ژن لە فەلسەفەدا (٢)

ئـــەرەســـــتـــۆ و ژن

ژن له فه‌لسه‌فه‌دا (٢)

ئــه‌ره‌ســـــتــۆ و ژن

د. ئیمام عه‌بدولفه‌تاح ئیمام

وه‌رگێڕانی

سـه‌رکـه‌وت جه‌لیل

خانەی موکریانی بۆ چاپ و بڵاوکردنەوە

- **ئەرەستۆ و ژن** (ژن لە فەلسەفەدا) (٢)
- **نووسینی:** د. ئیمام عەبدولفەتاح ئیمام
- **وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە:** سەرکەوت جەلیل
- **نەخشەسازی ناوەوە:** گۆران جەمال رواندزی
- **سەرپەرشتی پرۆژە:** هاوار نەسرەدین
- **بەرگ:** هۆگر سدیق
- **نرخ:** ٢٠٠٠ دینار
- **چاپی یەکەم** ٢٠١٣
- **تیراژ:** ١٠٠٠ دانە
- چاپخانەی موکریانی (هەولێر)
- بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانەی گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (٩٤٩) ساڵی ٢٠١٣ی پێی دراوە.

زنجیرەی کتێب (٧٥٥)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

* ئەو وێنەیەی ئەرەستۆ بۆ ژنی داتاشیوە زۆر گرنگە، کاریگەرییەکی زۆریشی هەیە، چونکە لە قوڵاییەکانی کولتووری ڕۆژئاواییدا جێگیربووە، هەر ئەویش بووە بە سەرچاوەی ناسینی ژنان بە شێوەیەکی گشتی.

سوزان بێل

* پیاوی سپی پێستی ئەمەریکی، ڕەش پێست دادەبەزێنێتە ئاستی پاککەرەوەی پێڵاو و پاشان ئەنجامگیریی ئەوە دەکات، کە ڕەش پێست تەنیا بۆ پاککردنەوەی پێڵاو شیاوە.

بێرنارد شۆ

پێشکەشە:

ئەم وەرگێڕانە پێشکەشە بە دایکم، کە وەك هەر ژنێکی کورد تەمـەنی خــۆی لــە خزمـــەتکردنی ئـــەوانی تـــر و فەرامۆشـــکردنی خۆیـــدا گوزەراندووە.

وەرگێڕ

پێرست

پێشەکی.................................... ٩

تەوەری یەکەم: بونـیـادی تیـۆرەیی ١٩

بەشی یەکەم: سەرەتایەك لە ئەپستمۆلۆژیا.......... ٢١

یەکەم: ئارەزووی زانین.................. ٢٢

دووەم: زانینی فەلسەفی.................. ٢٤

بەشی دووەم: پایە میتافیزیکییەکان.............. ٢٩

یەکەم: هیرارکییەتی گەردون............ ٣٠

دووەم: بیرۆکەی وەزیفە.................. ٣٥

سێیەم: هەیولا و فۆرم..................... ٤٠

تەوەری دووەم: نموونە پراکتیکییەکان........... ٤٣

بەشی یەکەم: مێینە و بایۆلۆژیا............ ٤٣

یەکەم: بایەخدانی ئەرەستۆ بە بایۆلۆژیا......... ٤٥

دووەم: بایۆلۆژیا و سروشتی ژن............ ٤٩

سێیەم: رۆڵی نێر و مێ.................... ٥٣

چوارەم: دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلە......... ٥٧

پێنجەم: چۆنێتیی بەشداریکردن............ ٦٣

شەشەم: لاوازیی مێینە.................... ٦٧

حەوتەم: ئەنجامەکان...................... ٧٠

بەشی دووەم: ژن و سیاسەت.......................... ٧٥
پێشەکی.................................. ٧٧
یەکەم: دروستبوونی دەوڵەت......................... ٧٩
دووەم: خێزان و دۆخی ژن.......................... ٨٥
سێیەم: پیاو و پێگەی لەنێو خێزاندا..................... ٨٨
چوارەم: پیاو و پەیوەندیی هاوسەرێتی................... ٩٠
١- هاوسەرگیریی............................... ٩٠
٢- مێرد.................................. ٩٢
٣- تەمەنی هاوسەرگیریی ٩٢
پێنجەم: سروشتی نەفس............................ ٩٧
بەشی سێیەم: ژن و ئەخلاق ١٠٥
یەکەم: هیرارکییەتی ئەخلاق ١٠٧
دووەم: ئەخلاقی خێزانی............................ ١١١
١- ئەرکەکانی ژن ١١٢
٢- ئەرکەکانی مێرد ١١٤
کۆتایی ١١٨
پەراوێزەکان................................. ١٢٥

پێشەکی

ئەگەر ئەفلاتون لە رووی فەلسەفییەوە دۆخـی ژنـی یۆنـانی وەك ئـەوەی هـەبوو کورت کردبێتەوە (باسکردبێت)، ئەوا ئەرەستۆ ئەم دۆخەی کرد بە قانونێـك، کاتێـك هەولێدا تیۆرێك لە سـەر ژن دابنێـت، کـە پایـە سـەرەکییەکانی لـە میتافیزیکـاوە وەرگرتبێت. پاشان بە سەر بایۆلۆژیا و دواتـریش بـە سـەر هەریەکـە لـە ئـەخلاق و رامیاریدا پراکتیکی کرد، ئەمەش بۆ ئەوەی راستی و دروستی ئەو دۆخـە نالـەبارەی ژنان بسەلمێنێت، کە خوو و نەریتە یۆنانییەکان بۆیان دروستکردبوو.

مەترسیی تیۆرەکەی ئەرەستۆ لەوەوە دێت، کە لە دوای خۆی بە شێوەیەکی فراوان لە کولتووری عەرەبی (و کوردیشماندا) دووبارە و دووپاتکرایەوە، رەنگە زەمینەیەکی لە باری بۆ خۆیشی دۆزیبێتـەوە، چـونکە زۆرێـك را و سـەرنجی هاوشـێوەی ئـەوانی ئەرەستۆی تێدابوو، کە تەنیا ئەوەیان مابوو تیـۆریزە بکـرێن. رێـك وەك ئـەوەی لـە کولتووری رۆژاواییدا روویدا، لەم بارەیەشەوە سۆزان بێـلّ دەڵێـت: ((ئـەو وێنەیـەیی ئەرەستۆ بۆ ژنی داتاشیوە زۆر گرنگە، کاریگەرییـەکی زۆریشـی هەیـە، چـونکە لـە قولاّییەکانی کولتووری رۆژاواییدا جێگیربووە، هەر ئەویش بووە بە سەرچاوەی ناسینی ژنان بە شێوەیەکی گشتی))[1]. ئەمەش رێك بە سەر کولتووری عەرەبیدا دەچەسـپێت. ئەگەر تۆزێك بە وردی سەرنج بدەین، لێرە و لەوێ بیرۆکە و دەستەواژەکانی ئەرەسـتۆ دەبینین، سەبارەت بەوەی، کە ژنان زوو هەڵدەچن و توندوتیژن و رەگەزێکی هەستیار و ناسك و سۆزاوین، زوو کاریگەر دەبن، زیاتر پشت بـە هەسـتەکان دەبەسـتن وەك لـە ئەقڵ، هەر بۆیە کەمتر ئامادەییان تێدایە بۆ سەرۆکایەتیکردن وەك لە پیاوان، چونکە سەرۆکایەتی پێویستی بە ئەقڵە نەك بە هەست[2].

هەروەها بیرۆکـەکانی ئەرەسـتۆ لـە هـەموو لایـەك بـە نێـو کولتوورەکەمانـدا بڵاوبوونەتـەوە، بـە رادەیـەکی وا، کـە بوونەتـە بەشـێکی دانـەبڕاو لـە رۆشـنبیریی

گشتیمان، لای رۆشنبیر و بیرمەند و فەیلەسوفیش دەیانبینی، هەر وەك لای پیاوێکی سەرجادەش دەیانبینی! مرۆڤ سەری دەسوڕمێت کە بیرمەندێکی گەورەی وەکو غەزالی دەبینێت کاتێك پێیوایە ((هاوسەرگیریی جۆرێکە لە کۆیلایەتی، ژن دەبێتە هاودەمی پیاو، لەبەر ئەوەی جۆرێکە لە کۆیلایەتی، کەواتە گوێڕایەڵی پیاوی بە رەهایی لە سەر واجبە لە هەر شتێکدا داوای لێبکات و بۆی نییە سەر پێچی بکات))[٣]. لێرەدا غەزالی هاوبەشیی و سۆز و خۆشەویستی (مودة و رحمة) لە بیر چووە کە لە قورئاندا هاتوون! تەنانەت کار گەیشتوەتە ئەوەی، کە گوێڕایەڵیکردنی مێردیان کردووەتە یەکێك لە بنەماکانی ئیسلام! ((غەزالی چەند فاکتێکی کۆمەڵایەتی باوی باسکردووە کە لە ڕێز و بایەخی ژن کەم دەکەنەوە، لەمەشدا پشتی بە چەند فەرموودەیەکی دەماودەم (متواتر) بەستووە، کە راستی و دروستی زۆرێکیان جێگەی گومانن))[٤].

هەروەها غەزالی پێیوایە ئامانجی یەکەمی هاوسەرگیریی منداڵە، ئەمەش بنەڕەتە و هەر بۆ ئەمەش هاوسەرگیریی هەیە[٥] ئەم پرۆسەیە لەبەر شەهوەت نییە، بەڵکو شەهوەت رۆڵی مۆتیڤی هەیە، وا لە پیاو دەکات تۆو دەربکات و ژنیش ئامادە دەکات بۆ وەرگرتنی تۆوەکە[٦].

چەندین بیرۆکەی تر هەن بە درێژایی ئەم توێژینەوەیە دووبارە دەبنەوە، خوێنەر لەگەڵیاندا هەست دەکات ئەوەی ئەرەستۆ دەیڵێت نامۆ نییە بە لایەوە، بگرە پیاوی سەرجادەش بە یەقین و متمانەوە هەندێکیان دەڵێتەوە. کێ لە ئێمە نەمانبیستوە گوایە ژن ئاستی زیرەکیی کەمە، ئەقڵی نوقسانە، لە حوکمدانی بە سەر شتەکاندا هاوسەنگ نییە، بۆ سیاسەت یان سەرکردایەتی یاخود بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت شیاو نییە و ...هتد. تەنانەت ئەگەر بێت و چەند نموونەیەکی درەوشاوە لە رۆژهەڵات و رۆژاوا ببینێت، خۆی لێ نەبان دەکات، بێ ئەوەی بە دوای لێکدانەوەیدا بڕوات یان لە خۆی بپرسێت: کە چۆن لەگەڵ بیرکردنەوەیدا وێك دێتەوە؟ (مارگرێت تاتشەر) لە لوتکەی حوکمڕانیدایە لە بەریتانیا، (ئەندێرا گاندی) لە هندستان، (بی نەزیر بوتو)

له پاکستان، هەروەها (گۆڵدا مائێر) له ئیسرائیل، که زوخاوی دونیامان به دەستی چەشت. هەموو ئەمانه بۆ تەنیا جارێك وای لێناکەن له خۆی بپرسێت: ئایا شۆفێری ئۆتۆمبیلەکەی بی نەزیر یان ئەندێرا لەوان ئاقڵتره تەنیا لەبەر ئەوەی ئەو پیاوه و ئەمانیش ژن؟ ئایا ئەو نامەبەر یان پاسەوانەی که لەبەر دەرگاکەیاندا رادەوەستێت، لەوان به تواناتره له بەڕێوەبردنی وڵاتدا، یان له بڕیارداندا لەوان هاوسەنگی زیاتره تەنیا لەبەر ئەوەی ئەو پیاوه و ئەمانیش ژن؟ چ دواکەوتوییەکه...!

ئەرەستۆ تەنیا به باسکردنی ئەم کەموکوڕیانەی ژنەوه نەوەستاوه، بەڵکو هەندێکی تریشی بۆ زیاد کردوون. بەوەی ناتوانێت وەك پیاو فەزیلەته ئەخلاقییه جیاوازەکان مومارەسه بکات، ناتوانێت هیچ پلەیەکی کۆمەڵایەتی یان رۆشنبیریی هەبێت، تەنانەت بەڕێوەبردنی ماڵیشی بۆ ناچێته سەر، ئەرکی ئەو تەنیا خستنەوەی منداڵه، بەڵکو بەرپرسیاریەتییەکەی کاتێك کامڵ دەبێت، که منداڵی کچی ببێت! ئەمەش بیرۆکەیەکه له رابردوو و له ئێستاشدا له کۆمەڵگای عەرەبیدا زۆر باوه(و له کوردستانی خۆشماندا تا ئێستا خەڵکانێك که منداڵی کوڕیان نابێت، تووشی خەفەت و حەسرەتێکی زۆر دەبن)، له کاتێکدا ئەوه پیاوه بەرپرسه له دیاریکردنی رەگەزی منداڵ[7]، یان دەڵێن سروشت منداڵی کچ ناخاتەوه، تەنیا کاتێك نەبێت، که له رێڕەوی دروستی خۆی لا بدات. ئەمانه و چەندین بیرۆکەی ئەرەستۆیی تر، که دوایی نایەن، دەبینی لێره و لەوێ پەرش بوونەتەوه. به داخەوه هەندێکیان بەرگێکی دینییان به بەرداکراوه تا زیاتر به هێز و کاریگەرییان بکەن، خستویانەته سەر ئیسلام، که ژنی عەرەبی له کۆشی نەزانین و دواکەوتوویی دەرهێنا، له کاتێکدا پێشتر لەگەڵ موڵکەکانی تری پیاودا به میراتی دەبرا، ئیسلام بەرزیکردەوه بۆ بەرزترین پلەی کۆمەڵایەتی، ئەو کاتەی کردی به سەرداری خۆی له ماڵ و موڵك و مێرد و ...هتد.

لێرەوه گرنگیی خوێندنەوەی تیۆرەکەی ئەرەستۆ و بەراوردکردنی را و بیرۆکەکانی بەوانەی له کولتوور و کەلەپوری عەرەبی (و کوردی)ماندا له کۆن و ئێستاشدا وتراون، دەردەکەوێت[8].

پێشتر تێبینیی ئەوەمان کرد، ئەو سیفەتانەی ژنانی ڕۆژهەڵاتیی ئێستایان پێ وەسف دەکرێت [9]، هەمان سیفەتی ژنانی نێو کۆمەڵگای ئەسینایی بوون، لە کاتێکدا ژنی ڕۆژهەڵاتی لە میسری کۆندا بۆ نموونە، بە چالاکی و بەشداریکردنی لەگەڵ پیاودا لە هەموو ڕوویەکەوە، هیرۆدۆتی مێژونووسی سەرسام کردووە: لەماڵەوە، لە بازرگانی، کشتوکاڵ، بازاڕ و رامیاریدا، تەنانەت توانی بگاتە بەرزترین پلەی سیاسەت، کاتێك بە تەنیا یان لەگەڵ مێردەکەیدا حوکمی وڵاتی دەکرد [10].

دیۆدۆری سەقەلیش دەڵێت: ((ژن لە پادشا دەسەڵات و ڕێزی زیاتر بوو، ئەمەش لەبەر ئەو یادەوەرییە باشانەیە کە خواوەندە ئیزیس لە میسردا جێیهێشتبوو)) [11] ژن ڕێزێکی زۆری هەبوو، بە ڕادەیەك هەموو جار پادشا وێنەی لەگەڵ ژنەکەیدا هەڵدەکۆڵرا، بەڵکو گرانترین سوێندێك لای (ئەخناتۆن) ئەوە بوو سوێند بە هاوسەرەکەی (نەفەرتیتی) بخوات، تەنیا کچیشیان هەبووە، کەچی پادشا ژنی تری نەهێنا تا کوڕی ببێت. ئەمەش تەنیا لای پادشا فیرعەونییەکان یان چینی باڵای نێو کۆمەڵگای میسری وانەبوو، بەڵکو بۆ هەموو توێژەکان وابوو ((ژنان لەگەڵ پیاوەکانیاندا دەهاتن بۆ ئاهەنگە گشتییەکان، ئەمەش شتێکی نامۆیە بە جیهانی کۆن و ڕۆژهەڵاتی ئێستا، پیاوی میسری بۆ هەرکوێ چووبایە ژنەکەی لەگەڵ دەبوو. ئەدەب نەبوو ژن و مێردێك لە یەکتری جیابکرێنەوە، ژن و مێردی میسری دەست لە ناو دەست ژیان تێدەپەڕێنن، هەروەك لە وێنەی سەر گۆڕەکاندا دەردەکەوێت)) [12].

ئەمەش واتە هەندێك لە کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان لە کۆندا، لە کۆمەڵگای یۆنانی شارستانیتر بوون، چونکە یۆنان ژنیان خستبووە دۆخێکی زۆر نالەباری نامرۆییەوە و پیاویشیان کرد بە ئاغا و زاڵ و فەرماندەر و نەهیکەر [13]. ئەم دۆخەش فەلسەفەی ئەفلاتون باسیکردووە و ئەرەستۆش کردوویەتی بە قانون. ئەگەر کۆمەڵگا ڕۆژاواییەکان توانیبێتیان وردە وردە خۆیان لەم بیرۆکە ئەرەستۆییانە ڕاپسکێنن، ئەوا کۆمەڵگا ڕۆژهەڵاتییەکان هێشتا پاراستویانن، پێوەی دەژین، وەك بڵێی ڕزقێك بێت

تەواو نەبێت، لە راستیدا لە کۆمەڵگای پیاوسالاریدا هەروایە، بگرە لەوەش زیاتر، هەوڵیداوە جۆرێك لە پیرۆزیی بەم بیرۆکانە ببەخشێت.

بۆ ئەوەی بتوانین بە قوڵیی لە رەگ و ریشەی ئەم تیۆرە ئەرەستۆییە تێبگەین، کە کاری لە بیرکردنەوەمان کردووە و هێشتاش لە ژیانی کولتووریماندا رابەرایەتیمان دەکات[١٤]. پێویستە لە چەند بیرۆکەیەکی فەلسەفیی بنەڕەتی تێبگەین. بۆیە تەوەری یەکەمان تەرخانە بۆ باسکردنی باکگراوەندی فەلسەفی لە بنیاتنانی تیۆرەکەدا. تیایدا باس لە ئارەزووی زانین بە گشتی و زانینی فەلسەفی بە تایبەتی دەکەین. پاشان پێویستبوو چەند پایەیەکی گرنگ باسبکەین، کە ئەرەستۆ هەڵوێستی خۆی بەوانە بەهێزتر دەکات و لە میتافیزیکاوە وەریگرتوون. دواتر ئەو نموونە پراکتیکییانەی کە پاش پێکهێنانی تیۆرەکەی لە سەر ژن پێیان هەستاوە، بە تایبەتیش لە بواری سیاسەت و ئەخلاقدا. دواتریش با ببینین چۆن بە بایۆلۆژیا، کە ئەوکات ئەرەستۆ گەورەترین زانای ئەو زانستە بووە، پشتگیریی لە هەڵوێستی خۆی دەکات. بەمەش دەگەینە ئەوەی کە ئەرەستۆ هەموو فەلسەفەکەی کردووە بە بیانوویەك بۆ پشتڕاستکردنەوەی تیۆرەکەی.

* * *

پێش برینەوەی ئەم پێشەکییە پێویستە بڵێین: ئێمە شتێك لە ژیانی کەسیی ئەرەستۆ نازانین، کە بشێت هۆکاری ئەم رقەی بێت لە بەرامبەری ژناندا، تەنیا ئەوەمان بۆ دەمێنێتەوە بڵێین ئەو، ئەو رقەی لە کۆمەڵگای یۆنانیدا هەبوو بەرامبەر بە ژن، کردی بە قانونێك. ئەرەستۆ دووجار هاوسەرگیریی کردووە، یەکەمیان لەگەڵ پیسیاس خوشکەزای هاوڕێیەکی خۆی بوو، کە پێکەوە لە ئەکادیمیای ئەفلاتون دەیانخوێند ناوی هێرمیس بوو، شتێکی ئەوتۆ لە بارەی ئەم هاوسەرگیرییە نازانین هەر

چەندە هەندێك کـەس، لەوانــەش تـایلۆر، پێیانوایــە هاوســەرگیرییەکی ســەرکەوتوو بووە[15]. رەنگە دوو هۆکار وامان لێ بکەن ئەم قسەیە بە راست بزانین:

یەکەم: لەم ژنەی کچێکی بووە و بە هەمان ناوی دایکییەوە (پیسیاس) ناویناوە.

دووەم: لــە راســپاردەکەیدا داوای کــردووە رووفــاتی ئــەم ژنــەی بــۆ بگوازنــەوە (هەرچەندە ماوەیەکی زۆر پێش خۆی مردووە) تا لە گۆڕەکەیدا لەگەڵ خۆیدا بنێژرێت ((لە هەر کوێدا نێژرام، با رووفاتی ژنەکەم (پیسیاس) کۆبکرێتەوە و لە گۆڕەکەمــدا لەگەڵمدا بنیژرێت، ئەمە خواستی ئەویش بوو))[16].

جاری دووەم لەگەڵ ژنێك بە ناوی هێرپلیس هاوســەرگیریی کــردووە (ئــەو ژنــەی دایکی نیکۆماخۆس بوو، کە کتێبی ئەخلاقی پێشکەشکردووە) زیاد لــە جــارێکیش باســی چــاکە و خــۆش مەشــرەبیی کــردووە. داوای لــە نیکــانۆر، جێبەجێکــەری راسپاردەکەی کردووە، لەبەر هەستی هێرپلیس بەرامبەری و وەك یادێکی خۆشــی بــۆ ئەو، چاوی لێی بێت و ئاگاداریی بکات. ئەگەر دوای خۆی حەزیکرد شــوو بکاتــەوە، دەبێت نیکانۆر بیداتە پیاوێك کە خراپ نەبێت و لە ئاستی ئەودا بێت. جگە لە بەشە میراتی خۆی، دەبێت هەندێك زیوی زیاتری بداتێ، لەگەڵ سێ خزمەتکاردا، کە خۆی هەڵیاندەبژێرێت جگە لەو خزمەتکارەی کە بۆ خۆی هەیەتی، پیرهیاس. ئەگەر ویستی لە شاری کالکیس بمێنێتەوە، ماڵەکەم کە لەنێو باخچەکەدایە بــۆ ئــەو بێــت. ئەگــەر ویستیشی لە شاری ئیستاگیرا بمێنێتەوە، ماڵەکەی باوکم بۆ ئەو بێــت. پێویســتە لــە سەر جێبەجێکەرانی ئەم راسپاردەیە ئەو خانوەی هەڵیدەبژێرێت، بە تەواوی ناوماڵەی بۆ ببەن و بە باشترین شێوەی گونجاو بۆی رابخەن، بەو مەرجــەی هێــرپلیس خــۆی لــە سەری رازی بێت و خۆشی لێی بێت[17].

لەم راســپاردەیەوە کــە مێژونووســی فەلســەفەی ئــەڵمانی، ڤێرنــەر بیگــەر لــە کتێبەکەیــدا (ئەرەســتۆ: بنچــینەکانی مێــژووی گەشەســەندنی) ســاڵی ١٩٢٣ بڵاویکردووەتەوە، دەردەکەوێت کــە ژیــانێکی خێزانیــی وا ژیــاوە، کــە پــڕ بــووە لــە (هەستی مرۆییانە) هەروەکو بیگەر دەڵێت[18].

پێویسته ساتێك له سهر ئهم راسپاردهیه راوهستین و چهند تێبینییهكی گرنگ بخهینهڕوو:

تێبینیی یهكهم:

دهبێت ئاماژه بدهین بهو ناسكی و وهفا و دڵسۆزییه ئاشكرایهی بۆ ههردوو ژنی یهكهم و دووهمی ههیبووه. ئهمهش خاڵێكه له بهرژهوندی مامۆستای یهكهمه و مایهی پێزانینه، ئهو داوا له جێبهجێكهری راسپاردهكهی دهكات روفاتی ژنی یهكهمی بگوازێتهوه و لهگهڵ خۆیدا بینێژێت، دوای ئهمهش ژنی دووهمی بۆ به شوو بدات، ئهمهش ئهگهر خۆی ویستی شوو بكاتهوه و پێویسته مێرده تازهكهی پیاوێكی باش بێت.

تێبینیی دووهم:

دهرههق به پیسیاسی كچی، نهیتوانیوه واز له خوو و نهریتی هاوولاّتی ئاسایی ئهسینایی (واته پیاوی سهرجاده) بهێنێ. له راسپاردهكهیدا له بارهیهوه دهڵێ: (ئهگهر كچهكهم گهیشته تهمهنی پێگهیشتویی، دهبێ له نیكانۆری ماره بكهن. ئهگهر كچهكهم پێش شووكردن (خوانهخواسته) بمرێت، یان شوو بكات بهلاّم منداڵی نهبێت، ئهوا بهرپرسیارێتی دهكهوێته ئهستۆی نیكانۆر و له سهریهتی كاروباری نیكۆماخۆسی كوڕم وهك پێویست بهڕێوه ببات)[١٩].

لێرهدا دهبینین ئهرهستۆ وازی لهو دهسهلاّتی پیاوسالارییه نههێناوه، كه پیاوی ئهسینایی ههیبووه، كه تهنیا ئهو دهسهلاّتی به شوودانی كچی ههیه (تهنانهت بۆ بێوهژنهكهشی ههروایه، ئهوهتا سیفهتهكانی ئهو پیاوهی دیاریكردووه، كه دهبێت شووی پێبكات. ههر وهك پێشتر ئهفلاتون وتوویهتی: خاوهن ماف له مارهبڕین و به شوودانی كچدا به پلهی یهكهم باوكه، ئهگهر باوكیش نهبوو به پلهی دووهم باپیره)[٢٠].

تێبینیی سێیەم:

ئەرەستۆ داوای ئەوە دەکات کچەکەی بدرێتە پیاوێکی دیاریکراو (نیکـانۆر) کـە وەختی خۆی باوکی سەرپەرشتیار (وصی)ی ئەرەستۆ بووە، دایکیشی بە شیر دەبێتـە دایکی ئەرەستۆ، پێش ماوەیەکی زۆریش مردبوون، ئەو کات ئەرەسـتۆ کوڕەکـەیانی هەڵگرتەوە (تبنی) و بوو بە باوکی. پاشان ئـەم کـوڕە بـوو بـە ئەفسـەر لـە سـوپای ئەسکەندەری مەزندا و پێدەچێت کەسێکی نزیك بوو بێت لێیەوە[٢١].

تێبینیی چوارەم:

لە راسپاردەکەیدا بەردەوام دەبێت و دەڵێت: (ئەگەر خوانەخواستە شتێك بە سەر نیکانۆردا بێت پێش ئەوەی کچەکەم شوو بکات، یان پاش شووکردنی بـەڵام منـداڵی نەبوو بێت، ئەوا ئەو رێکارانەی بڕیاریان لێداوە رەوا و بێ کەموکوڕیی دەبێت، ئەگەر ساوفراستۆس بیـەوێت لەگـەڵ کچـەکەدا بـژی، ئـەوا هـەمان مافـە باسـکراوەکانی نیکانۆری دەبێت).

تێبینیی پێنجەم:

مرۆڤ سەرسام دەبێت کاتێك دەبـینێ مامۆسـتای یەکـەم بـەو رادەیـە ملکەچـی دابونەریتە یۆنانییەکانە، تەنیا جارێـك ئامـاژە بـە ئـارەزووی کچـەکە یـان پرسـیار لێکردنی نادات، یان هیچ نەبێت بڵێت (پـاش رەزامەنـدیی کچـەکە). هـیچ پـرس و راوێژێکی لە ژیان و داهاتووی خۆیدا بۆ نییە، بە مـەش دڵنیا دەبین لەوەی ئەرەسـتۆ لە تیۆرەکەیدا لە سەر ژن ملکەچی نەریتـە یۆنانییـەکان بـووە و بـە هـەمان هێـز و حەماسەتی بەرگریکردنی لە مەسەلەی (کۆیلایەتیی) بەرگری لێکردووە و باسی چاکە و سوودەکانی دەکات بۆ هەردوولا: ئاغا و کۆیلەش. تاکە ژنێك ئەرەستۆ لـە دەرەوەی پەیوەندی هەردوو ژنەکەیدا ناسیبێتی، ئۆلیمپیاسی دایکی ئەسـکەندەرە، هەرچـەندە پەیوەندییەکەیان شەخسی نەبووە، کەسـایەتییەکی زۆر جیـاوازی لـە ژنـەکانی تـری

هەبووە (مەبەست لە ژنەکانی تری جگە لە هاوسەرەکانی، هـاوڕێ و ناسیاوەکانیشـی دەگرێتەوە. واتە بە گشتی ئەو ژنانەی کە لە ژیانیدا هەبوون و ڕۆڵیـان هەبووە).

ساڵی ٣٤٣ پ.ز ئەرەستۆ بانگهێشتکرا بۆ (پیللا) پایتەختی مەکدۆنیا تا ببێتە مامۆستای شازادە گەنجەکەیان (ئەسکەندەری مەکدۆنی). هەشت ساڵ لەوێ مایـەوە، ساڵی ٣٣٥ گەڕایەوە ئەسینا و قوتابخانە فەلسەفییە بە ناوبانگەکەی بە ناوی لۆکیـۆم دامەزراند.

لەو وڵاتەدا ئەرەستۆ ئەو ژنە بە هێزەی ناسی، کە دایکی ئەسکەندەر و هاوسەری شا فیلیپ بوو. پێش شووکردنی بەو شازادە و کاهینی ئەبیرۆس (ئەلبانیا) بوو، بۆیـە دەیویست نەفسێکی زاڵ لە ئەسکەندەردا بخولقێنێ، وەك خۆی دەسەڵاتدار بێت[٢٢].

مێژوونووسی ئینگلیـزی ن. تـارن وەهـا وەسـفی دەکـات: (ژنێـك بـوو مانـای میانڕەویی نەدەزانی، خۆپەرست بوو، شـێتانە هەڵدەچـوو و تـوڕە دەبـوو، لایـەنێکی سۆزداری وای هەبوو وایلێکـرد بـە حەماسـەتەوە پەرستشـە نهێنییـەکان لـە ترقیـا جێبەجێبکات و...هتد)[٢٣].

ئەم ژنە لە پشت کوڕەکەیەوە دەوەستا و ڕۆحی گـەورەیی و هێـز و سـەرکەوتنی تێدا دەخولقاند، هەر کاتێك لاوازیی یان دودڵییەکی تێدا بەدیبکردایـە سەرزەنشـتی دەکرد و هانیدەدا. لەو کاتەشی باوکی لەبەر مەی و ژن نەیدەپەرژایە سەری، ئەم لـە ئامێزی دەگرت. بۆیە ئەسکەندەر هەسـتیکرد خـۆی و دایکـی تـەنیان و بـاوکی بـە چەندین بڕوبیانوی جیاواز لێیان دووربوو، حەقی خۆیـانیی نـەدەدانێ...)[٢٤]. زۆرجـار باوکی بە نەرمی و لاوازی تۆمەتباری دەکرد، ژورەکەی نزیك بـوو لـە حەرەمسـەرای هۆڵی ژنانەوە[٢٥]: (پرچێکی ئـاڵتونی و دوو چـاوی ژنانـەت هەیە...چـۆن رووبـەڕووی مەترسییەکان دەبیتەوە...ها...)[٢٦].

ئەم ژنە پۆڵایینە توانی ماوەیەکی زۆر پێشبینی ئەرەستۆ خۆی قەڵابەند بکـات، پێش ئەوەی پڕکێشی ئەوە بکات سەردانی قوتابخانە تازەکەی ئەرەستۆ لە میزا بکات، کە بۆ فێرکردنی ئەسکەندەر و هاوەڵانی دایمەزراندبوو، نەهامەتییـەکانی یوریبیدسـی

بە وردیی خوێندبووەوە، بە تایبەتی شانۆگەرییەکەی لە سەر (میدیا)ی شازادەی کۆلخیس. پێیوابوو میدیاش وەك خۆی تەنیا بووە، هیچ نەبووە لە بەرامبەر هێزی پیاواندا یارمەتی بدات، جادوگەریی نەبێت. وەك خواوەندێکی زیندووی نێو پەرستگای حۆرییەکان وابوو، کە لە عەرەبانە شاهەنشاییەکەی دابەزیبوو، دوو کەنیزەکی جوانیشی لەگەڵ بوون. جەستە نەرمەکەشی بە ئاوریشم داپۆشیبوو، کە با دەیلکاند بە جەستەیەوە. ژنانێکی کەمیش دەیانتوانی بوێریی ئەوەیان هەبێت بە میکیاژ و جەستەی رووتەوە(مەبەست پۆشینی بەرگێکە کە جەستە لە ژێرییەوە دیار بێت) لە ماڵ بێنە دەرەوە، وەك ئەوەی ئۆلمپیاس دەیکرد: (ئەو خانمە جوانە لە عەرەبانەکەی دابەزی، فەیلەسوفەکەشمان بە لەز بەرەو رووی رۆیشت تا بەخێر هاتنی بکات، پێکەوە پیاسەیەکیشیان کرد. لە دوای خۆی لە میزا کاریگەرییەکی وای جێهێشتبوو، کردبوویە خاوەنی جوانییەکی ئەفسوناوی. سەبارەت بە داهاتووی کوڕە تاقانەکەشی لە سەر دەستی ئەرەستۆ رەزامەندیی نیشاندابوو، هەر چەندە پاش گەڕانەوەی بە یەکێك لە فالچییان (ئەرستاندەر)ی وتبوو: (فەیلەسوفە تازەکەمان کە ناوی ئەرەستۆیە، فسەزمانە)[٢٧] و هیچ بیرێکی داهێنەرانەی نییە، رەنگە ناوبانگی لەوەوە هاتبێت، کە یەکێك بووە لە باشترین قوتابییەکانی ئەفلاتون[٢٨].

تەوەری یەکەم

بوونیادی تیۆرەیی

((هەرکات پێویستیکرد، دەبێ بفەلسەفێنین. ئەگەر پێویستی بە فەلسەفاندنیش نەکرد، هەر دەبێ بفەلسەفێنین، تا بیسەلمێنین، کە پێویستمان بە فەلسەفاندن نییە)).

ئەرەستۆ: پرۆتریپتیکۆس **Protrepticus**
((کۆکراوەی بەرهەمەکانی، بەرگی دووەم ل ٢٤١٦))

بەشی یەکەم
سەرەتایەك لە ئەپستمۆلۆژیا

((دەستپێك، ئەو بنەمایانەیە کە ئەقڵ دیاریان دەکات، ئەوە بنەڕەتی یەکەمی زانستە...ئەم بنەمایانە دەمانگەیەنن بە هۆکارەکان، کە دەبنە پێشەکییەکان، ئەو فاکتانەشی تێبینییان دەکەین دەبن بە ئەنجامەکان، کەوابێ بنەماکانی ئەپستمۆلۆژیا بە گوێرەی سیستەمی ئەقڵیی جیهان دیاریدەکرێن...)).

- لیندا لانچ: ژن گیانلەبەرێکی ئاقل نییە ل٧.
- هێرمان راندالّ: ئەرەستۆ ل٤٦.

یەکەم
ئارەزووی زانین

ئەرەستۆ کتێبی (میتافیزیك) بەم شێوەیە دەستپێدەکات و دەڵێ: (خەڵکی هەموویان بە سروشتی خۆیان حەزیان لە زانینە، بەڵگەش بۆ ئەمە ئەو چێژەیە کە لە بەکارهێنانی هەستەکانیانەوە وەریدەگرن. ئێمە کاری هەستەکانمان خۆشدەوێت (بە دەر لە سوودەکانیان) بە تایبەتی هەستی بینین، بینینمان زیاتر لە هەر شتێکی تر خۆشتردەوێت، نەك تەنیا ساتی کردنی کارێك، بەڵکو ئەو کاتەشی کە کارێك ناکەین. هۆکاری ئەمەش ئەوەیە هەستەکان زانینمان پێدەبەخشن و تیشك دەخەنە سەر زۆرێك لەو جیاوازییانەی لە نێوان شتەکاندا هەن)[29].

جا چۆن ئەرەستۆ بەم حەزەی ئێمەی زانیوە؟! وەڵامەکەش لەوەدایە، کە دەربارەی چێژی هەستەکانمان دەیلێت. ئەگەر ئەو زانینەی بە دوایدا وێڵین وەسیلەیەك بووایە بۆ ئامانجێکی گەورەتر، وەك زاڵبوون بە سەر ئەوانی تردا بۆ نموونە، ئەو کات ئارەزووی زگماکیی ئێمە لە حاڵەتێکی وادا ئارەزوو نابێت بۆ زانین، بەڵکو ویستی هێزە یان پاڵنەرێکە بۆ داگیرکردن. پاشان هەستکردنمان بە چێژ لە بەکارهێنانی هەستەکانماندا بۆ خۆی بەڵگەیە لە سەر حەزکردنمان لە زانین، چونکە سەرەڕای بەکارهێنانی هەستەکان لە ڕێکخستنی خۆماندا لەم جیهانەدا و بەدەستهێنانی چەند ئامانجێکی کردەیی، ئێمە لە پشتەوەی ئەم کارانەمانەوە هەوڵی خودی زانینەکەش دەدەین[30].

هەستکردن، هەرچەندە دەشێ ببێتە بنچینە بۆ زانینی هەندەکی، بەڵام زانینێکی ڕاستەقینەمان پێنابەخشێت (چونکە زانین وەك ئەرەستۆ دەڵێت، زانینی هەمەکییە). ئەوەی هەستەکان پێماندەبەخشن لە شارەزایی (الخبرة)، ناگاتە ئاستی زانینێکی زانستی یان فەلسەفی، چونکە هەستەکان شارەزاییمان لا کەڵەکە دەکەن و هەندەکیمان پێدەناسێنن، لەگەڵ دیاردە جیاوازەکان، وەك ئەوەی بزانین ئاگر گەرمە،

یاخود فلان دەرمان سوکراتی لە فلان نەخۆشی رزگارکرد. ئەمانەش هەموویان زانینی گرنگن لە ژیانی کردەییدا، بەلام ئەگەر بمانەوێ هەلکشێین بەرەو زانینی فەلسەفی نابێت بەوەندەوە راوەستین، بەلکو دەبێت هەولی زانینی ئەو هۆکارە بدەین کە دیاردە بینراوەکانی نێو زانینی هەستەکیی پێکەوە گرێ دەدات. دەمانەوێ بە دوای ئەو هۆکارەدا بگەرێین بە مەبەستی گەیشتن بە زەرورەت: بۆچی ئاگر هەمیشە گەرمە؟ بۆچی ئەم دەرمانە چارەسەری فلانە نەخۆشی دەکات؟ لایەنگرانی شارەزایی رەنگە بزانن شتێك هەیە، بەلام هۆکاری بوونی نازانن. کەچی زانینی ناسراو بە حیکمەت یان فەلسەفە، ئەمیان دەتوانێ هۆکاری یەکەمی بوون بزانێت، واتە ئەو زانینەیە، کە دەگاتە ئاستی دەرککردنی هەمەکییەکان، کە ئەمانیش تەفسیری هەندەکییەکان دەکەن[٣١].

ئەمەش واتە شارەزایی بەرهەمی کۆبوونەوەی دەرککردنە هەستییەکانە، کە تەنیا دەتوانن هەندەکییەکان دەرکبکەن (ئاگر سوتێنەرە و ئەم دەرمانە چارەسەری سەرئێشەیە و...هتد). ئەمانەش بە سوودن بۆ ژیانی کردەیی، بەلام ناگەنە ئاستی زانینی فەلسەفی.

زانینی راستەقینەش، زانینی فەلسەفییە، هەولی ئەوە دەدات ئەو هۆکارە بزانێت، کە تەفسیری ئەم دیاردانە دەکات: بۆچی ئاگر سوتێنەرە و بۆچی هەمیشە گەرمە؟ یان بۆچی فلانە دەرمان چارەسەری سەر ئێشەیە؟ ئێمە بنەرەتی شاراوەی پشتەوەی دیاردەکانمان دەوێت. فەلسەفەش ئەو زانستەیە کە دەگاتە زانینی هەمەکیی، کە تەفسیری هەندەکییەکان دەکات.

دووەم

زانینی فەلسەفی

کەواتە ئەرکی فەلسەفە، لای ئەرەستۆ، ئەوەیە لەو جیهانەی تیایدا دەژین تێبگەین، بە جۆرێکی وا بگەینە هۆکارە یەکەمینەکان و ئەو بنەما بنەڕەتییانەی لە سەریان بەندە. مەبەست لە جیهانیش لێرەدا: جیهانی سروشتییە بە هەردوو بەشەکەیەوە: ئەندامی و نائەندامی لە لایەکەوە، لەگەڵ ئەو جیهانەشی خۆمان دروستمانکردووە، واتە جیهانی کۆمەڵایەتی و سیاسەت و ئەخلاقی و...هتد لە لایەکی ترەوە. زانینی شتێکیش، وەك باسکرا، واتە زانینی ئەو هۆکارەی دەستی لە خولْقاندنیدا هەبووە: چۆن دروستبووە؟ بۆچی دروستبووە؟ بە چ شێوازێك دروستبووە و...هتد.

ئیلیاییەکان، پێیانوایە حەقیقەت گۆڕانی بە سەردا نایەت، بوون (هەبوو)ە و ناشێ (نەبوو) بێت، ئەوەشی دەگۆڕێت تەنیا رووکەشە و ناگاتە پلەی حەقیقەت. ئەفلاتونیش جەخت لەو بیرۆکەیە دەکاتەوە، کە لەوانەوە وەریگرتووە و گەیشتە ئەوەی، مادام جیهانی هەستەکان دەگۆڕێت کەواتە حەقیقی نییە، چونکە حەقیقەت لە جیهانی نموونەیی (ئیدیاڵ)دایە، کە ئەزەلییە و هیچ گۆڕانێکی بە سەردا نایەت. زانینی راستەقینەش، زانینە دەربارەی ئەم جیهانە، چونکە یەکسانە بە زانینی ئەزەلی و زەرووری و هەمیشەیی، کە بەردەوام وەك خۆی دەمێنێتەوە.

دواتر ئەرەستۆ هات و پشتگیری لە هەمان بیرۆکە کرد. لە کتێبی (ئەخلاقی نیکۆماخی) دا پرسی: زانین چییە؟ دواتر لە وەڵامدا دەڵێت: مەرجی بنەڕەتی زانین بە مانا وردەکەی ئەوەیە: ((ئەوەی دەیزانین، نابێ غەیری خۆی بێت. هەروەها بابەتی زانینەکانمان سیفەتی زەروورەتیان هەیە، بۆیە ئەزەلی و ئەبەدین، چونکە هەرشتێك

سیفەتی زەرورەتی هەبێت بە جۆرێك ئەزەلییە، ئەوەشی ئەزەلی بێت ناشێ گۆڕانی بە سەردا بێت)[٣٢].

زانینی راستەقینە ئەوەیە، بەڵگەی بوونی شتەکان بە دەستەوە بدەین، لەگەڵ بوونی جیهان وەك گشتێك و ئەو بەشانەشی پێکیدەهێنن، بەمەش بە دوای ئەو هۆکارەدا دەگەڕێین، کە بەم شێوەیە خوڵقاندویەتی نەك بە شێوەیەکی تر.

بەڵام ئەم دیدەی ئەرەستۆ تەنیا بە سەر زانینی جیهانی سروشتیدا کورت نابێتەوە، بەڵکو جیهانی مرۆییش دەگرێتەوە، بۆیە دەبینین بە قوڵایی کتێبە سیاسی و ئەخلاقییەکانیدا رۆچووە. وەك میتۆد جیاوازی نییە لە نێوان تێگەشتنمان لەم دوو جیهانە، ئەو بۆ نموونە لە کتێبی ئەخلاقی نیکۆماخیدا کاتێك باسی رۆڵی فەیلەسوفی ئەخلاقیمان بۆ دەکات، دەڵێت: (لێرەدا -وەك لە بابەتەکانی تریشدا- پێویستە بە فاکتەکان یان دیاردەکان وەك ئەوەی کە دەردەکەون دەست پێ بکەین، پاش ئەوەی کە کێشە یان ئاڵۆزییەکان گفتوگۆ دەکەین، دێین راستی بۆچوونە باوەکان دەسەلمێنین. ئەمە ئەگەر بتوانین ئەم کارە بکەین)[٣٣].

بەم مانایەش ئەرکی فەیلەسوفی ئەخلاقی لای ئەرەستۆ ئەوەیە: هەستێت بە رزگارکردنی هەر بۆچوون و پێوەرێکی باوی ئەخلاقی لە هەر خەوش و دژیەکییەك یان ناڕوونییەك کە تێکی بدات یان بیشێوێنێت، پێشیوایە کە راستی تیایدا لە پێشترە لە هەڵە. ئەمەش واتە ئەخلاقی ئەرەستۆیی بە رادەیەکی زۆر تەقلیدییانەیە، چونکە هەڵدەستێ بە روونکردنەوەی مانا باوەکان و هێنانەوەی پاساوی ئەقڵی بۆیان. ئەو پێی وا نییە کە پێویستە جیهان بە شێوەیەکی تر بێت، بەڵکو بڕوایەکی پتەوی بەوەیە، کە دۆخی باو-ئێستا، باشترین شێوەیە بۆ بوونی شتەکان. جا شتەکانی نێو جیهانی سروشتی بن یاخود جیهانی کۆمەڵایەتی[٣٤]. دواتر دێینە سەر باسی نموونە پراکتیکییەکانی لە بایۆلۆژیاشدا.

ئەوەندە هەیە ئەرەستۆ بە شێوەیەکی دۆگماتیکییانە بەم دیدە موحافیزکارییەی وەرنەگرتووە، بەڵکو پاساوی خۆی هەبووە. ئەویش ئەو وەزیفەیەیە کە شتێك ئەنجامی

دەدات (ئەمەش بیرۆکەیەکە لە ئەفلاتونی مامۆستای وەرگرتووە)[٣٥]. ئەرەستۆ پێیوایە بوونی هەرشتێك بەو شێوەیەی کە هەیە لەبەر بوونی وەزیفەیەکی دیاریکراوی ئەو شتەیە، ئەگەر وەزیفەکەی لە دەست بدات، پاساوی بوونیشی نامێنێت. هەموو شتێك وەزیفەی خۆی هەیە، مانەوەشی بەڵگەیە لە سەر هەستانی بەو وەزیفەیە بە باشترین شێوە. لە سەرەتای کتێبی (سیاسەت) دا دەڵێت: (پێناسەی هەر شتێك بە وەزیفەکەی و توانای راپەڕاندنی ئەو وەزیفەیە دەبێت، ئەگەر شتێك نەتوانێت وەزیفەی خۆی جێبەجێبکات، نابیٚ بڵێین کە هەمان شتە، با هەمان ناویشی هەبێت)[٣٦].

ئاواش بیرۆکەی وەزیفە رۆڵی گرنگی لە فەلسەفەی ئەرەستۆدا هەیە، لە تێگەشتنمان لە هەردوو جیهانی سروشتی و کۆمەڵایەتی. پاش کەمێك ئەم خاڵە زیاتر روون دەکەینەوە.

دەبێت بزانین چەند داخوازییەکی پێویست و پێشینەیی هەن، تا بتوانین دەرکی هەبووەکان بە پێی وەزیفەیان بکەین. ناتوانین بڵێین شتێك پەیوەندی بە شتێکی ترەوە هەیە، تەنیا بە وەزیفەکەیدا نەبێت. ئەمەشە هۆکاری ئەوەی، کە بەشەکانی جەستە باشترین نموونەی ئەو شتانەن کە لەڕووی وەزیفەوە بیریان لێدەکەینەوە. ئەگەر گریمان وەزیفەی هەبووە زیندووەکان (بە جۆرێك) هاوتا بێت لەگەڵ وەزیفەی شتە نازیندووەکان (دەستکردەکان)، پێویستە لە ئاستی پەیوەندییان بە یەکەوە و بە جیهانیشەوە وەك گشتێك تەماشای بکەین. ئەرەستۆش ئەم جۆرە دیدگایەمان بۆ جیهان پێدەبەخشێت.

هەر چەندە ئەرەستۆ ددان بەوەدا دەنێت، کە دیمۆکریتۆسی فەیلەسوفی سروشت دەیزانی دیاردە سروشتییەکان زەروورن، لەگەڵ ئەوەشدا رەخنەی لێدەگرێت، چونکە چەمکی مەبەست یان ئامانجی پشتگوێ خستووە. دەڵێت: (ڕاستە دیمۆکریتۆس هۆی ئامانجەکیی-العلة الغائية-ی پشتگوێ خستووە، چونکە هەموو پرۆسە سروشتییەکانی داوەتە پاڵ زەرووڕەت. راستە کە زەروورین، بەڵام هۆکاری بەم شێوەیە بوونیان لەبەر مەبەستێکی دیاریکراو یان هۆیەکی ئامانجەکییە، یاخود بۆ ئەنجامدانی

باشترین کاره لە هەر حاڵەتێکدا، هیچ شتێك نابێتە ڕێگر لەبەردەم شتەکاندا تـا بـەو شێوەیەی خۆیان بن)[٣٧].

دەربڕینی کۆتایی سەرنجمان بۆ شتێکی گرنگ لە ڕێبازی ئەرەستۆدا رادەکێشێت، ئەویش تێڕوانینی هیرارکییانەیە بۆ گەردوون. گەردوون لای ئەرەستۆ ریزبەنـد کـراوە، لە بێ گیانەوە بۆ رووەك، پاشان بۆ ئاژەڵ و ئینجا بۆ مرۆڤ. دوای مرۆڤیش لـە تەنـە ئاسمانییەکانەوە بۆ خواوەنـد. بـە شـێوەیەکی سـەربەرەو ژوورانـە (تصـاعدی)ی ورد دارێژراوە. بۆیە توانیویەتی بڵێت لە هەردوو جیهانی سروشتی و هونەریدا[٣٨]، هەمیشە دەبینین ئەوەی خوارەوە لە بەرژەوەندی ئەوەی سەرەوەی خۆیدایە. تەنانـەت نەفسـیش بەشی نزم و باڵای هەیە، بەشی باڵای لەبەر ئەقڵانی بوونیەتی کە باڵایە. خـودی ئـەم بنەمایەش دەشێ دابەش ببێتە سەر دوو بەش: لایـەنی تیـۆریی و لایـەنی کردەیـی. ئەگەر بەشەکانی نەفس هـەمان ریزبەنـدییان تێـدا بێـت، ئـەو کـات پێویسـتە ئـەو چالاکییانەشی ئەنجامی دەدەن ئەو ریزبەندیەیان تێدا بێت[٣٩]. ئەمەش ڕێگە خۆشـکەر بوو بۆی تا بگاتە ڕێسا بە ناوبانگەکەی: (سروشت هیچ کارێکی بێهودە ناکات).

لێرەوە، لە تیۆری زانینی ئەرەستۆیی چەند تێبینییەکی گرنگ هەڵدەهێنجین:

١- زانین بە هەست دەست پێ دەکات، بەڵام ئەوە بە زانست ناژمێردرێت، چونکە بە هەندەکیمان دەگەیەنێت، لە کاتێکدا زانینی راستەقینە زانینی هەمەکییە.

٢- زانینی راستەقینە زانینی فەلسەفییە، بەوە لە شارەزایی جیا دەبێتەوە، کە بە چەند زانیارییەکی خێرا لە سەر چەند دیاردەیەك رازی نابێت، بەڵکو دەپرسێت: بۆچی شتەکە بەم شێوەیە بوو، بە شێوەیەکی تر نەبوو؟!

٣- ئەمەش واتە زانینی فەلسـەفیی بـە دوای هۆکـاردا دەگـەڕێت، تـا زەروورى بوونی شتەکە بسەلمێنێت. ئەم هۆکارە بنەمای ئەقڵیی شاراوەیە لە پشتەوەی شتەکە. بەم شێوەیەش زانینی راستەقینە، زانینی ئەو زەروورەتەیە کە جێگیرە و ناگۆڕێت.

٤- ئەم دیدە بۆ زانین بە سەر جیهانی سروشتیدا دەسەلمێت و هەبووە سروشتییەکان لێك دەکاتەوە، هەر وەك بە سەر جیهانی مرۆییشدا دەچەسپێت و دیاردە کۆمەڵایەتییەکانیش لێك دەداتەوە.

٥- بۆ ئەوەی بتوانین بەم زانینە بگەین، دەبێت چەند بیرۆکەیەکی بنەڕەتیمان هەبێت و لێیان تێبگەین، کە وەك کلیل وان بۆ ئەم ڕێبازە. ئەوانیش:

أ- هیرارکییەتی گەردوون.

ب- بیرۆکەی وەزیفە.

ج- هەیولا و فۆرم (وێنە).

ئەمانەش بە وردیی لە بەشی داهاتوودا باس دەکەین، تا بزانین چۆن ئەم کلیل یان بیرۆکانەی بە سەر جیهانی ژندا پراکتیك کردووە. ئەو هەر لە سەرەتاوە دەیەوێت زانینێکی فەلسەفیی لە سەر ژن هەبێت، واتە بزانێت بۆچی زەروریی بۆ دۆخی کۆمەڵایەتیی ژن ئاوا بێت؟ ئەو پاساوە ئەقڵییە کامەیە کە پێویستی دەکات ژن پاشکۆی پیاو بێت؟ هەروەها بۆ ئەوەی پراکتیك کردنی بیرۆکەی هیرارکییەت بە سەر خێزانیشدا ببینین، پیاوی بە باڵا دادەنا و ژنیش بە نزم (ئەوەشی نزمە لە خزمەتی ئەوەی سەرەوەی خۆیدایە). پاشان چۆن پیاو بوو بە هەیولا و ژنیش بە فۆرم، ژن مادە و پیاویش بنەمای ئەقڵیی.

بەم شێوەیە وەزیفەی ژن دیار دەبێت. بە کورتی با ببینین چۆن ئەرەستۆ میتافیزیکەکەی هێناوە و بە سەر جیهانی ژندا پراکتیکی کردووە، ئەمەش هەمان تێبینەکەی فرانسیس بیکۆنە (لە سەر پەیوەندی لۆژیك و فەلسەفەی سروشت) کاتێك ئەرەستۆ فەلسەفەی سروشتی کردووە بە شوێنکەوتە و خزمەتکاری لۆژیك، بەمەش کردیە توێژینەوەیەکی جێگەی مشتومڕی زۆر، کە سودێکی ئەوتۆی لێ نەمایەوە) [٤٠].

بەشی دووەم

پایە میتافیزیکییەکان

* بیرۆکـە میتافیزیکییـەکانی ئەرەسـتۆ، پایـەی هـەرە سەرەکیی بوون لە هەموو نووسینەکانیدا..
* ئەرەستۆ بیرۆکەکانی دەربارەی لۆژیك و میتافیزیکا هێنا و بە سەر سروشتدا پراکتیکی کرد...

فرانسیس بیکۆن: نیو ئۆرگانۆن

یەکەم
هیرارکییەتی گەردوون

وەك ئاماژەمان پێدا بە رای ئەرەستۆ: (سروشت هیچ کارێکی بێهودە ناکات). گەردوون زۆر بە وردیی رێکخراوە- پلەبەندیی کراوە، هەبووەکانی ناویشی بەپێی ریزبەندییەکی سەر بەرەو ژوورانە، بەبێ هیچ هەڵە و کەموکورتییەك رێکخستووە: (لەبەر ئەمەش دەتوانین بڵێین ئێمە هەمیشە خۆمان لە هەردوو جیهانەکەدا: جیهانی سروشتی و جیهانی هونەری لەبەردەم ریزبەندییەکدا دەبینینەوە، کە تیایدا ئەوەی نزمە لە بەرژەوەندی ئەوەی لە خۆی بالاّترە هەیە، ئەوەشی بالاّیە لەبەر ئەو بنەما ئەقڵییەیە، کە تێیدایە...)[41]. ئەگەر لە نێو هەبووەکاندا لە نزمەوە بەرەو بەرزتر تەماشا بکەین، دەتوانین ئەم بنەمایە ببینین. بێ گیانەکان (کە نزمترین پلەی هەبووەکانن) لە خزمەتی رووەکدان، واتە (ڕووەك) لە سەر ئەوان دەژی و گەشە دەکات و هەناسە دەدات. تا پلەیەکیش بچینە سەرەوە، هەمان بنەما دەبینین. ئەرەستۆ دەڵێت: (دەتوانین بڵێین رووەك لە پێناوی گیانلەبەراندا هەیە، گیانلەبەرانیش بۆ خزمەتی مرۆڤ هەن: ئاژەڵی ماڵی بۆ دابینکردنی خۆراك و ئاژەڵی کێویش بۆ پۆشاك، یان دەتوانێت بۆ مەبەستی جیاواز بەکاریان بهێنێ. ئەگەر سروشت هیچ کاری بێهودە نەکات و بێ کەموکورتی بێت، دەتوانین لەمەوە بگەینە ئەوەی، کە هەموو شتێکی بۆ خزمەتی مرۆڤ خوڵقاندووە)[42]. کەواتە هەموو هەبووەکان لە خزمەتی مرۆڤدان، چونکە لە سەرووی هەموویانەوەیە (لە لوتکەی هەرەمی هەبووەکاندایە) یاخود بالاّترین هەبووە لە ناوچەی ژێر هەسارەی مانگدا، لە هیرارکییەتی گەردووندا.

بەلاّم ئەگەر هیرارکییەتێك لە گەردووندا هەبێت و ئەوەی بە سەر هەبووە مادییەکاندا دەچەسپێت، بە سەر مرۆڤەکانیشدا بچەسپێت، ئەو کات پێویستە

هیرارکییەتێکی کۆمەڵایەتیش هەبێت، واتە لە نێو خودی جیهانی مرۆڤەکاندا، واتە لێرەشدا مرۆڤەکان پلە و نمرەیان هەبێت، هەندێکیان لە هەندێکی تریان بالاتر بن، ڕێك بەو شێوەیەی لە گەردووندا هەیە. هیرارکییەتێك لە نێوان گەلاندا هەیە، چونکە ویستی سروشت وایە، کە جۆرە جیاوازییەکی لەو شێوەیە هەبێت، بەوەی هەندێکیان زیرەکییەکی کەم و جەستەیەکی بە هێزیان هەبێت، هەندێکی تریشیان شیاوی ژیانی سیاسەت بن. ئەگەر واش بێت، خەڵکانێك هەن بە سروشت ئازادن و هەندێکیش بە سروشت کۆیلەن. (گەلانی بەستەڵەکی باکور و ئەورووپا ئازان[٤٣] بۆیە کەس ناتوانێت ئازادییان لێ زەوت بکات، بەڵام زیرەکیی و کارامەیی و سیستەمی سیاسەت باشیان نییە، بۆیە ناتوانن بە سەر دراوسێکانیاندا زاڵبن. ڕۆژهەڵاتییەکان زیرەك و کارامەن، بەڵام ئازا نین، بۆیە هەمیشە دۆڕاو و بە کۆیلەکراون. بەڵام گەلی یۆنانی هەردوو سیفەتی ئازایەتی و زیرەکییان تیایە، پێگەی وڵاتەکەشیان کەوتووەتە نێوانی ئەو دوو لایەنەوە، بۆیە ئازادی خۆی دەپارێزێت، ئەگەر یەکگرتوش بێت دەتوانێت بە سەر هەمولایەکدا زاڵ بێت)[٤٤]. کەوابێ تاکی یۆنانی ئاغا و ئازادە و بیانی (بەربەری)ش کۆیلەی ئەوە، چونکە تاکی یۆنانی برای یۆنانی خۆی بە کۆیلە ناگرێت. ئەمەش هەمان بیرۆکەی گەلی هەڵبژێردراوە (الشعب المختار) کە ئەرەستۆ وەك سەرەتایەکی هەمەکی زەروریی سەیری دەکات و نەیتوانیوە نەریتی سەردەمەکەی خۆی تێپەڕێنێت[٤٥].

کەواتە هیرارکییەتێك لە نێوان گەلاندا، واتە لە نێوان خودی ڕەگەزی مرۆییدا هەیە. هەیانە (وەك یۆنانییەکان) بەرز و باڵایە و هەشیانە (وەك بەربەرییەکان) واتە غەیرە یۆنانییەکان بە گشتی، نزم و سوکن. بۆیە لە کاتی هێرشەکەی ئەسکەندەر بۆ سەر ڕۆژهەڵات[٤٦]، نامەیەکی بۆ نووسیوە و تیایدا ئامۆژگاری دەکات، کە جیاوازی بکات لە مامەڵەکردندا لە نێوان یۆنانی و بەربەرییەکاندا: (وەك سەرکردەیەك مامەڵەی یۆنانییەکان بکە. بەڵام وەك ئاغا-خاوەن کۆیلە- مامەڵەی ڕۆژهەڵاتییەکان بکە، چونکە بەربەرییەکان بە سروشتی خۆیان ملکەچی یۆنانییەکانن)[٤٧].

چونکه یۆنانییەکان ئەو گەلەن کە هەردوو سیفەتە چاکەکەیان تێدایە: زیرەکـی و ئازایەتی، یاخود کارامەیی و ڕۆحێکی بەرز، ئەم سیفەتانەش وایـانکردووە هەمیشـە ئازاد بێت، بتوانێـت سیسـتەمێکی سیاسـی نایـاب دابنێـت ، ئەگـەر یـەکگرتویی سیاسەت هەبووایـە دەیتـوانی حـوکمی گـەلانی تـریش بکـات. بـەڵام هـەمان ئـەم جیاوازییانەی نێوان یۆنانییەکان و گـەلانی تـر، لـە نێـوان خـودی یۆنانییەکانیشـدا هەن[48]. ئەگەر کەسانێك پێیانوایە خەڵکی یەکسانن[49]: پادشـا و پیـاوێکی ئاسـایی، ئاغا و کۆیلـە، ژن و پیاو یەکسانن، ئەوانە لـە وەهمـدا دەژیـن، چـونکە لای ئـەوان ئەمانە نەك لە جۆر (نـوع) دا، بـەڵکو لـە ژمـارەی ئـەو کەسـانەدا جیـاوازن، کـە مامەڵەیان لەگەڵدا دەکەن. ئەگەر مامەڵە لەگەڵ یەك کەس یان ژمارەیـەکی کـەمی خەڵکیدا بکات، ئەوا ئاغا یان خاوەن کۆیلەیە. ئەگەر ژمارەیەك لەوە زیاتر بن، ئەوا سەرۆك خێزانە. بەڵام ئەو کەسەی لەگەڵ ژمارەیەکی زۆر و بەرچاوی خەڵکیدا مامەڵە دەکات، ئەوا سیاسی یان پیاوی دەوڵەت یاخود پادشایە. ئەمەش تیۆرەیەکە ناشـێت ڕاست بێت، چونکە لە نێوان ئەم خەڵکانەدا چەند جیاوازییەکی جەوهەریی هەیە[50].

بـەم شـێوەیە و هـەر لـە سـەرەتاوە، زۆر ڕاشـکاوانە و بـە ئاشـکرا، ئەرەسـتۆ ڕایدەگەیەنێت کە هیرارکییەتێکی کۆمەڵایەتی و سیاسی لە نێوان خودی کۆمـەڵگای یۆنانیشدا هەیە. سروشت لە هەموو جێگەیەکدا جیاوازی خستووەتە نێوان باڵا و نزم، نەفس و جەستە، ئەقڵ و شەهوەت، مرۆڤ و گیانلەبـەران و نێـر و مـێ وە. لـە هـەر جێگەیەکیشدا ئەم جیاوازییانە لە نێوان دوو هەبوودا هەبن، لـە بەرژەوەنـدی خۆیـان دەبێت، کە یەکێکیان حوکم بکات و ئەویتریان ملکـەچ بێـت. سروشـت ویسـتی لـە خولقاندنی ئەم جیاوازییانەیە لە نێوان مرۆڤەکاندا، یەکێکیان بە هێز دەکات و توانای کارکردنی پێدەبەخشێت، ئەویتریان زیاتر بـۆ کـاری سیاسـی شـیاو دەکـات، لێـرەوە هەندێك بە سروشتی خۆیان ئازادن و هەندێکیشیان بە سروشت کۆیلەن[51].

گرنگە هەمیشە ئەوەمان لە یاد بێت، کە ئـەم (بنـەمای نایەکسـانی) یـە یـان بنەمای باڵا و نزم و حاکم و مەحکومییە، دەستکردی مرۆڤ نییە، بەڵکو بنەمایـەکی

سروشتییه، بۆیە لە نێوان هەموو هەبووەکاندا هەیە. هەبووە بێ گیانەکان نزمترین پلەن، بۆیە دەبینین لە لایەن بوونەوەرە زیندووەکانەوە حوکم دەکرێن. ئەمانەش دەبنە یەکەم ئەڵقە لە پلەبەندیی سروشتیدا، چونکە لە دوو رەگەز (عنصر) پێکدێن (نەفس و جەستە) یەکەمیان بە سروشتی خۆی حاکمە و دووەمیشیان مەحکوم[٥٢]. تەنانەت لە نێوان ئەم هەبووە سروشتییانەشدا هەیانە زیندووە و هەیانە بێ گیانە، ئەندامی و نائەندامییان تیادایە. تیایاندا (بە جۆرێك لە یەقینەوە) دوو جۆر دەسەڵات دەبینین، یەکەمیان لە دەسەڵاتی ئاغا بە سەر کۆیلەکانییەوە دەچێت، دووەمیشیان لە دەسەڵاتی سەرۆك بە سەر هاوڵاتییاندا دەچێت: نەفس بەو دەسەڵاتەی ئاغا حوکمی جەستە دەکات، ئەقڵیش بەو دەسەڵاتەی سەرۆك حوکمی شەهوەت دەکات[٥٣]. لەم میانەیەدا ئەرەستۆ وەك بنەمایەکی سوود بەخش باسی بنەمای نایەکسانی دەکات: (بۆ جەستە خۆی باشترە کە نەفس حوکمی بکات، هەروەها سروشتی و بە سوودیشە کە لایەنی هەڵچوون لە دەرووندا ئەقڵ کۆنترۆڵی بکات. لە کاتێکدا بنەمای یەکسانی یان پەیوەندییەکی پێچەوانە (واتە کۆیلەکان حوکم بکەن) بە بەردەوامیی زیان بە هەردوولا دەگەیەنێت.

بە هەمان شێوەی پەیوەندی نێوان نەفس و جەستە، ئەم هاوکێشەیە بە سەر پەیوەندی نێوان مرۆڤ و گیانلەبەرانیشدا دەچەسپێت، گیانلەبەری ماڵی بە سروشتی خۆی لە گیانلەبەری کێوی باشترە. بۆ هەمووشیان پێکەوە واباشترە کە مرۆڤ حوکمیان بکات، چونکە لەم حاڵەتەدا سوودی مانەوەیان دەست دەکەوێت. لە لایەکی ترەوە پەیوەندی نێوان نێرینە و مێینە، بە سروشتی خۆی، پەیوەندییە لە نێوان لایەنی باڵا و سەرکەوتوو بە لایەنی نزم و ملکەچەوە، زاڵبوونێکی تەواوە بە سەر لایەنی مەحکومدا، ئەم بنەما گشتییەش بە شێوەیەکی گشتی بۆ هەموو هەبووەکان دەشێت[٥٤].

ئەگەر بیرۆکەی هیرارکییەت یارمەتیدەر بێت بۆ تیشك خستنە سەر دۆخی ژن، ئەو کات دەتوانین بڵێین: هەموو بیرۆکەکانی تری نێو میتافیزیکای ئەرەستۆ هەمان

کار دەکەن: (لە راستیدا چەمکە فەلسەفییەکانی ئەرەستۆ دەربارەی بزوتن و بزوێنەر، بوونی هێزەکی و بوونی کردارەکی، هەر وەك بیرۆکەکانی هەیولا و فۆرم و بیرۆکەی وەزیفە، ئەرەستۆ هەموویانی بەکارهێناوە بۆ جیاوازیکردن لە نێوان نێرینە و مێینەدا. تیۆرەکەشی لەم بارەیەوە بە جۆرێك رێساوە تا لەگەڵ فەلسەفەکەیدا بگونجێت، بۆیە جیاکردنەوەی لە پاشماوەی تری رێبازەکەی کارێکی ئاسان نابێت)[٥٥].

بەڵام ئێمە تەنیا دوو بیرۆکەی بنەڕەتی دەخەینەڕوو، کە لە کارەکەی ئێمەدا یارمەتی باشمان دەدەن ئەوانیش: بیرۆکەی وەزیفە و بیرۆکەی هەیولا و فۆرمن...

دووەم
بیرۆکەی وەزیفە

ئەرەستۆ لە سەرەتای کتێبی (سیاسەت)دا و لە کاتی پێناسەکردنی شتەکاندا دەڵێت: (هەموو شتێك شوناسی خۆی لە جۆری وەزیفە و توانای لە بەجێ گەیاندنی وەزیفەکەیەوە وەردەگرێت. لێرەوە دەگەینە ئەوەی ئەو شتەی نەتوانێت وەزیفەی خۆی بەجێ بگەیەنێت، ناتوانین بڵێین هەمان شتی پێشووە، هەتا ئەگەر هێشتا هەمان ناویشی هەبێت)[٥٦]. هەموو شتێکی ئەم جیهانە وەزیفەیەکی هەیە و خەسڵەتی جەوهەریی خۆی لە بەجێ گەیاندنی ئەو وەزیفەیەوە وەردەگرێت: تەور بۆ بڕینە، چاو بۆ بینینە، دەست بۆ وەرگرتن و پێدانە، پینەچی پێڵاو پینەدەکات و پزیشك چارەسەری نەخۆش دەکات و...هتد. هەموو شتێك وەزیفەیەکی تایبەت بە خۆی هەیە. ئێمەش دەڵێین فلان دکتۆرێکی باشە، یان فلانە تەور تیژ و باشە، ئەمە ئەگەر وەزیفەی خۆیان بە باشی جێبەجێکرد. ژەنیاری شارەزا ئەوەیە کە وەستایانە ئامێرەکەی دەژەنێت. پەیکەرتاشی باش پەیکەری جوان دروست دەکات. چاو بێ عەیبە ئەگەر بە باشی ببینێت، تەور بێ عەیبە ئەگەر بە باشی ببڕێت. هەروەها بۆ هەموو شتەکانی تریش، هەریەکە و وەزیفەی خۆی هەیە، کە رەنگە بە باشی یان بە خراپی پێی هەستێت، بەڵام لە حاڵەتێکی وادا ئایا مرۆڤ وەزیفەیەکی تایبەت بە خۆی هەیە (وەك ئەوەی مرۆڤە، نەك وەك ئەوەی کە پزیشکە یان دارتاشە یان فیتەرە، واتە وەك مرۆڤ)..؟ ئایا وەزیفەیەکی لەو شێوەیەی هەیە؟ تا ئەگەر پێی هەستا بوترێت بە کارێکی تایبەت بە مرۆڤ هەستاوە؟ بۆ وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە، پێویستە لایەنە جیاوازەکانی مرۆڤ شیتەڵ بکەین، تا بزانین کامیان زاڵن و سیفەتی جیاکەرەوەی مرۆڤن لە بوونەوەرەکانی تر؟

لایەنێك هەیە دەشێت پێی بڵێین چالاکی سەربەستانە، کە ژیان(تەنیا ژیان)ی تێدا دەردەکەوێت، وەك هەناسەدان و خواردن و هەرسکردن و...هتد. بەڵام ئەم ژیانە تایبەت نییە بە مرۆڤ، بەڵکو رووەك و گیانلەبەرانیش لەگەڵی هاوبەشن تیایدا. ئەگەر مرۆڤ بەم کارانە هەستا ناتوانین بڵێین بە کارێکی تایبەت بە خۆی هەستاوە[٥٧].

لایەنێکی تر هەستە جیاوازەکانە، وەك بینین و بیستن و چەشتن و بۆنکردن و...هتد. ئەمانە راستە لە رووەکدا نین، بەڵام هێشتا تایبەت نین بە مرۆڤەوە، چونکە گیانلەبەریش ئەم هەستانەی هەیە. بۆیە هەستانی بەم وەزیفەیە مانای تایبەت بوونی ئەم وەزیفەیە نییە بە خۆیەوە.

لایەنی سێیەم و کۆتایی، چالاکی ئەقڵی یان ژیانی ئەقڵییە بە شێوەیەکی گشتی. ئەمەش تایبەتە بە مرۆڤ، رووەك و گیانلەبەر هاوبەشی نین تیایدا. بە جۆرێك دەتوانین بڵێین: هەر کەسێك بە باشترین شێوە بەم چالاکییە هەستێت، مانای وایە بە باشترین شێوە بەم وەزیفەیە هەستاوە و دەبێتە مرۆڤێکی باڵا، چونکە ئاقڵ بوونی مرۆڤ تەنیا بە بیرکردنەوە نابێت، بەڵکو پێویستە ئەقڵی کۆنترۆڵی ئارەزوو و رەفتارەکانیشی بکات. بەمەش بێت فەزیلەتەکانی مرۆڤ تەنیا ئەقڵی نابن، بەڵکو ئەخلاقیش دەبن.

لە سەرەتای (ئەخلاقی نیکۆماخی) دا ئەرەستۆ پێی وایە، بەختەوەریی ئامانجی کۆتایی هەموو چالاکییەکی مرۆڤە، دواتر باسی چییەتی ئەم بەختەوەرییەمان بۆ دەکات: (رەنگە بتوانین پێناسەی بکەین، ئەگەر لە سەرەتادا وەزیفەی مرۆڤ بزانین و دیاریی بکەین). (ئەخلاق ١٠٩٧ب، ب٢ ل١٧٣٥).

بە پێچەوانەی هەبووە نزمەکانەوە، وەزیفەی مرۆڤ بۆ بە جێگەیاندنی ئامانجێك نییە تا خزمەتی یەکێك لە خۆی بەرزتری پێبکات. هەر چەندە مرۆڤ هەندێك خەسڵەتی هاوبەشی لەگەڵ هەبووە نزمەکاندا هەیە، وەك خواردن و گەشەکردن و هەرسکردن، بەڵام بە ئەقڵ لەوان جیایە و باڵاترە. تا ئەمەش خەسڵەتی سەرەکیی مرۆڤ بێت، چاکە بۆ مرۆڤ بریتییە لە ژیانێکی چالاکانەی بنەمای ئەقڵی. (ئەخلاق أ، ب٢ ل١٧٣٥). پەیوەندی مرۆڤ بەم بوونەوەرانەوە بۆ بەدەستهێنانی مەبەستێکی

دیاریکراوە. هەر چەندە توانای ئەقڵیی وای لیٚ دەکات لە خواوەند بچیٚت، کە هەموو ژیانی لە تیٚڕامانی ئەقڵییدا بە سەر دەبات، بەڵام بۆ بەدیهیٚنانی مەبەستی خۆی کـار دەکات نەك هــی خواوەنـد. ئامــانجی ئــەو بەختــەوەری خۆیــەتی نــەك پڕکردنــەوەی پیٚویستییەکانی ئەوانی تر[٥٨].

ئەو وشەیەی ئەرەستۆ بۆ مرۆڤ لە رووی سروشت و وەزیفەوە بـە دریٚـژایی ژیـانی بەکاریدەهیٚنیٚت، وشەی (Anthropos)ە. ئەمەش وشەیەکی یۆنانییە مانای بــوونی مرۆیی دەدات. بەڵام هەر زوو لەوە تیٚدەگەین، کـە کەمینەیــەکی کــەم لــە رەگــەزی مرۆیی، بە رای ئەرەستۆ، مانای ئەم وشەیە دەیانگریٚتەوە، ئەوانیش (پیاوانی یۆنانیی ئازاد)ن. بۆیە گروپیٚکی کەم بەشدارن لەوەی پیٚی دەڵیٚت فەزیلەتە مرۆییەکان. چونکە فەزیلەتــەکان یــەکیٚك نــین، مرۆڤــەکانیش یــەکیٚك نــین، بــەڵکو فەزیلەتــەکان هیٚرارکییەتیٚکیان هەیە بە هەمان ئەو شیٚوەیەی هیٚرارکییەتی مرۆڤەکان، کە ئەرەستۆ لە ژیٚر کاریگەری نەریتی ئەو سەردەمەی کۆمەڵگای یۆنانیدا ریزبەندی کردوون[٥٩].

ئەم کەمینەیــە (دەســتەبژیٚری مرۆیــی)ن، لوتکــەی مــرۆڤن، وەزیفــەیان تــەنیا تیٚڕامانی ئەقڵیی پەتی یان خۆچـواندنە بــە خواوەنــدەکان، پیٚویســتیان بــە ســامان و هاوڕیٚ و کاتی بەتاڵ هەیە. ئاشکرایە هەندیٚك کاروبار پیٚویستی بە خزمــەتی ئــەوانی تر هەیە. لیٚرەوە ئەرەستۆ - بە پیٚی بنەمای مەبەســتگەرایی (الغائیـة)- پیٚــی وایــە زۆرینەی مرۆڤەکان، نەك تەنیا گیانلەبەران، بە سروشــتی خۆیــان بــەرەو ئــەوە دەڕۆن ببنە ئامرازیٚك بۆ دابینکردنی پیٚویستی و ئاسودەیی بۆ کەمینەکە، تــا بتوانیٚــت بــە خۆشحاڵییەوە بە وەزیفەی خۆی هەستیٚت و لە تیٚڕامانی خۆی بەردەوام بیٚـت. لیٚــرەوە دەبینین هەرچی ژن و کۆیلە و پیشەگەر و دارتــاش و کەســانی تــری ویٚنــەی ئــەمیان هەیە، هیچ نین جگە لە چەند ئامرازیٚکی یاریدەدەر کە یارمەتی مــرۆڤ دەدەن (مــرۆڤ بە مانا زۆر بەرتەسکەکەی) تا بە باشترین شیٚوە بــە وەزیفــەی خــۆی هەســتیٚت، تــا ئەوپەڕی بەختەوەریی خۆی دەستەبەر بکات.

ئاوەهاش وردە وردە بیرۆکەی (وەزیفە)ی ئەرەستۆ روون دەبێتەوە. هەروەها بە روونی لە پەیوەندی نێوان ئەو کەسانەشدا دەردەکەوێت کە پێی وایە بە سروشتی خۆیان حاکم و مەحکومن: وەك ژن و مێرد، ئاغا و کۆیلە و...هتد و وەزیفەی هەریەکەیان دەردەکەوێت، لەگەڵ ئەو رۆڵەی بۆ هەر تاکێك و ئەو توانا و ئیمکانیاتەی هەیەتی، کە زۆر جیاوازە لەگەڵ کەسانی تردا: (ئەم بەشەی بەڵگەهێنانەوەکەی لایەنێکی جەوهەرییە لە بەڵگەهێنانەوەی دەربارەی کۆیلە). سەرەڕای ئەوەی کۆیلە بە ئامێرێك یان ئامرازێکی زیندوو دادەنرێت، ئەرەستۆ پێی وایە کۆیلایەتی بۆ ئاغا و بۆ کۆیلەش بەسوود و دادپەروەرانەیە، پەیوەندییەکەیان لە بنەڕەتەوە بۆ پاراستنی خۆیانە، ئەمەش چونکە سوودیان یەکە و بەرژەوەندیشیان هاوبەشە. (سیاسەت ١٢٥٥- أ،ب)[٦٠].

لە راستیدا ئەگەر لەگەڵ ئەرەستۆ بەردەوام بین، دەبینین سوودی هاوکێشەکە بە پلەی یەکەم بۆ بوونەوەرە بەرزەکەیە. بۆیە دەڵێت: پەیوەندی نێوان ئاغا و کۆیلە لە جەوهەردا بۆ سوودی ئاغایە و وەك رووکەشیش بۆ کۆیلەیە، ئەگەر بمانەوێت دەسەڵاتی ئاغا بەردەوام بێت، پێویستە کۆیلە بهێڵینەوە. (سیاسەت ١٢٧٨-ب). بەم شێوەیەش ئەرەستۆ بەردەوام دەبێت لە قسەکردن لە سەر هەر جووتێکی (نێو ئەو پەیوەندییەی پێیوایە نابێت سوودەکەی دابەشبکرێت بە سەر لایەنەکاندا، چونکە سوود بۆ لایەنە بالاکەیە. لە قسەیەکی روون و راشکاودا دەربارەی ژن و دەسەڵاتی پیاو بە سەر ژناندا دەڵێت: دەشێت مەحکوم بچوێنین بە دروستکەری نەی و حاکمیش بەو ژەنیارەی کە -نەی-ەکە دەژەنێت.)(سیاسەت- ١٢٧٧-ب).

ئەوەی مەترسیدارە، ئەرەستۆ ئەمە بە شتێکی سروشتی دادەنێت. سروشتێك کە هیچ کارێکی بێهودە ناکات، ئەو هەبووەکانی بەو شێوەیە ریزکردووە، بۆ هەریەکێکیشیان وەزیفەیەکی داناوە تا لە خزمەتی ئەوەی سەرەوەی خۆیدا بێت. ئاوەهاش (بە حوکمی سروشت) ژنان لە پیاوان نزمترن و وەزیفەیان خزمەتکردنی پیاوانە. بۆیە سروشتییە ئەگەر پیاوان حوکمیان بکەن. هەموو ئەم وەزیفە و پلە و

دۆخانەش بە حوکمی سروشتن، نەك نەریت یاخود لاساییکردنەوە. لێرەوە دژایەتییەکی سەرسەختانەی سۆفیستاییەکان دەکات، چونکە ئەوان پێیان وابووە هەموو ئەم دۆخە کۆمەڵایەتییانە، بە بەها ئەخلاقییەکانیشەوە، زادەی خوو و نەریتن. ئەم دۆخانە لای ئەرەستۆ، تەنانەت ئەگەر بەرهەمی نەریتیش بن، کەچی لەگەڵ دووبارەبوونەوەیاندا دەبنە سروشت[٦١]. ئەگەر ناچاربین نەریتە سروشتییەکان وەرگرین، بە رای ئەرەستۆ رۆژێك دێت، تیایدا ئەنجامدانی کاری باشەمان دەبێتە سەرچاوەی چێژ وەرگرتنمان. ئەمەش ئەو وتەیەی هاملێتمان بیر دێنێتەوە کاتێك بە دایکی دەڵێت: (بانگەشەی فەزیلەت بکە ئەگەر نەشتوانی ئەنجامی بدەیت، چونکە نەریت ستەمکارێکی دڵڕەق و کاریگەرە، بە جارێك ئەقڵ هەڵدەلوشێت).

بە هەمان شێوە ئەرەستۆش دەڵێت: (بۆ نەریتیش هەر وایە، چونکە ئەوەی دەبێتە نەریت، بە جۆرێك دەبێتە سروشت. لە راستیدا نەریت و سروشت هاو شێوەن، چونکە دووری نێوانیان (زۆرجار، هەمیشە) زۆر نییە. سروشت لەگەڵ بیرۆکەی هەمیشەدایە و نەریتیش لەگەڵ بیرۆکەی زۆرجاردایە)...(١٣٧٠ - ٣)[٦٢].

ئاوەهاش ئەرەستۆ بە ئازادییەکی تەواوەوە، لە خوو و نەریتی ئەو کاتەی کۆمەڵگاکەیەوە دەگوازێتەوە سەر ئەوەی زگماکی و سروشتییە و دژی خەسڵەتە بە دەستهاتووەکانە.(بەراوردی ئەخلاق ١١٠٣-أ بکە).

سێیەم
هەیولا و فۆرم

لای ئەرەستۆ هەموو شتێکی ئەم دونیایە لە مادە و فۆرم پێکهاتووە، مەبەستمان لە مادەش ئەوە نییە، کە بیری لێدەکەینەوە، تەختە یان مس یان بەرد و...هتد. بەڵکو ئەمانەش بۆ خۆیان لە مادە و فۆرم پێکهاتوون. مەبەست لە مادە ئەو (هەیولا) یان (هەویر) یان کەرەستە خاوەیە کە دەشێت لە قاڵبێکدا پێکبێت، ئەمەشیان دەبێتە فۆرم. ئەم هەویرەیە ئەرەستۆ ناوی دەنێت هەیولا (Hyle). ئەوەی پێی دەڵێین تەختە رەنگە بۆردێك، مێزێك یاخود رەفەیەکی کتێب بێت و...هتد. ئەمانەش فۆرمن (Eidos)(Form)[٦٣].

ئاشکرایە لێرەدا فۆرم گرنگترە، چونکە ئەو رەگەزی جەوهەرییە، ماهییەتی شتەکە دیاریی دەکات و لە شتەکانی تری جیادەکاتەوە. هەر ئەویش (جەوهەر)ی هەبووەکە دیاریی دەکات. لە نموونەکانی پێشوودا تەختەکە نەگۆڕابوو، هەر خۆی بوو، بەڵام ئەوەی هەبووەکان لە یەك جیادەکاتەوە و هەمەرەنگییان پێدەبەخشێت، فۆرمە، ئەگەر ئەم بگۆڕێت، هەبووەکەش دەگۆڕێن. بەڵام مادە یان هەیولا لە بەرامبەر فۆرمدا هیچ بەهایەکی نییە. بۆ نموونە مێز، دەتوانیت بە ئارەزووی خۆت مادەکەی بگۆڕیت و بیکەیتە مس، تەختە، شوشە یان مەرمەڕ و...هتد. لەگەڵ ئەوەشدا هەر بە (مێز)ی دەمێنێتەوە، چونکە لە هەموو حاڵەتەکاندا فۆرمەکە نەگۆڕاوە. کەچی ئەگەر فۆرمەکە بگۆڕیت و مادەکە بهێڵیتەوە، دەبینی لەبەردەم دوو شتی جیاواز دایت، با مادەکەشیان یەکێك بێت (تەختە بۆ نموونە)، کەچی یەکێکیان دەبێتە مێز و ئەویتریان دەرگا یان پەنجەرە یان کورسی. هەمووشیان لە یەك مادەن (کە تەختەیە) بەڵام شتی جیاوازن، چونکە فۆرمیان جیاوازە.

فۆرم گرنگترە و جەوهەری بنەڕەتی و ماهیەتە، رەگەزی ئەقڵییە لە بەرامبەر رەگەزی مادیدا کە هەیولایە. ئەگەر دووبارە گوێ لەو قسەیەی ئەرەستۆ بگرین، کە

دەڵێت: (ئەوەی لە پلەبەندیی هەبووەکاندا لە سەرەوەیە، لەبەر ئەو بنەمایەی تیایدایە لە سەرەوەیە). ئێستا دەتوانین بڵێین: بە پێی رادەی زاڵبوونی فۆرم بەسەر هەیولادا، هەبووەکان لە پلەبەندییەکەدا سەردەکەون. بەڵام ئەگەر پێچەوانەی ئەمە روویدا و مادە بە سەر فۆرمدا زاڵبوو، ئەو کاتە هەبووەکە دێتە خوارەوەی پلەبەندییەکە. ئەم پارچە بەردە بە ئاشکرا مادەی تیا زاڵە، فۆرم تیایدا شاراوەیە و نییە. یان دەتوانین بڵێین: ئامادەیە لە هەر فۆرمێکدا یا لە چەند فۆرمێکی هەمەرەنگدا پێك بێت. دەشێت پەیکەرێك بێت بە دەست پەیکەرتاشەوە، یان ورد بکرێت و بکرێتە بەشێك لە دیوار یان پرد یاخود لایەکی شۆستەیەکدا و...هتد. لەبەر ئەم هۆیەش لە خوارەوەی پلەبەندییەکەدا دادەنرێت. ئەمەش حاڵی هەموو شتێکی بێ گیانی ترە، کە فۆرم تیایدا شاراوەیە و بنەمای ئەقڵیی تیایدا ونە.

ئەگەر پلەیەك بەرز بینەوە، لە مەملەکەتی رووەکدا، بە روونییەکی زیاترەوە فۆرم دەبینین. لێرەدا دەگەینە بوونەوەرە زیندووەکان. راستە ئەمانیش هەبووی سروشتین، بەڵام ژیانیان هەیە: (مەبەست لە ژیانیش واتە بخوات و گەشە بکات و خۆی بیر بکاتەوە...)[٦٤]. نەفس بەم کارە جیاوازانە هەڵدەستێت، نەفسیش جەوهەرە، واتە فۆرمی جەستەی سروشتییە. لەم حاڵەتەدا ئەرەستۆ ناوی دەنێت نەفسی هەناسەدەر (الغازية)، دەڵێت: (یەکەم و فراوانترین هێزەکانی نێو نەفسە، هەموو بوونەوەران بەمە دەژین و دوو وەزیفەی هەیە: وەچەخستنەوە و خواردن). ئاوەهاش رووەك پلەیەك لە هەبووە بێ گیانەکان (نازیندووەکان) بەرزترن.

ئەگەر جارێکی تر بەرز بینەوە، دەگەینە مەملەکەتی گیانلەبەران، کە لەوێدا نەفسی بخۆر هەیە، کە مایەی ژیانە بۆ بوونەوەرە زیندووەکان. هەروەها نەفسی هەستکەر (الحاسة)یش هەیە، چونکە گیانلەبەر بە تەنیا ناخوات و بزێت، بەڵکو دەبینێت و بۆن دەکات و تام دەکات و...هتد. واتە هەستەکانی بەکاردێنێت، ئەمە جگە لەوەی دەجوڵێت. ئەمانەش چەند خەسڵەتێکن دەیخەنە سەرووی رووەکەوە، چونکە نەفسی هەستکەری هەیە.

له لوتکەی هەرەمی سروشت یان جیهانی ژێر هەسارەی مانگدا مرۆڤ هەیە، کە فۆرم زۆر بە روونی دەردەکەوێت، چونکە ئەقڵ یان نەفسی ئاقڵی هەیە. مرۆڤ تاکە بوونەوەرە، کە ئاقل بێت، چونکە بنەمای ئەقڵیی لە هەبووەکانی تری جیادەکاتەوە. هەرچەندە نەفسی هەناسەدەری هەیە و بەمەش هاوبەشە لەگەڵ رووەك و لە نەفسی هەستکەریشدا هاوبەشە لەگەڵ گیانلەبەراندا، بەڵام نەفسی ئاقڵی هەیە، کە تایبەتە بە خۆی و لەوانی تری جیادەکاتەوە[٦٥].

لێرەوە دەتوانین بڵێین: بالآترین هەبووی نێو سروشتە، چونکە بالآترین فۆرمی هەیە، هەموو هەبووەکانی تریش بۆ خزمەتی ئەم هەن: (سروشت هەموو شتێکی لە بەرژەوەندی مرۆڤ خولقاندووە) وەك پێشتر باسمانکرد. بەم شێوەیە دەبینین، کە چەند بە روونیی هیرارکییەت بە نێو میتافیزیکای ئەرەستۆدا رۆچووە و چ پەیوەندییەکی توندوتۆڵی بە بیرۆکەی هەیولا و فۆرمەوە هەیە[٦٦].

تەوەری دووەم

نموونە پراکتیکییەکان

بەشی یەکەم

مێینە و بایۆلۆژیا

((ئەگەر ئەبۆکراتس تاڕادەیەك شایەنی ئەوە بێت پێی بڵێین باوکی پزیشکی، ئەو کات ئەرەستۆ شایەنی ئەوەیە پێی بوترێت باوکی بایۆلۆژیا)).

جۆرج سارتۆن (مێژووی زانست) ب٣ ل ٢٧٧

((بیر و راکانی ئەرەستۆ لە بایۆلۆژیادا کاریگەرییەکی گەورەی لە سەر سەدەکانی دوای خۆی هەبوو، زیاترێك لە سەر بیرکردنەوەی تیۆریی بنیاتیی نابوو، وەك لەوەی لە سەر ئەزموون)).

سیمۆن دی بۆڤوار (پیری) ل ٢١-٢٢

یەکەم
بایەخدانی ئەرەستۆ بە بایۆلۆژیا

ئاساییە ئەگەر ئەرەستۆ گرنگی بە بایۆلۆژیا بدات، تیایدا بە دوای نموونەی پراکتیکیدا بگەڕێت بۆ تیۆرەکانی دەربارەی وەزیفە و هیرارکییەت و فۆرم و هەیولا و...هتد، بە جۆرێك کە تیۆرەکەی دەربارەی ژن پشت ڕاست بکەنەوە. باوکی ئەرەستۆ (نیکۆماخۆس) لە خێزانێك بووە، چەندین نەوە بە پزیشکییەوە سەرقاڵ بوون، بۆ خۆشی پزیشکی تایبەتی پادشا ئەمینتاسی دووەم، باپیری ئەسکەندەر بوو[٦٧]. چاوخشاندنێکی خێرا بە نووسینەکانی مامۆستای یەکەمدا، بۆمان دەردەخات چەندە گرنگی بە بایۆلۆژیا داوە، بە ڕادەیەك بووە بە گرنگترین بواری توێژینەوەکانی. ڕاستە ئەو مەوسوعەیەکی گەورەی هەموو زانستەکان بوو لەو سەردەمەدا، لە زانست و فەلەکناسی و بیرکاری و سروشت، بێگومان جگە لە زانستە فەلسەفییەکان (کە ئەمەشە هۆکاری ناونانی بە مامۆستای یەکەم) بەڵام لە بایۆلۆژیادا پێشەنگ بووە[٦٨].

جا لەبەر بە هێزیی تێبینییەکانی، یان ئەو بەڵگانەی لە تێبینیی کەسانی ترەوە کۆیکردبوونەوە، یاخود لەبەر گفتوگۆ تیۆرییەکانی بێت، وەك ئەوەی دەیڤد ڕۆس دەڵێت: (بە ڕاستی ئەرەستۆ بەبێ ڕکابەر لە کۆندا، گەورەترین زانای بایۆلۆژیا بووە)[٦٩]. تەنانەت زانایەکی گەورەی بایۆلۆژیای مۆدێرنی وەك (چارلز داروین) دەربارەی دەڵێت: (من لینایۆس و کوڤییەم دەپەرست، بە شێوەی پەرستنی جیاواز. بەڵام ئێستا- بە بەراورد بە ئەرەستۆی پیر- لە دوو قوتابی زیاتر نین)[٧٠].

لێرەوە مەترسی بۆچوونە بایۆلۆژییەکانی ئەرەستۆ دەردەکەوێت، کە ماوەیەکی زۆر بە سەر بیری مرۆییدا زاڵ بوون، ڕەنگە درێژتر بێت لەو ماوەیەی لۆژیکە فۆرمییەکەی باوبوو. تا سەدەی پێشوو هەر زاڵ و کاریگەر بوو، سەرەڕای ئەو هەڵانەی لەو بۆچوونانەیدا هەن: (کتێبی مێژووی گیانلەبەران باشترین نووسینی

ئەرەستۆیە و گەورەترین بەرهەمی زانستی ولاّتی یۆنانە لە سەدەی چوارەمی پ.ز دا. بایۆلۆژیا بیست سەدە چاوەڕێ مایەوە، تا کتێبێك بنووسرێت شان لە شانی بدات)[٧١]. ئەرەستۆ لەم کتێبەدا زیاتر لە پێنج سەد جۆر گیانلەبەری باسکردووە. ڕەنگە بۆ ئێستا ئەم ژمارەیە زۆر نەبێت، بەلاّم بۆ ئەوکات زۆر بووە. لە باوکییەوە توێکاری فێربووبوو، بۆ خۆی زیاتر لە پەنجا گیانلەبەری توێ توێ کردووە، بەلاّم تەنانەت یەك لاشەی مرۆڤیشی توێ توێ نەکردووە. (ڕەنگە کۆرپەلەیەکی توێ توێ کردبێت)، بەلاّم زانیاری ڕاستەوخۆی لێ وەرنەگرتووە[٧٢]. ئەو زانیارییەکانی لە چەند سەرچاوەیەکی جۆراوجۆرەوە وەردەگرت: لەوانەش تێبینی کەسانی تر و شوان و ڕاوچییانی (گیانلەبەر و باڵندە و ماسی) لە دەریای ئیجە. بۆیە ئەو سێ کتێبە بایۆلۆژییەی کە باسی (مێژووی گیانلەبەر) دەکەن ئەوانیش- (بەشەکانی گیانلەبەر) و (سروشتی گیانلەبەر) و (زاوزێی گیانلەبەر)[٧٣] هەمان بەهایان نییە، هەندێکیان چەند ئاماژەیەکی گشتین بەبێ وردەکاریی و ڕوونکردنەوە، هەندێکیشیان گێڕانەوەی چەند چیرۆکێکن کە گەڕیدەکان گێڕاویانەتەوە[٧٤]. دەگێڕنەوە ئەسکەندەری مەزن، فەرمانی بە ڕاوچییانی خۆی و پاسەوانی ڕاوەکانی و ڕاوچییانی تر و غەیری ئەمانیش داوە، کە هەرجۆرە گیانلەبەرێکی ویست، بیدەنێ و هەر زانیارییەکیشی ویست پێی ببەخشن[٧٥]. لێرەدا گرنگە ئاماژە بە دوو خاڵ بدەین:

یەکەم: وەك وتمان دەستپێك (سەرەتا) ئەو بنەمایانەیە، کە ئەقڵ دیارییان دەکات، ئەوەتا لێرەدا ئەرەستۆ بە دوای فۆرم و مادەدا دەگەڕێت و ئەو هیرارکییەتەی باسمانکرد بە ڕوونیی دیارە. بە جیاوازیکردن لە نێوان هەبووە زیندووەکان و بێ گیانەکان دەست پێدەکات. باسمانکرد کە دووەمیان لە خزمەتی یەکەمیاندایە، واتا بێ گیانەکان لە خزمەتی ژیاندان بە شێوەیەکی گشتی. بەلاّم لێرەشدا لە مەملەکەتی ژیاندا و لە نێوان خودی بوونەوەرە زیندووەکانیشدا، جیاوازی دەکات. هەر لە سەرەتاوە بە شێوەیەکی سەر بەرەو ژوور ریزکراون: سەرەتا ڕووەك، لە سەرووی ئەوانەوە گیانلەبەران، لە سەرووی ئەمانیشەوە مرۆڤ. پێوەریش بۆ سەرکەوتن و

ژێرکەوتن لەم پلەبەندییەی گیانلەبەراندا، بریتییە لە بڕی گەرمی لەو بوونەوەرە زیندووەدا. ئەوەی لە خوارەوەی ریزبەندییەکەدایە، کەمترین گەرمیی تێدایە. دەڵێت: (لە پلەبەندیی زیندەوەراندا بە گشتی، جیاوازی و پلەبەندیی لە پلەی گەرمیدا بە روونی دەبینین) (٥٨٨- ١ ب)[٧٦]. سروشتیش هەنگاو بە هەنگاو لە بێ گیانەکانەوە بەرەو زیندەوەران دەچێت[٧٧].

دووەم: ئەو دیدگایەی ئەرەستۆ بۆ بایۆلۆژیا هەیەتی، هەمان دیدە فەلسەفییەکەیەتی لە تێگەشتنی جیهاندا. بایۆلۆژیا یان هەر زانستێکی تر، تەنیا کۆمەڵێك فاکت نییە، کە توێژەر لە رێگەی بینین یان تێبینی کردنەوە کۆی بکاتەوە و پاشان هەستێ بە لێکدانەوەی و...هتد، بەڵکو زانینی راستەقینە (کە دواجار زانینی فەلسەفییە) ئەوەیە هەستین بە دانی پاساوی ئەقڵیی بۆ لێکدانەوەی ئەوەی بۆچی ئەو فاکتانە بەم شێوەیە بوون و بە شێوەیەکی تر نەبوون. لە هەر کایەیەکی تری زانیندا بێت، هەوڵی زانینی فەلسەفی دەدەین، زانینی فەلسەفیش بریتییە لە کەشفکردنی زەرورەتی ئەقڵیی، کە لەناو فاکتەکاندا شاراوەیە[٧٨]. ئەمەش واتە: (لێکدانەوەی فاکتەکان پشت بە کۆمەڵێك بنەما دەبەستێت، کە زۆرجار بنەماگەلێکی میتافیزیکین. خاڵی دەستپێك لە هەر بابەتێکدا ئەم بنەمایانەی تێدایە، کە لە رێگەی ئەقڵ یان ناوسەوە Nous پێیدەگەین، تا بگەینە ئەوەی کە ئەمە تاکە رێگەی فەلسەفییە بتوانین لە رێگەیەوە لە واقیع تێبگەین. ئەقڵ وەك ئەرەستۆ دەڵێت یەکەم بنەڕەتی زانستە)[٧٩]. ئەم بنەما میتافیزیکییانە، بە رای ئەرەستۆ، دەمانگەیەننە دۆزینەوەی ئەو هۆکارانەی، کە دەشێت پێشەکییەکان بن، لە کاتێکدا ئەو فاکتانەی تێبینییان دەکەین ئەنجامەکان بن. ئەمەش چونکە بنەماکانی زانست، لای ئەرەستۆ، بە پێی سیستەمی ئەقڵیی جیهان دیاریی دەکرێن[٨٠].

بەم شێوەیە دەبینین بایۆلۆژیا، تەنیا چەند فاکتێك نییە تا پشتگیری تیۆرەکەی لە سەر ژن پێبکات، بەڵکو بە پێچەوانەوە، پراکتیککردنێکی نموونەییە بۆ بیرۆکە میتافیزیکییەکانی، بیرۆکەی وەزیفە و هیرارکییەت و مادە و فۆرم و...هتد، وەك

پاش کەمێکی تر روونی دەکەینەوە. لێرەدا دەردەکەوێت نزم بوونی ژن لەبەر ئەوەیە تەنیا (هەیولا)یە، لە کاتی منداڵبووندا تەنیا کەرەستەی خاومان دەداتێ. کەچی پیاو باڵاترە، چونکە ئەو (فۆرم) یان (ئەقڵ) یان (ڕۆح)ەیە، کە ژیان بەو کەرەستە خاوە دەبەخشێت[٨١].

ژن گەرمیی لە پیاو کەمترە، بۆیە لەویش نزمتر دەبێت. ژن لاوازتریشە، چونکە مادە پاسیڤە و فۆرم ئەکتیڤە[٨٢]. ئەمانە و زۆر بیرۆکەی تریش، کە لایەنگیری لە تیۆرەکەی ئەرەستۆ لە سەر ژن دەکەن، دایدەبەزێننە پلەیەکی ناوەندیی لە نێوان کۆیلە و پیاوی ئازاددا.

دووەم

بایۆلۆژیا و سروشتی ژن

ئەو بیرۆکەیەی فەیلەسوفی فەرەنسی گاستۆن باشلار (١٨٨٤-١٩٦٢) کە دەڵێت: هیچ زانایەك بە زیهنێکی خاڵی لە بیر و بۆچوونەوە لە بابەتێك ناکۆڵێتەوە، واتە (بە بوونیاتێکی ئەقڵیی بەتاڵەوە)، بەڵکو لە کاتێکدا لە بابەتە زانستییە جیاوازەکان دەکۆڵێتەوە، چەندین بیرۆکە (و بۆچوونی) پێشینە ئامادەکراوی هەیە. ئەو بیرۆکەیەی باشلار بە سەر هیچ زانایەکدا بە هێندەی ئەرەستۆ، کە زانای بایۆلۆژیا بوو ناچەسپێت! بەڵام باشلار، کە پێیوایە کاتێك رۆح خۆی بۆ رۆشنبیرییەکی زانستی ئامادە دەکات، گەنج نییە، بەڵکو پیرە و تەمەنێکی زۆری بڕیوە، تەمەنی بە قەد تەمەنی ئەو حوکم و بۆچوونە پێشینانەیە کە هەیەتی[٨٣]. واتە ئەم رۆحە هەڵگری چەند بۆچوونێکی پێشینەیە. ئەگەر باشلار وا دەڵێت، مەبەستی ئەوەیە زانا پێویستە سەرەتا بە پرۆسەی پاککردنەوەی ئەقڵیی (التطهیر العقلي) هەستێت، بۆ ئەو بیرۆکە زاڵانەی کە بە زیهنییەوە نوساون[٨٤].

ئەمەش فرانسیس بیکۆن باسیکردووە، کاتێك دەڵێت ئەرەستۆ، بیرە لۆژیکی و میتافیزیکییەکانی دەگوازێتەوە سەر سروشت[٨٥]. رەنگە باشترین بوارێك ئەم بیرۆکەیەی ئەرەستۆی دەربارەی ژن تێدا دەربکەوێت، بواری بایۆلۆژیا بێت. کاتێك دێتە مەیدانەوە، خۆی بە پاشخانێکی میتافیزیکی پڕ چەك کردووە، کە رێنمایی دەکات و بیرکردنەوەی ئاراستە دەکات: تیایدا بە دوای مادە و فۆرمدا وێڵە، وەك لە بەشی پێشوودا باسمانکرد، مادام فۆرم باڵاترە، کەواتە دەبێت پیاو فۆرم بێت. ئەمەش چەند ئەنجامێك بە دوای خۆیدا دەهێنێت، کە لە بەشی دواتردا (بەشی سیاسەت)

باسی دەکەین، بەوەی لەبەر ئەوەی پیاو ئەقڵی زیاترە، بۆیە دەبێت ئەو حوکم بکـات. ژنیش ئەقڵی نوقسانە، بۆیە دەبێت تەنیا گوێ بگرێـت و فـەرمان جێبـەجێ بکـات. هەروەها لـە بایۆلۆژیـادا بـە دوای هیرارکییەتـدا دەگـەڕێت، پلەبەنـدیی بوونـەوەرە زیندووەکان، کاتێك ئەوەی نزمە بـۆ خزمـەتی بەرزەکـە هەیـە. هـەر وەك بـە دوای وەزیفەشدا دەگەڕێت، کە هەر ئەندامێك پێی هەڵدەستێ و چـوار هۆکارەکـە (العلـل الاربع) و...هتد. با لە سەرەتاوە دەست پێ بکەین.

بینیمان ئەرەستۆ چەندە بایۆلۆژیای بە بابەتێکی گرنگ زانیوە، بەڵام بە جۆرێـك سەیری کردووە، وەك ئەوەی توێژینەوە لە سێ بابەتی سەرەکی بکات، ئەوانیش:

١) مەسەلەی وەچەخستنەوە Reproduction or Generation.

٢) مەسەلەی هەستکردن Sensation.

٣) مەسەلەی جووڵە Movement.

بابەتی یەکەم وەك بنەڕەتێك وایە بۆ دوو بابەتەکەی تر، چونکە بە خـودی خـۆی (لە خۆیەوە هەیە Per se) بەڵام دووانەکەی تر، دوای بوونی ئەم پەیدا دەبن. بۆیە بە شێوەیەکی سەرەکی گرنگی بەمەیان دەدەین. ئەرەستۆ چەندین دیمەن و تێبینیی بەهێز دەربارەی وەچەخستنەوە (مناڵبوون) دەهێنێتەوە و پێی وایە مناڵبوون بە سـێ ڕێگـە دەبێت:

أ) وەچەخستنەوەی خود بە خود Spontaneous Generation.

ب) وەچەخستنەوە لە ڕێگەی یەك باوانەوە Single paren[٨٦]

ت) وەچەخستنەوە لە ڕێگەی دایك و باوکێکەوە two parent.

مامۆستا یۆنانییەکەمان بڕوای بە لەدایکبوونی خود بە خـود هـەبوو، تەنانـەت ئەم تیۆرە بۆ چەندین سەدە ئەقڵی هەموو مرۆڤەکانی داگیرکردبـوو، تـا لـە سـەدەی هەژدەدا و لە سەر دەسـتی زانـای فەڕنسـی لـویس پاسـتیۆر (١٨٢٢-١٨٩٥)، لـە ئەنجامی تاقیکردنەوەکانی لە سەر بەکتریا، توانرا هەڵبوەشێنرێتەوە[٨٧].

له دایکبوون له یەك باوانەوە، ئەرەستۆ لای وابوو له جیهانی رووەکدا روودەدات، لەگەڵ هەندێك لەو گیانلەبەرانەی کە لە وەستاویی و نەجوڵاندا لە رووەك دەچن. لە راستیدا زیاتر گرنگی بە تیۆری سێیەم دەدات و لە ئێستاشدا هەمان تیۆر بە لای ئێمەوە گرنگە، چونکە چەند بابەتێکی گرنگی باسکردووە، کە پەیوەندییەکی راستەوخۆی بە تیۆرەکەیەوە دەربارەی ژن هەیە.

ئەرەستۆ زۆر گرنگی بە وەچە خستنەوە یان لە دایکبوون داوە و پێی وایە زیاتر لە هەر کارێکی تر (سروشتی)یە، ئەمەش بۆ بوونەوەرە زیندووە پێگەیشتووەکان، یان ئەوانەی گەشەیان کامڵ بووە، وەزیفەیەکی سروشتییە بۆ ئەم بوونەوەرانە، چونکە تاکە رێگەیە بۆ گەیشتن بە نەمریی. دەڵێت: (سروشتیترین وەزیفەی هەر بوونەوەرێك، کە کامڵ بێت نەك نوقستان- واتە وەچەخستنەوە تیایدا خود بە خود نەبێت- ئەوەیە کە بوونەوەرێکی هاوشێوەی خۆی لە دوای خۆی جێبهێڵێت: گیانلەبەر گیانلەبەرێکی تر، رووەك رووەکێکی تر، بە جۆرێك بە پێی وزەی خۆی بەشدار بێت لە ئەزەلی و ئیلاهیدا. ئەمەش کەڵکەڵەی هەموو بوونەوەران و ئامانجی چالاکییە سروشتییەکانیانە. بەڵام پاش کەمێکی تر بۆمان دەردەکەوێت، کە تەنیا نێرینەیە نەمریی دەست دەکەوێت، چونکە ئەو رۆح بە کۆرپەلە دەبەخشێت. لێرەدا بایەخی مێینە دەردەکەوێت، کە ئەرەستۆ بە روونیی رۆڵی ئەوی دیاریکردووە. ئەگەر وەزیفەی کۆیلە جێبەجێکردنی داواکارییەکانی خێزان و دابینکردنی پێویستییە رۆژانەییەکانی بێت، ئەوا وەزیفەی یەکەمی مێینە بریتییە لە وەچەخستنەوە یان منداڵبوون. ئەگەر دەمانەوێت بە باشی لە رای ئەرەستۆ دەربارەی ژن لە کتێبی (سیاسەت)دا تێبگەین، پێویستە بگەڕێینەوە سەر نووسینەکانی لە بایۆلۆژیادا.

ئەگەر ئەرەستۆ بایەخی بە پرۆسەی وەچەخستنەوە دابێت، کە دەبێتە هۆی بەشدارکردنی بوونەوەری زیندوو لە ئەزەلی ئیلاهیدا و نەمریی بۆ جۆرەکەی تۆمار دەکات، ئەوا لە نێو ئەم پرۆسەیەشدا بایەخی بە سێ کێشەی سەرەکی داوە:

١) بەشداریکردنی هەریەکە لە نێر و مێ لە پرۆسەی وەچەخستنەوەدا.

٢) بەشداریکردن لە دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلەدا.

٣) ئایا بەشداریکردن بە هەموو جەستە دەبێت یان تەنیا بە ئەندامێکی دیاریکراو.

بە خێرایی باسی هەریەکە لەم خاڵانە دەکەین، چونکە گرنگن بۆ تیشك خستنە سەر سروشتی ژن لای ئەرەستۆ.

سێیەم
ڕۆڵی نێر و مێ

لە کتێبی (زاوزێی گیانلەبەران) دا، ئەرەستۆ بەم شێوەیە پێناسەی نێر و مێ دەکات:

(پێناسەی نێر جیاوازە لە مێ، لەبەر ئەو توانا تایبەتانەی هەیــەتی، مەبەســت لــە نێــر ئەوەیە کە تۆو دەخاتە جەستەی بەرامبەرەوە، مەبەست لە مێینەش ئەوەیە کە تــۆو لــە نێــو جەستەی خۆیدایەتی، ئەم تۆوەش پێشــتر لــە خاوەنەکەیــدا -مەبەســت پیــاوە- هــەبووە)[88]. پێناسەی لەو شێوەیەش نەك تەنیا ئاماژە بە لایەنی توێکاری تایبەت دەدات، بــەڵکو پلــە و نمرەش لە بووندا دیاری دەکات. چەند (توانایەکی تایبەت) لای پیاو هەن کە ژن نییەتی، بۆیە ڕۆڵی تایبەتییان لە پرۆسەی وەچەخستنەوەدا دەبێت و وەزیفەشیان جیاواز دەبێــت. لێــرەوە و بەردەوام بە چەند شێوەیەك، نێرینە بەرزتر و بە بەهاترە لە ژن[89]. با سەیرێکی بەشداریکردنی هەردووکیان بکەین لە وەچەخستنەوەدا، بەو مەرجەی ئەو کلیلە سەرەکییانەمان لە زیهندا بێت کە باسمانکرد. ئەوانە بنەڕەتی میتافیزیکیی تیۆرەکەن، هەر وەك بنەڕەتی دروستبوونی هەموو گەردوونیشن. لەوانەش بۆ نموونە بیرۆکەی هیرارکییەت یان پلەبەندیی، هەروەها ئەو بیرۆکەیەی پێی وایە هەموو دونیا لە هەیولا و فۆرم پێکهاتووە، فۆرمیش (لەبەر ئەوەی ڕۆحە، بــاڵاتر و گرنگتر دەبێت لە هەیولا کە مادەیە). ئــەم بیرۆکانــە هــەمویان هــەن، بــەڵکو بنــەڕەتین لــە بایۆلۆژیادا.

وەك بینیمان سێ جۆر وەچەخستنەوە (لە دایکبوون) هەن: خود بە خود، لە یەك باوانەوە (وەك لە ڕووەکدا) و لە دایك و باوکێك. بەڵام بە ڕای ئەرەستۆ باشتر وایە ڕەگەزی باڵا (نێرینە) لە ڕەگەزی نزم (مێینە) جیا بێتەوە. ئەگەر فۆرم وەك باسکرا، باشتر بێت لە هەیولا یان مادە و زیاتر ئیلاهیانە بێت، ئەو کات باشتر وایە، هێندەی دەکرێت، نێرینە لە مێینە جیا بێتەوە[90].

دەڵێت: لە هەموو گیانلەبەرانی جووڵاودا، نێر لە مێ جیا دەبێتەوە، تا یەکێکیان ببێتــە نێر و ئەویتریان بە مێ، هەرچەندە سەر بە هەمان جۆریش بن. بۆ نموونە دەوترێت: پیــاو و ژن

هەردووکیان مرۆڤن، ئەسپ و ئێستریش هەردووکیان گیانلەبەری سوارین و...هتد. بەلاّم لە رووەکدا ئەم دوو هێزە تێکەڵ دەبن و لە یەکتری جیانابنەوە، بۆیە بە خۆیان وەچەدەخەنەوە و سپێرمیان نییە، بەڵکو تۆو (بذور) یان هەیە[91].

جارێکی تریش دەبێت بزانین، دیدی میتافیزیکانەی ئەرەستۆیی لێرەشدا زاڵە، واتە بیرۆکە میتافیزیکییەکەی دەهێنێت و بە سەر ئەو بابەتانەی لێیان دەتوێژێتەوە، پراکتیکی دەکات. ئەگەر لە گەردوون و سیاسەت و کۆمەڵگاشدا هیرارکییەت هەبێت، لە بایۆلۆژیاشدا هیرارکییەتێك هەیە، واتە ریزبەندیی سەرەو ژوورانەی ژیان. (واتە سروشت بەرە بەرە هەڵدەکشێت، لە شتە بێ گیانەکانەوە بەرەو بوونەوەرە زیندووەکان یان ژیانی گیانلەبەران، بە جۆرێك ئەستەمە هێڵی جیاکەرەوەی ورد دابنێی. بەلاّم بە شێوەیەکی گشتی لە سەرووی شتانی بێ گیانەوە، رووەك دێت، جۆرەکانی رووەکیش بە پێی گەرمیی نێویان جیاوازن. ئەگەر رووەك بە بەراورد بە گیانلەبەران بە نازیندوو بێتە ژماردن، کەچی بەراورد بە بێ گیانەکان زیندوون. ئاشکرایە پلەبەندییەکی سەرەو ژوورانە هەیە لە رووەکەوە بەرەو گیانلەبەر...)[92].

لە جیهانی گیانلەبەراندا و لەنێو هەر جۆرێك گیانلەبەردا، ئەرەستۆ جیاوازی لە نێوان نێر و مێدا دەکات، رای وایە مێینە هەڵگری وەچەیە، یاخود لە ناویدا وەچە گەشە دەکات، بۆیە لە زەوی دەچێت. رەنگە ئەمەش بێت هۆکاری ئەوەی شاعیران بە زەوی دەڵێن (دایك) و بە ئاسمانیش (باوك). ئەرەستۆ پێی وایە نەفس (یان رۆح) هێزی ژیانە و لە بوونەوەرە زیندووەکاندا بنەڕەتە[93]، لەبەر ئەوەی جۆری بوونەوەرە زیندووەکان سیانن، بە دواشیدا جۆری نەفسەکان سیان دەبن: نەفسی هەناسەدەر، بەرپرسە لە پرۆسەی خواردن و لە رووەکدا هەیە. نەفسی هەستکەر، کە لە گیانلەبەردا هەیە، پاشان نەفسی ئاقڵ، کە لە مرۆڤدا هەیە. نەفس لە هەموو حاڵەتەکاندا هۆکار و بنەمای جەستەی زیندووە، هەر ئەویش جەوهەری جەستە هەناسە دەرەکانە، مادام هۆکاری هەر شتێك جەوهەری ئەو شتەیە[94].

ئێستاش دەگەینە رۆڵی هەریەکە لە نێر و مێ لە پرۆسەی زاوزێدا. ئەرەستۆ پێیوایە رۆڵی گەورە و یەکلاکەرەوە، رۆڵی نێرینەیە، کە فۆرم یان هۆکارە و بنەمای ژیان (رۆح) و نەفس بە کۆرپەلە دەبەخشێت. لە کاتێکدا مێینە تەنیا هەیولا یان مادە دەبەخشێت، کە خۆی لە

خوێنی سوری مانگانەدا دەبینێتەوە. ئاوەها دەبینین رۆڵی ژن لە زاوزێدا، بریتییە لە بەخشینی مادەی پرۆسەکە، کە لە خوێنەکەدایە. نێرینە فۆرم و جووڵەمان پێدەدات، مێینەش جەستەی هەیولا[٩٥].

ئەم بیرۆکە ئەرەستۆییە کە رۆڵی ژن لە کاری زاوزێدا، تەنیا بە دانی خوێن (ئەو مادەیەی کۆرپەلەی لیێ دروست دەبێت) دیاری دەکات، سەردەمانێکی زۆر بە سەر بیری مرۆڤایەتیدا زاڵبوو، بێ ئەوەی هیچ گۆڕانێکی بە سەردا بێت، یان تەنانەت گومانیشی لێبکرێت. ئەوەی سەیرە ئەم بیرۆکەیە لە سفری حیکمەتیشدا هەیە (کە حیکمەتی سولەیمانیشی پێدەڵێن). لەم سفرەدا دەڵێت: (...لە ماوەی دوو مانگدا دروستبوو، لە خوێن و تۆوی پیاو و ئەو لەزەتەی لەگەڵ خەوتندا دێتە ئاراوە). (ئیسحاحی حەوتەم: ٢). هەروەها لە کتێبەکانی (زانستی زاوزێ)شدا هەیە، کە لە سەروبەندی سەدەی شانزەدا نووسراون. وەك کتێبی (سکپڕی و لە دایکبوون)ی یەعقوب رۆیڤ ساڵی ١٥٥٤ ز. کەس بە شێوەیەکی یەکلاکەرەوە هەڵێنەوەشاندەوە، تا ولیام هارڤی لە کتێبەکەیدا دەربارەی زاوزێی گیانلەبەران ساڵی ١٦٥١ ز، کردی. ئەمەش پاش توێ توێ کردنی کۆمەڵێك ئاسکی مێینە کە لە باخچەکەی پادشا شارڵی یەکەمدا هەبوون[٩٦].

ئەو قسانەی پێشوو، بە رای ئەرەستۆ، تیشکی زۆر دەخەنە سەر رۆڵ و دۆخی ژن لە رووی بایۆلۆژییەوە. سەرەڕای ئەوەی ژن بە هیچ سپێرمێك بەشداری ناکات، بەڵام بەو رەگەزە بەشدارە، کە شلەی خوێنی لیێ دروست دەبێت، یان رەگەزێکی هاوشێوەی ئەمە کە لە گیانلەبەرە نازیندووەکاندا هەیە.

ئەگەر لە گۆشەیەکی تیۆرییەوە سەیری بابەتەکە بکەین، هەمان شت دەبینین. لێرەدا تێدەگەین، کە پێویستە کەسێك هەبێت وەچە دروست بکات و کەسێکیش وەچە بخاتەوە، تەنانەت ئەگەر ئەم دووانە لە یەك شتدا کۆببنەوە، هەر دەبێت لە جۆردا جیاواز بن. لە گیانلەبەرانیشدا کە ئەم دوو سیفەتە جیاوازن، جەستەی بەشداریکەری ئیجابی (پۆزەتیڤ) و جەستەی بەشداریکەری سەلبی (نێگەتیڤ) دەبێت جیاواز بن. هەروەها ئەگەر نێرینە ئیجابی بێت، ئەوا ئەو جووڵە دەخولقێنێت، کەچی مێینە لەبەر ئەوەی سەلبیە، ئەوەی بەشداری پێ

دەكات و پێشكەشی كۆرپەلەی دەكات، نابێت سپێرم بێت، بەڵكو مادەیە. لە راستیدا هەر ئەمەشە روو دەدات، چونكە رەگەزی سروشتی شلەی خوێنەكە، مادەی سەرەتاییە[97] لەم دەقەوە چەند تێبینییەك دێنە پێشەوە:

یەكەم: ئەرەستۆ هەر لە سەرەتاوە گریمانی بوونی فۆرم و مادە دەكات لە بواری بایۆلۆژیادا و دەست دەكات بە گەڕان بە دوایاندا.

دووەم: ئەو قسەیەی ئەپیكۆرییەكان رەت دەكاتەوە، كە دەیانوت ژن بە سپێرم بەشداری دەكات.

سێیەم: پیاو دەكاتە فۆرم و ژنیش بە مادە یان هەیولا. هەروەها پیاوەكە ئیجابی و چالاكە و جووڵە و ژیان بە مادە دەبەخشێت، بەڵام ژن لایەنی سەلبی و وەرگرە و رۆڵی تەنیا بەخشینی شلەی خوێنەكەیە.

چوارەم: مادام پیاو چالاك و ئەكتیڤە، ئەو جووڵە دروست دەكات (واتە هۆكاری جووڵەیە). ژنیش مادام سەلبییە، ئەوا جووڵەی لە سەر دەكرێت.

پێنجەم: (سروشت هەر كارێكی دەیكات، بەوپەڕی دەست رەنگینییەوە كار لە هەموو وردەكارییەكاندا دەكات، رێك بەو شێوەیەی كە ئەقڵ لێی چاوەڕێ دەكات)[98].

لە هەموو ئەمانەوە ئەرەستۆ دەگاتە ئەم دەستەواژەیە:

كەوابێ دەتوانین بڵێین:

١)پیاو بە سروشتی خۆی هۆكار یان بنەمایە.

٢)پیاو پیاوە لەبەر توانا تایبەتەكەی، ژنیش ژنە لەبەر نەتوانینە تایبەتەكەی.

٣)خاڵی جیاكەرەوە، كە توانین و نەتوانین دیاری دەكات ئەوەیە، كە ئەو بوونەوەرە لە ئامادەكردنی خۆراكی كۆتاییدا كاریگەرە یان نا.

٤)هۆكاری ئەمەش لە (بنەما)، واتە لەو بەشەی جەستەدایە، كە گەرمیی سروشتیی تێدایە[99].

چوارەم
دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلە

پیاو، رۆح یاخود فۆرم بە خوێن، کە وەك مادەیەکی مـردوو وایـە دەبەخشـێت. لێرەوە پیاو بە وەزیفەی هۆی کـارا هەڵدەسـتێت. ژنـیش تـەنیا هـەیولا دەبەخشـێت (خوێنی ژن وەك سپێرمی پیاو وایە، مەبەستمان لەو خوێنە زیادەیەیە، کە ژن لەبـەر کەمی گەرمییەکەی، نەیتوانیوە کارێك بکات سپێرمی بە سەردا بچەسپێت، چـونکە ئەم سپێرمەش فۆرمە، بۆیە بە وەزیفەی هۆی ئامانجـەکی یـان فـۆرمی لـە منداڵـدا هەڵدەستێت. لە کاتێکدا خوێنی ژن تەنیا هۆی مادییە. رەگەزی نێر کار لە رەگـەزی مێ دەکات، بە هەمان ئەو شێوەیەی کە هەوێن کـار لـە ماسـت دەکـات، ئەمـەش بەراوردێکە لە نێوان شتێکی سروشتی و شتێکی دەستکرددا)[١٠٠].

دەبێت لەوە ئاگاداربین، کە سپێرم شتێکی مادی نییە، تا لەگەڵ خوێنی ژنەکەدا تێکەڵبێ و کۆرپەلە پێکبهێنێت، بەڵکو فۆرم یان رۆحە. کاتێك پیـاو ئـەم سـپێرمە دەکاتە جەستەی ژنەوە، لە راستیدا شتێکی مـادی پێنـادات تـا ببێتـە بەشـێك لـە کۆرپەیەکی داهاتوو[١٠١]. رێك وەك ئەوەی کاتێك دارتـاش مێزێـك دروسـت دەکـات، شتێکی مادی ناخاتە سەر ئەو مادەیەی کـە کـاری لـە سـەر دەکـات، کـە ئـەویش تەختەیە. بەڵکو لە رێگەی ئەو جووڵانەوە، کە ئەنجامیان دەدات شێوەیەك (فۆرمێك) بەو مادەیە دەبەخشێت، بە دەستەکانی ئامێرەکە دەجوڵێنێت، ئامێرەکانیش مادەکە دەجوڵێنن و...هتد. لە راستیدا ئاگاداریی ئەو لە هونەرەکەی، یان رۆحی هونەرەکەی کە فۆرمە، وای لێ دەکات دەستی یان هەر ئەندامێکی تری بە جـۆرێکی دیـاریکراو بجووڵێنێت. ئەم جووڵەیەش بە پێی گۆڕانی ئەو بابەتەی کاری تێدا دەکات، دەگۆڕێت. هەر بەم جۆرەش سروشت ئەم سپێرمە بەکاردێنێت لەو گیانلەبەرانەی کـە نێرینـەیان سپێرمی هەیە، وەك ئامرازێکی خاوەن جووڵە، بە هەمان شێوەی ئەو ئامێرانەی کـە

لە هەر هونەرێکدا بەکاردێن. ئەمەش ئەو ڕێگەیەیە کە نێرینە بەشدار دەبێت لە پرۆسەی زاوزێدا[١٠٢].

پێش ئەرەستۆش هۆکارەکانی دیاریکردنی ڕەگەزی کۆرپەلە قسەیان لە بارەوە کرابوو، ئەمیش لای خۆیەوە لە کتێبی (زاوزێی گیانلەبەران) دا باسی ئەو ڕایانەی کردووە. دەڵێت: (ڕا جیاوازییەکی زۆر هەیە لە سەر ئەوەی ئایا کۆرپەلە نێر دەبێت یان مێ، لەگەڵ ئەوەی ئایا ئەم جیاوازییە لە مناڵداندا دیاری دەکرێت یان پێش ئەوە. ئەنکساگۆراس - لەگەڵ هەندێك لە سروشتگەراکانی تردا- پێی وایە ڕەگەزی کۆرپەلە، هەر لە سەرەتاوە لە نێو سپێرمەکاندایە، چونکە سپێرمەکان لە پیاوەوە دێن، کەچی ژن شوێنی سپێرمەکە ئامادە دەکات و دەسازێنێت. ئەگەر نێرینە ڕاست بێت و مێینەش چەپ، هاوکات کۆرپەلەش نێر بێت، ئەوا دەکەوێتە لای ڕاستی مناڵدانەوە. کەچی ئیمپادۆکلیس پێی وایە ڕەگەزی منداڵ لە نێو مناڵداندا دیاری دەکرێت، ئەگەر مناڵدان گەرم بێت، ئەوا بەرهەمەکەی نێر دەبێت، ئەگەر ساردیش بێت، بەرهەمەکەی مێ دەبێت. هۆکاری ئەم ساردی و گەرمییەش بە کاریگەری خوێنەکە دەبێت، بە پێی ساردی و گەرمی و کۆنی و تازەیی. دیمۆکریتۆسیش پێی وایە، ڕەگەزی کۆرپەلە لە مناڵداندا دیاری دەکرێت، بەڵام نەك بە گوێرەی ساردی و گەرمی، بەڵکو بە کاریگەری بڵاوبوونەوەی شلەی هەردوو کەسەکە و..هتد)[١٠٣].

ئەرەستۆ پێی وا نییە کەسانی پێش خۆی بە باشی لە مەسەلەکەیان کۆڵی بێتەوە، یان وەك پێویست لە ڕاستی نزیك بووبێتنەوە، بۆیە تیۆرەکەی خۆی دەخاتەڕوو کە لەوان زیاتر قەناعەت پێکەرە. بە پێی ئەم تیۆرە، وەك بنەما، ڕەگەزی کۆرپەلە لەو ساتەدا دەبێت کە جووتبوون ڕوو دەدات. دواتریش ئەندامە سێکسییەکانی کۆرپەلە، بە پێی پێویستی ئەو بوونەوەرە زیندووە بەم ئەندامە یان بەوی تر دروست دەبن[١٠٤].

لە سەر چەند بنەمایەکی هاوشێوە، ئەرەستۆ لێکدانەوە بۆ ڕەگەزی کۆرپەلە و خەسڵەتەکانی بۆماوەش دەکات. ئەگەر نێرینە بە تەواوی بە سەر مێینەدا زاڵ بێت، کۆرپەلە نێر دەبێت. ئەگەر خوێنی ژنەکە بە باشی ئامادەکرابێت، ئەوا لە ئەنجامی

کاریگەری پیاوەوە، شێوەی کۆرپەلە لە باوکی دەچێت. ئەگەر ئەم کاریگەرییەش زۆر بێت، ئەو کات کۆرپەلە نێر دەبێت و لە باوکیشی دەچێت نەك دایکی[١٠٥]. ئەگەر نێرینە رەگەزی زاڵ بێت، بەڵام ئەو جووڵەیەی دەیکاتە سەر ژنەکە، بە پێی کاردانەوەی ژنەکە بگۆڕێت، ئەو کات منداڵەکە لە باپیری دەچێت، نەك لە باوکی. ئەگەر ئەم گۆڕانەش گەورە بێت، منداڵەکە لە باپیرانی باوکی دەچێت. ئەگەر نێرینەش زاڵ بێت وەك تاکێك نەك وەك نێرێك، ئەوا کۆرپەلە مێ دەبێت، بەڵام لە باوکی دەچێت[١٠٦].

ئەگەر مێینە زاڵ بێت، کۆرپەلە مێ دەبێت و لە دایکیشی دەچێت. بەڵام ئەگەر رەگەزی مێ زاڵ بێت، کەچی ئاڕاستەی خۆی بگۆڕێت، ئەو کات کۆرپەلە مێ دەبێت و لە باپیرانی دایکی دەچێت[١٠٧].

لە هەموو حاڵەتەکاندا پیاو فۆرمان پێ دەدات، ژنیش مادە یان هەیولا، کە ئەو فۆرمەی بە سەردا دەچەسپێت. زۆر جاران ئەم مادەیە بە باشی ئامادە نییە، بۆیە چەسپاندنەکەش بە باشی نابێت. لێرەوە ئەرەستۆ بە توندی نکۆڵی لەوە دەکات، کە ژن جگە لە مادە هیچ شتێکی تر بە کۆرپەلە ببەخشێت. ئەمەش بووە هۆی ئەوەی دیدی ئەپیکۆرییەکان رەت بکاتەوە، کە پێیان وابوو ژن بە سپێرم بەشداری دەکات، بۆیە دەبینین چەند جارێك جەخت لەوە دەکاتەوە، کە ئەمە تیۆرەیەکی شکست خواردووە. دەڵێت: بە روونی بۆمان دەردەکەوێت بەشداریکردنی ژن لە پرۆسەی زاوزێدا، بریتییە لەو مادەیەی لە پرۆسەکەدا بەکاردێت، ئەمەش تەنیا لە خوێنی دایە.

هەندێك رایان وایە ژن لە کاتی جووت بووندا بە سپێرم بەشداری دەکات، ئەمەش بە هۆی ئەوەی هەندێکجار هەست بە جۆرێك لە چێژ دەکات، کە دەشێت بەراوردی بکەین بە چێژی پیاوان. هەروەها لە کاتی کاری سێکسیدا شلەیەك (مادەیەکی لینج) دەر دەدات، بەڵام ئەمەیان لای هەندێك لە ژنانە نەك لای هەموویان[١٠٨]. ئەمەش بە گشتی لای ئەو ژنانەیە کە پێستیان تەنك و ناسکە و

خاوەنی مۆرکێکی مێینایەتی ڕەسەنن، لای ئەوانەیان نییە کە پێستیان زبرە و دیمەنێکی پیاوانەیان هەیە[109].

ئەرەستۆ کە ئەم هەوڵە بۆ هەڵوەشاندنەوەی ئەم بیرۆکەیە دەدات، بۆ ئەوەیە بەرگری لە تیۆرەکەی خۆی بکات، کە پێی وایە ژن تەنیا بە خوێن بەشداری دەکات[110]، ئەم خوێنەش مادە یان هەیولایە کە کۆرپەلەی لێ دروست دەبێت، کە لە پرۆسەی زاوزێدا ئاستی لە فۆرم کەمترە (چونکە هەمیشە فۆرم لە مادە باڵاترە). کەچی سپێرمەکان فۆرمن، بۆیە رەگەزی باڵا و پیرۆزترن، چونکە رۆح یان بنەمای ئەقڵی بە کۆرپەلە دەبەخشن و سەرچاوەی ژیان و بزووتنن. جا کەوابێ چۆن دەشێت مێینە سپێرمی هەبێت، لە کاتێکدا بوونەوەرێکی نزمە؟ ئایا ئەمە تێکدان و شێواندنی ریزبەندیی هەبووەکان و سیستەمی هیرارکییەتی گەردوون نییە؟ لە راستیدا هەر ئەم سیستەمەیە لای ئەرەستۆ، تەفسیری هەموو شتێك دەکات، لە ناویشیاندا پرۆسەی زاوزێ، کە تاکە پاساوی بوونی ژنە. ژن بوونەوەرێکە بێ توانا، پڕ کەمو کورتی، نزم و پاسیڤ، بۆیە دەبێت گوێڕایەڵ بێت. بەڵام پیاو ئەکتیڤە، چالاکە، بەرز و باڵایە، بۆیە دەبێت فەرماندەر بێت و حوکم بکات و بیر بکاتەوە، گفتوگۆ بکات، بۆچوون دروست بکات و بیانوو بهێنێتەوە، بۆیە مرۆڤێکی رەسەنە. بە تایبەتی پیاوی یۆنانی ئازاد، بەو شێوەیەی پاش کەمێك لە باسی سیاسەتدا بۆمان دەردەکەوێت، ئەم نەك تەنیا شیاوە بۆ حوکمکردنی ژن، بەڵکو بۆ حوکمی هەموو مرۆڤایەتیش. ژنیش هێندە بەسە شانازی بەوەوە بکات کە رۆڵی دەفر یان هەڵگرێکی پاسیڤ ببینێت، کە یارمەتی و کار ئاسانی بۆ پیاو دەکات تا منداڵی ببێت. ئەگەر ئێستا بە وردیی پرسیار لە رۆڵی دایك و باوك بکەین لە دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلەدا، وەڵامەکە ئەوە دەبێت: ئەرەستۆ بە شێوەیەکی زۆر هەش و ناڕوون باسی رۆڵی دایك و باوکی کردووە، ئەو رەگەزەی ئەرەستۆ ددانی بە رۆڵەکەیدا ناوە، پیاوە، چونکە ژیان بە کۆرپەلە دەبەخشێت، ئەمەش کاتێك (ڕۆح)ی پێ دەبەخشێت کە هۆکارە بۆ بوونی،

بەلاَم ژن وەك وتمان، رۆڵی تەنیا بریتییە لە بەخشینی جەستە یان مادە بەو ژیانە تازەیە!

سەرەڕای ئەوەش وەزیفەی بنەڕەتی و کامڵی زاوزێ، هێنانی منداڵێکە لە باوکی بچێت نەك دایکی، لە خەسڵەتە سێکسییەکانی و ئەوانی تریشدا. هەر لادانێك لەم وێکچوونە (وێکچوون بە باوك) کەموکورتییە[111]. لێرەوە ئەرەستۆ دەڵێت: (ئەو منداڵەی لە دایك و باوکی ناچێت، بە شێوەیەك توشی شێواویی خەڵقیی Monstrosity بووە، چونکە سروشت لەم حاڵەتەدا لە ئیدیاڵەکە لایداوە.

لە راستیشدا یەکەم لادان ئەوەیە منداڵەکە مێ بێت نەك نێر، هەر چەندە ئەمەش زەروورەتێکی سروشتییە، چونکە ئەو گیانلەبەرانەی کە دوو رەگەزن دەبێت بمێننەوە، هەروەها لە هەندێك حاڵەتدا نێر ناتوانێت بە سەر مێدا زاڵ بێت، بۆیە پێویستە گیانلەبەران مێینەش بخەنەوە. ئاوەهاش شێواوی خەڵقیی (مەبەست خستنەوەی مێینەیە) هەر چەندە زەروورەتێکی خۆ بە خۆیانە نییە، لەگەڵ ئەوەشدا رووداوێکی پێویستە[112].

راستییەکەی لێرەدا دژیەکییەك هەیە، سەرەڕای ئەوەی کاری سروشتی لە زاوزێدا، وەك وتمان، ئەوەیە تاك تاکێکی تری هاوشێوەی خۆی بخاتەوە، کەچی وەزیفەی کامڵی ژن خستنەوەی منداڵێکە لە مێرد یان لە پیاو بچێت، ئەمە یانی چی؟ مانای وایە خستنەوەی نێرێنە، بە یارمەتی نێرینە، نیشانەی سەرکەوتن و کۆنترۆڵ و دەسەلاَتی تەواوی نێرینەیە. بۆیە دەڵێت: (هێرکولیس لە ناو حەفتا و دوو منداڵدا، تەنیا یەك کچی هەبوو)[113].

لایەنێکی دیاری گەورەیی و پیاوەتی هێرکولیس ئەوەیە، کە دەیان کوڕی هەبوو، کەچی تەنیا یەك کچی هەبووە، چونکە خستنەوەی کچ نیشانەی سەرکەوتن نییە. تەنانەت خستنەوەی مێینە لە لایەن مێینەوە، نیشانەی لاوازییە، هۆی ئەمەش نەبوونی رێکخستنێکی باش یان خۆ ئامادەکردنێکی باشی خوێنی ژنەکەیە. لە لایەکی تریشەوە، خستنەوەی نێرینە بە یارمەتی مێینە، مایەی شانازی و شکۆی ژن

نییه، به هۆی بیرۆکەی ئەرەستۆ دەربارەی بوونی ململانێ لە نێوان نێر و مێدا لە سەر دیاریکردنی رەگەزی کۆرپەلە. ئـەو دەرەنجامەشـی بـە دەسـتمان دێـت ئەوەیـە، کـە باشترین وەزیفە بریتییە لە هێنانە ئارای دۆخێك، کە رەگەزی نێـر تێیـدا زۆر و بـاڵا بێت[١١٤].

ئاشکرایە پێـوەری منـاڵبوون بریتییـە لـە خسـتنەوەی نێرینـە، ئـەو تاکانـەی دەیانەوێت بە نەمریی بگەن لە رێگەی خسـتنەوەی تـاکێکی هاوشـێوەی خۆیانـەوە، تەنیا پیاوانن. بەڵام بەشداری ژن تەواو جیـاوازە، چـونکە راسـتییەکەی ئەوەیـە ژن، ئامرازێکە بۆ نەمریی جۆر (نوع)، ئەو بوونەوەرێکی مرۆییە بە بوونی هێزەکـی نـەك بەکردەوە، چونکە بوونی مرۆییانەی بە کردەوەی ئەو کاتێکە، کە سکی بە منداڵێکی نێر هەبێت[١١٥].

پێنجەم
چۆنێتیی بەشداریکردن

ئەو کێشە بایۆلۆژییانەی لە سەردەمی ئەرەستۆدا هەبوون زۆرن، لەوانە، وەك باسمان کرد: ئایا نێر و مێ هەردووکیان سپێرمیان هەیە؟ ئەمە ئەگەر بزانین لەو کاتەدا تێگەیشتنێکی ناڕوون و فراوانیان لە سەر سپێرم هەبوو، بەوەی (دەیانگووت) ئەو بنەمایەیە کە دەبێتە هۆی گەشەکردنی کۆرپەلە یان بوونەوەرە زیندووە تازەکە و پێیان دەوت شلەی سپێرم (السائل المنوی).

کێشەیەکی تر چۆنێتی بەشداریکردنی دایك و باوکە: ئایا سپێرمەکان لە دایك و باوك پێکەوە دەردەچن، بەو مانایەی کە ئەرەستۆ ئەم وشەیەی بەکارهێناوە، یان تەنیا لە یەکێکیانەوە؟ ئەرەستۆ پاش خستنەڕووی ئەم کێشەیە بەم شێوەیە وەڵامی دەداتەوە:

(گرنگە بزانین ئایا سپێرمەکان لە هەردوو کەسەکەوە دەردەچن، یان تەنیا لە یەکێکیانەوە، لەگەڵ زانینی ئەوەی ئایا لە هەموو جەستەوە دێن یان لە بەشێکی جەستەوە، چونکە ئەگەر ئەم ئەگەرەی دواییان راست دەربچێت، ئەو کات شتێکی مەعقوڵە گریمانەی ئەوە بکەین، کە لە دایك و باوك پێکەوە دەرناچن)[١١٦].

پێشتر گوتمان کە ئەرەستۆ رەتی دەکردەوە ژن سپێرمی هەبێت و پێی وابوو ژن تەنیا مادەمان پێدەبەخشێت. کەوابێ تەنیا کێشەی بەشداریکردن دەمێنێتەوە: ئایا بە هەموو جەستە دەبێت یان بە بەشێك لە بەشەکانی؟ دەوترێ ئەرەستۆ هەوڵیداوە تیۆرەکەی ئەبۆکراتس (٤٦٠-٣٧٧ پ.ز.) هەڵبوەشێنێتەوە، کە زانا و پزیشك بووە و بە باوکی پزیشکیی یۆنانی دادەنرێت. چەندین بەڵگەی هێناوەتەوە بۆ هەڵتەکاندنی تیۆرەکەی، کە پێی وابوو سپێرم لە جەستەی دایك و باوك پێکەوە دەردەچێت. دەڵێت: (ئەگەر سپێرم لە جەستەی ژنەوە دەرنەچێت، ئەو کات راستە ئەگەر بڵێین لە هەموو

جەستەی پیاویشەوە-وەك گشتێك- دەرناچێت. مادام لە هەموو جەستەی پیاویشەوە نایەت، کەوابێ هەڵە نابێت ئەگەر بڵێین ژن سپێرمی نییە، بەڵکو بە ڕێگەیەکی تر بەشداری لە منداڵ خستنەوەدا دەکات)[117].

بەم شێوەیە دەبینین رای پێچەوانەی ئەمەیان زیاتر پەسەندکراوە: ئەگەر بە راستی سپێرم لە هەموو جەستەوە دروست نەبن، ئەو کات هەر دەبوو لایەکیان (دایك یان باوك) هەیان بێت، تا بوونەوەرێکی نوێ بێتە ئاراوە. بە پێچەوانەشەوە، ئەگەر لە بەشێك-ئەندامێکی دیاریکراوەوە دەرچێت، دایك و باوکیش دەتوانن بەشدار بن. ئەم تیۆرەی دواتریان زیاتر لەگەڵ بایۆلۆژیای نوێ و سەردەمدا وێك دێتەوە، چونکە نیوەی جینەکان لە باوکەوە دێن لە ڕێگەی سپێرمەوە، نیوەکەی تریش لە دایکەوە لە ڕێگەی هێلکۆکەوە[118].

هەریەکە لە دیمۆکریتۆس و ئەمپادۆکلیس و ئەنکساگۆراس پێیان وایە، سپێرم لە هەموو جەستەوە دەردەچێت. ئەرەستۆش چەندین بەڵگەی بەهێزی دژی ئەم تیۆرەی ئەوان هێناوەتەوە[119]. لە جیاتی ئەوەی بڵێت لە هەموو جەستەوە دەردەچێت، گوتویەتی دەگاتە هەموو جەستەی منداڵەکە. بەڵام هەریەك لە دایك و باوك بە شێوەیەکی تایبەتی جیاواز لەوی تر بەشدار دەبن: مادە و گەشەسەندنی کۆرپەلە لە دایکەوە دەبێت، بەڵام ژیان و چالاکی ئەو مادەیە لە باوکەوە دەبێت. ئەمەش چونکە ژن منداڵی نابێت، تەنیا کاتێك نەبێت، کە پیاوێك لەگەڵی جووت ببێت، ڕێك چۆن دارتاش و ئامێرەکانی نابنە بەشێك لە مادە دروستکراوەکە، ئاوەهاش سپێرمەکان نابنە بەشێك لە ڕژێنەکانی ژنەکە[120]. ئەرەستۆ کە ئەم هەموو هەوڵە دەدات بۆ ئەوەیەتی بیسەلمێنێت ژن لە پرۆسەی زاوزێدا تەنیا بە پێشکەشکردنی مادە بەشدار دەبێت، کە خۆی لە خوێنەکەدا دەبینێتەوە. کەچی پیاو فۆرم یان ڕۆح یان ماهیەت پێشکەش دەکات، هەروەها هەر ئەوە، وەك باسکرا، بە ڕۆڵی چالاك و پۆزەتیڤ هەڵدەستێت و ژنیش بە ڕۆڵی پاسیڤ و وەرگر و...هتد. ئەرەستۆ لە هەموو ئەمانەشەوە دەگاتە ئەوەی ژن، بوونێکی مرۆییانەی پێگەیشتووی نییە، بەڵکو زیاتر

له منداڵێکی نێرینه دەچێت، یان دەشێت بڵێین، که کوڕێکی منداڵ له وێنەدا لـه ژن دەچێت. بەڵام ژن له پیاوێکی بێ توانا یان نەزۆك دەچێت[١٢١]، هەر وەك قەشە تۆمای ئەکوینی (١٢٢٥-١٢٧٤) له ژێر کاریگەری ئەرەستۆدا گوتی (ژن هەبوویەکی عارز) و پیاوێکی نوقسانه[١٢٢].

دەتوانین هەمان شت دەربارەی پرۆسەی منالّبوونیش بڵێین، پیاو پیاوە لەبەر ئـەو توانا تایبەتییەی هەیەتی، ژنیش ژنە لەبەر بێتوانایی تایبەتی خۆی[١٢٣].

هەر چەندە ئەرەستۆ بەو شێوەیە باسی سروشت دەکات، که هیچ کارێکی بێهودە ناکات، بەو شێوەیە کار دەکات، که ئەقڵ چاوەڕێیە کـار بکـات و لـە وەسـتایەکی زرنگ دەچێت و...هتد[١٢٤]، سەرەڕای ئەمانە دەڵێت: دەبێت وەك شێوانێکی خـەڵقیی سەیری ژن بکەین، یان تەنیا وەك شێواوێك، هەر چەندە شێوانێکە لـە ڕەوی ئاسـایی سروشت لایداوە[١٢٥]. دەرکەوتنی ئەم بوونەوەرە شێواو و شازانە له سروشتدا بـە هـۆی یەکـەم لادان لێـك دەداتـەوە، کاتێـك ژن لـە بـری پیـاو دروسـتبوو. بـەڵام ئەمـە زەرورەتێکی سروشتی بوو، بۆ مانەوەی ئەو جۆرەی که دەبێت بمێنێتـەوە[١٢٦]، مـادام بوونەوەرە زیندووەکان پێش دەکەون، پێویستە نێر له مێ جیا بێتەوە، تا هەریەکەیان بوونێکی سەربەخۆی هەبێت و وەك ئەوەی له رووەکدا هەیە نەبێت. بەم شـێوەیە تـێ دەگەین یەکەم لادان له سروشتدا ئەوە بوو ژنی له بری پیاو دروسـتکرد: سروشـت ژن دروست ناکات، تەنیا کاتێك نەبێت که نەتوانێت پیاو دروست بکات!

کەواتە یەکەم لادان دەرکەوتنی ژن بوو، چونکە بنـەڕەت ئەوەیـە سروشـت پیـاو دروست بکات، بەڵام ئەم لادانانە له کاتی منالّبووندا دووبارە دەبنەوە. ئەگـەر پیـاو فۆرم بدات و بە سەر مادەیدا بچەسپێنێت، ئەو کات بە زاڵبوونی فۆرم کۆرپەلـە نێـر دەبێت، بەڵام ئەگەر سروشت لا بدات، وەك ئەوەی پێشتر له دایکەکـەدا کردوویـەتی، کۆرپەله مێ دەبێت!

به دەربڕینێکی تر: کاتێك کۆرپەله کوڕ دەبێت، ئەو کات ئەم (ئیمتیاز)ە بۆ باوك دەبێت، کـە توانیویـەتی ئـەو فـۆرم یـان رۆحـەی پێشکەشـی دەکـات، لـە ڕێگـەی

سپێرمەکانەوە خۆیان بە سەر مادەدا بسەپێنن. کەچی ئەگەر کۆرپەلە کچ بێت، ئـەو کات (شکستەکە) بۆ دایك دەبێت، کە خوێنەکەی بە باشی تێکەڵ و ئامادەنـەکردووە تا فۆرمەکەی لە سەر بچەسپێت. ئەمەش هەمان ئەو تێگەیشتنەیە کە لای خـەڵکی عەوام هەیە. کەچی لێکدانەوەی زانستیی ڕاست، بە تەنیا پیاو بـەرپرس دەکـات لــە دیاریکردنی ڕەگەزی کۆرپەلە، چونکە ژن ئامادەیی تیایە بۆ منداڵی کـوڕ و کچـیش وەك یەك، چونکە جیناتی ژن هاوشێوەیە و بە پیتی (xx) هێما دەکرێت، کەچی لای پیاو شێوە و قەبارە و پێکهاتەشیان جیاوازە و بە پیتی (xy) هێما دەکرێت[١٢٧].

شەشەم

لاوازیی مێینە

کاتێك ئەرەستۆ مشتومڕی لەگەڵ ئەو بۆچوونە فەلسەفییانەدا دەکرد، کە پێیان وابوو ژن سپێرمی هەیە و لە پرۆسەی زاوزێدا بەشداریی پێ دەکات، وەك هەندێك قوتابخانەی فەلسەفیی یۆنانی لەوانەش ئەپیکۆرییەکان بۆیچوون، هەندێك فاکتی گرنگ دێنێت، کە یارمەتیدەرن بۆ چارەسەرکردنی ئەم کێشەیە. (ئەمەش کێشەیەکی پڕ مەترسییە بە رای ئەو، چونکە شکست بە بیرۆکەکانی لە بارەی مادە و فۆرم و دۆخی ژن و پیاوەوە دێنێت. لەوانەش کە دەڵێت: ئەو بوونەوەرەی سروشت کەمترین گەرمی پێ بدات، لاوازترین بوونەوەرە، پێشتریش بینیمان، کە ئەمە خەسڵەتی ژنە[١٢٨] . لە کتێبی (بەشەکانی گیانلەبەر) دا دەڵێت: باشترین گیانلەبەر ئەوەیانە کە خوێن گەرمە، خاوەنی خوێنێکی گەرم و لە هەمان کاتدا بێگەردیشە. چونکە خوێنی لەم جۆرە بۆ زیادکردنی ئازایەتی و زیرەکیی شیاوە. لەم گۆشەیەشەوە دەبینین بەشە بەرزەکان لە بەشە نزمەکان باشترن، هەروەك نێر لە مێ و لای راست لە لای چەپ باشترن[١٢٩] .

لە کاتێکدا مەسەلەی رادەی گەرمیی خوێن لای ئەرەستۆ، مەسەلەی چەند راستەقینەیەکی حاشا هەڵنەگرن و ئەو تەنیا دوو پاتی دەکاتەوە، زیادکردنی گەرمییەکە دەبێتە بنەڕەت، چونکە تا زیاتر بێت بەڵگەیە لە سەر تواناکانی نەفس، ئەم ریزبەندییەش لە هێزەکانی نێو نەفسدا، نەك خودی گەرمییەکە، رۆڵی بنەڕەتی لە جیاوازی کردنی نێوانیاندا دەبینێت. پاشان سەرکەوتنی پیاو وێنەی زیادبوونی هێزەکانی نەفس وەردەگرێت، لێرەوە ژن رێك دەبێتە (کەمیی پیاوەتی) و -ئەمەش دەربڕینێکە قەشە تۆمای ئەکوینی دوای ئەرەستۆ وەك خۆی دووبارەی دەکاتەوە- بەردەوامیش دەبێت ئەو راستییە سەیرانەمان لە یاد بێت، کە ئەرەستۆ بێ هیچ

بەڵگە و سەلماندنێك باسیان لێوە دەكات! ژن پیاوێكی بێتوانا یان لاوازە، چونكە ژن كاتێك ژنە، كە لاوازییەكی تایبەتی تێدابێت، واتە ئەو كاتەی ناتوانێت خۆراكی پێویست ئامادە بكات و لە قۆناغەكانی كۆتاییدا بیگۆڕێت بۆ سپێرم[130]. هۆكاری سەرەكی ئەم تێكەڵكردنەی ئەرەستۆ ئەوەیە، ئەو كات سپێرمەكان نەدۆزرابوونەوە، تەنیا وەسیلەیەك بوون بۆ هێنانی فۆرم، یان شلەیەك بوو بۆ گواستنەوەی رۆح بۆ مادەكە. هەروەها ئەو كات هێلكۆكەش نەدۆزرابوویەوە، كە وەسیلەی سەرەكیی بەشداری ژنە لە پرۆسەی مناڵبووندا. ئەمانە سەرەڕای ئەوەی بیرۆكە میتافیزیكییەكان بوون، ئەم فەیلەسوفەیان لە توێژینەوەكانیدا ئاڕاستە دەكرد، وایان لێ دەكرد بە دوای هۆكار و بەڵگەكاندا بگەڕێت، كە پشتگیری لە تێڕوانینی پیاوی سەرجادەی یۆنانی بۆ ژن دەكەن!

كەچی لە كتێبی (زاوزێی گیانلەبەران)دا فاكتەكانی تایبەت بە لاوازیی ژن و كەمیی پلەی گەرمییان، شانبەشانی فاكتێكی تر لە فاكتەكانی تێبینیكردن دادەنێت. دەڵێت: رژێنەكانی گیانلەبەری لاواز گەورەترن وەك چەندێتی و كەمترن وەك چۆنێتی. ئەمەش واتە زۆر نزیك دەبێتەوە لە خوێن و زۆر لەو دەچێت، كە ئەمەشیان لای ژن دەبینین. مادام ئەرەستۆ گیانلەبەرانی بە پێی گەرمی ریزكردووە، هەر لە سەرەتاوە پێگەی ژنی دیاریكردووە، لە ریزبەندی جیاوازی گیانلەبەراندا پلەی لە پیاو كەمترە. ئەم نزمییەی ژن لای ئەرەستۆ، یەكێكە لەو خاڵانەی دەبنە سەرەتای زانست و لە سەر روویەك لە رووەكانی ئەزموون و تاقیكردنەوە دادەمەزرێت. ئەركی فەلسەفەی سروشتیش روونكردنەوەی ئەم راستییە زانستییەیە، كە لە ئەنجامی بەڵگەكاری ئەقڵییەوە نەهاتووە[131].

ئاوەهاش ئەرەستۆ دۆخی ئەو كاتەی كۆمەڵگاكەی (مەبەست لە دۆخی خراپی ژنانە) پەسەند دەكات، كە خوو و نەریت سەپاندبوونی. پاشان هەوڵدەدات لێكدانەوەیەكی فەلسەفی بۆ بدۆزێتەوە، بە هەمان شێوەی كە لە بابەتی كۆیلایەتیدا كردی، كاتێك بە بیانووی سوودی زۆری ئەم سیستەمە سەیرەوە بەرگری لێكرد، بەوەی

دەیوت بۆ ئاغا و بۆ کۆیلەش وەك یەك بـە سـودە، ئەمـەش سیسـتەمێکە سروشـت سەپاندویەتی کە هیچ کارێکی بێهودە ناکات.

ج. هینیتیکا گالّتە بەم تیۆرەی ئەرەستۆ و لێکدانەوەکەی بۆ دۆخی خراپی ژنـان دەکات، کاتێك بە خەیاڵی خۆی گفتوگۆیەکی سـازکردووە گوایـە لـە نێـوان خـۆی و مامۆستای یەکەمدایە، بەم شێوەیە:

- ژن هاوولاّتی نییە.
- بۆچی؟
- چونکە ژن لە پیاو کەمترە!
- بۆچی؟
- چونکە خالّییە لە بەرزترین فۆرمی ئەقڵی مرۆیی.
- بۆچی؟
- چونکە گەرمی زیندووی پێویستی نییە بۆ کارپێکردنی بالاّترین فۆرمی ئەقڵی مرۆیی.
- بۆچی؟
- چونکە ژن وەهایە: گەرمییەکەی کەمترە لە پیاو، ئەمەشە پێناسەی ژن[١٣٢].

ئەم گفتوگۆ پێکەنیناوییە، وتەکەی بێرنارد شۆ-مان بیردەخاتەوە دەربارەی رەش پێستەکانی ئەمەریکا و تێڕوانینی سـپی پێسـتەکان بۆیـان. دەڵێـت: (پیـاوی سـپی پێستی ئەمەریکی، رەش پێست دادەبەزێنێتـە ئاسـتی پاککـەرەوەی پـێلاّو، پاشـان ئەنجامگیریی ئەوە دەکات، کە رەش پێست تەنیا بۆ پاککردنەوەی پێلاّو شیاوە)[١٣٣].

حەوتەم
ئەنجامەکان

١- ئەرەستۆ کە خەریکی بایۆلۆژیا دەبێت، کۆمەڵێك بنەمای میتافیزیکی لە زیهنی دایە، زیاتر لەوە دەچێت کە ئەمرۆ پێی دەڵێین گریمانە (الفروض) لەگەڵ جیاوازییەکی بنەڕەتیدا، ئەم بنەمایانە گریمانە نین، بەڵکو چەند راستییەکی جەخت لێکراون، کە بە دوای نموونەی پراکتیکی لە جیهانی واقیعیدا وێڵن. بۆیە ئەم بنەمایانە دەبنە ئاڕاستەکەری بیرکردنەوەی و رێی بۆ رۆشن دەکەنەوە، لەبەر ئەوەیە توێژینەوەکانی دەربارەی هەیولا، فۆرم، وەزیفە، بالآ، نزم و ئەو هیرارکییەتەیە کە ریزبەندی هەبووەکان لە هەردوو جیهانی ئەندامی و نائەندامیدا رێك دەخات، بەو شێوەیەی لە ژینگەی کۆمەڵایەتی و دۆخی باو Status Quoی ئەو کاتەی کۆمەڵگای یۆنانیدا هەبووە.

٢- لێکدانەوەی (فاکتە هەبووەکان) یان (هۆکارەکان) کە دەشێ ببنە (پێشەکی)، لە کاتێکدا ئەو فاکتانەی کە تێبینییان دەکەین دەبنە (ئەنجامەکان)، واتە ئێمە هێشتا لە بایۆلۆژیادا بە دیدێکی فەلسەفی میتافیزیکییەوە لە بابەتەکە دەکۆڵینەوە: (چونکە بنەماکانی زانست لای ئەرەستۆ، بە گوێرەی سیستەمی ئەقڵیی شتەکان دیاری دەکرێن)[١٣٤].

٣- یەکێك لەو بنەمایانەی لە کاتی توێژینەوەکانیدا لە زیهنی ئەرەستۆدا هەبووە، ئەو بیرۆکەیە بوو، کە ئەو کات لە کۆمەڵگای یۆنانیدا باو بوو، سەبارەت بە نزمبوونی ژن، لاوازیی هێزی ئەقڵیی و زاڵبوونی شەهوەت و هەڵچوونەکان بە سەریدا، یان ئەوەی ناوی دەنێت رەگەزی نائەقڵانی لە نەفسی مرۆییدا (بەو شێوەیەی لە بەشی داهاتوودا باسی دەکەین). لەبەر ئەوەشە دەبێت ملکەچی پیاو بێت کە رەگەزی ئەقڵانی هەیە و لایەنی نائەقڵانی کۆنترۆڵ دەکات. ئەگەر وا نییە، ئەی لە کوێوە ئەو

بیرۆکەیەی هێناوە، کە ژن هەیولاییە و پیاویش فۆرم، کـە ئەمـەی دواییـان بـاڵاتر و کاریگەرترە؟ بۆچی بە پێچەوانەوە نەبێت؟ چ بەڵگەیەکی ئەقڵی هەیە بۆ ئـەوەی کـە پیاو لە پرۆسەی زاوزێدا بە فۆرم بەشداری دەکات کە (ڕۆح)ە، سپێرمەکانیش (مادە) نین، بەڵکو وەسیلەیەکی گواستنەوەن، کـە لـە ڕێگەیانـەوە رۆح دەپەڕێتـەوە بـۆ نـاو خوێنی ژنەکە، ئەمەش تا خۆی بـە سـەردا بسـەپێنێت و کۆرپەلـە دروسـت بێـت و دەرکەوێت؟

ڕەنگە بوترێت ئەرەستۆ ماهییەتی سپێرمی نـەزانیوە، ئەمـەش ڕاسـتە، بـەڵام هیچی لە سەر هێلکۆکەش نەزانیوە. کەچی بـە یەقینـەوە و بـە پێـی هیرارکییـەتی گشتی هەبووەکان، دەیزانی کە دەبێت ژن لە پیاو کەمتر بێت، ئەمـەش بیرۆکەیـەکی میتافیزیکییە و هیچ بەڵگەیەکی لە سەر نییە. پاشان هەر دەبێت کەسێك هەبێت نزم و یەکێکیش باڵا، یەکێك ئاغا و ئەویتر کۆیلـە، یـەکێك حـاکم و ئـەویتر مـەحکوم. یەکسانی بوونی نییە، بەڵکو جیاوازییەکی سروشـتی ئاشـکرا هەیـە. لەبـەر ئـەوەی نەریتی یۆنانی وا هاتووە کە ژن نزم و مەحکومە و دەبێت گوێڕایەڵ بێـت و...هتـد. بۆیە ئەو دەبێتە مادە-هەیولا، پیاویش دەبێتە فۆرم یان رۆح یاخود بنەمای ئەقڵی.

٤- ئاوەهاش ئەرەستۆ دەگاتە ئەو ئەنجامەی: پیاو چالاك و پۆزەتیڤ و هۆکـاری جووڵەیە و ژیـان بـە مـادە دەبەخشـێت، ژنـیش سـەلبی و وەرگـرە و تـەنیا خـوێن دەبەخشێت و هیچی تر. لەبەر ئەمەش کاتێك دەڕواتە سەر باسی دنیـای سیاسـەت، وەك لە بەشی داهاتوودا باسی دەکەین، لەوێش هەر پیاو پۆزەتیڤە و حـوکم دەکـات، کاروباری سیاسی دەوڵەت و ناو ماڵیش بەڕێوە دەبات و فەرمان دەدات، ژنیش تـەنیا گوێڕایەڵی و ملکەچی بۆ هەیە. ئەگەر وابێت، شتێکی لۆژیکی دەبێت، کە لە دنیـای ئەخلاقدا بێدەنگی ببێتە تاج و زینەتی ژن، بەڵام بۆ پیاو وانەبێت.

٥- ئێمە بۆ ئەوەی هەر شتێك لە سەر ژن بزانین: لاوازیی، وەزیفەی، ڕۆڵی، دۆخ و پێگەی و...هتد، دەبێت لە (سروشـتی) تێبگـەین. لێـرەوە بایۆلۆژیـای ئەرەسـتۆ، پەیوەندییەکی ڕاستەوخۆی بە بۆچـوونە سیاسـی و ئەخلاقییەکانییـەوە دەربـارەی ژن

هەیە. ژن هیچ لە سروشتی خۆی تێناگات، چونکە ئەقڵی لەو بابەتە تێناگات و توانای تێگەشتن و بەرگەگرتنی بابەتە تیۆرییەکانی نییە. هەر بۆیە فەزیلەتی بنەڕەتی پیاو ئەوەیە، ژن کۆنترۆڵ بکات و ناچاری بکات گوێڕایەڵی بێت، ئەو پیاوەشی بە چاوی یەکسانی تەماشای ژن بکات یان مامەڵەی لەگەڵدا بکات، ئەوا کارێکی شەرمەزارانە و ئابڕووبەری کردووە.

٦- نەمریی تەنیا بۆ هەمەکییە، ئەستەمە بۆ تاك یان هەندەکیی، کە لە ئەزەلی و ئیلاهیدا بەشداربن. (٤١٥- ب). ئەمەشە ئامانجی زاوزێ، مادام بوونەوەرە زیندووەکان وەك تاك ناتوانن بەشداربن لە نەمرییدا، ناچار هەوڵی خستنەوەی چەند تاکێکی هاوشێوەی خۆیان دەدەن، تا ببنە ئەندام لە جۆرێکی نەمر (نوع خالد)دا. لەبەر ئەوەی باوك رۆح دەبەخشێت، لەولاشەوە وەزیفەی کامڵ و بنەڕەتی زاوزێ خستنەوەی منداڵێکە لە باوك بچێت نەك دایك، ئەو کات هەر لادانێك لەم هێڵە کەموکورتییەکی ئاشکرا دەبێت. (٧٦٧- ب). لە راستیدا لادانی یەکەم ئەوەیە منداڵەکە مێ بێت نەك نێر. (٧٦٧- ب بەرگی یەکەم لە تەواوی بەرهەمەکانی ل ١١٨٨-١١٨٧).

٧- لێرەدا ئەرەستۆ دەکەوێتە دژیەکییەکی سەیرەوە، ئەویش ئەوەیە هەر چەندە رەفتاری سروشتیی زیندەوەران، بۆ ئەوەیە تاکێکی تری هاوشێوەی خۆیان بخەنەوە، تا بەشداربن لە نەمریدا، کەچی وەزیفەی کامڵی ژن ئەوەیە، تاکێکی نێر بخاتەوە کە لە باوکی بچێت، ئەمەش یانی چی؟ مانای ئەوەیە خستنەوەی نێرینە بۆ پیاو، نیشانەی سەرکەوتن و جیاوازییە، وەك لای هێرکولیسی پاڵەوانی ئەفسانەیی دەبینین، کە یەکێك لە نیشانەکانی سەرکەوتن و جیاوازبوونی ئەوەیە حەفتا و دوو کوڕ و تەنیا کچێکی هەبووە. (٥٨٥- ب بەرگی یەکەم ل ٩١٨). بەڵام خستنەوەی مێینە بۆ ژن نیشانەی سەرکەوتن نییە، بەڵکو کەموکورتییەکە لە ئەنجامی تێکەڵنەکردنی باش و نەبوونی ئامادەکاری گونجاو بۆ وەرگرتنی فۆرمەکەوە هاتووەتە بوون. ئاوەهاش ئەرەستۆ دەگاتە ئەنجامێکی یەکلاکەرەوە، بەوەی وەزیفەی کامڵی ژن خولقاندنی

دۆخێکی گونجاوه، تا ڕەگەزی نێری تێدا بڵاوبێتەوه و کـار ئاسـانی بکـات بـۆ نـەمر بوونی ئەو ڕەگەزه[١٣٥]. ئەمەش وای لە لیندا لانج کرد بڵێت: (ئەو جـۆره تێڕوانینـەی پێویسته گاڵتەی پێبکرێت، ئەم تێڕوانینه پیاوسالارییەیه بـۆ جیهـان)[١٣٦]. مەبەسـت لەو تێڕوانینەیه کە هەردوو وشەی نێر (ذکر) و مرۆڤ (بشر) تێکەڵ و هاومانا دەکات، کە ئەم تێڕوانینه تا ئێستاش ماوه و زانراوه[١٣٧]. بێگومان خوێندنەوه و توێژینەوەمان بۆ مێژووی فیکر، هەمیشه یارمەتیمان دەدات بە سـەر ئـەم تێڕوانینـەدا زاڵ بـین و هەڵیوەشێنینەوه[١٣٨].

٨- دەبێت ئاماژەیەکی خێرا بەوه بکـەین کـە مامۆسـتای یەکـەم زۆر هەڵـەی بایۆلۆژی کردووه. بە ڕادەیەك وتـراوه: نووسـینه بایۆلۆژییـەکانی ئەرەسـتۆ سـەیرن، تێکەڵەیـەکن لـە وتـی وتـی، تێبینـی کـەموکورت، بیرکردنـەوەی هیواخوازانـە و ساویلکەیی و خۆشباوەڕیی[١٣٩]. ئەو بەڵگانه چین کە قەناعەتیان بە ئەرەسـتۆ هێنـاوه بەوەی سپێرمی گەنجانی نێوان تەمەنی باڵغبوون و بیست ساڵی لاوازن (ناپیتن)؟ یـان کوڕان و کچانی گەنج وەچەی نوقسان و بچووکتر لە قەبارەی ئاسایی دەخەنـەوه؟ یـان ئەگـەر لـە مانگێکـدا ژن سـێ جـار کەوتـە خوێنـەوه (حـیض) مانـای هـەبوونی ئارەزوویەکی زۆری سێکسییه؟[١٤٠].

سەرەڕای هەموو ئەمانه، ئەرەستۆ بڕوای تەواوی بە ڕێسای حەوتەوانه (السبعیة) هەبوو، کە بە پێی ئەم ڕێسایه هەموو شتێك لە حەوت خولدا دەسوڕێت: مرۆڤ حەوت تەمەنی هەیه، هەر یەکێکیان حەوت ساڵه[١٤١]. هەروەها ئەگەر کەسـێك بیـەوێت بـە باشی لە سروشت تێبگات، دەبێت بزانێت کە سپێرم لە تەمەنی ١٤ ساڵی (دو خـول) و ٢١ ساڵی (سێ خول)دا لاواز دەبێت، چـونکه پیتانـدن لـەم دوو ماوەیـەدا لەگـەڵ ڕێسای حەوتەوانەدا دژ دەوەستێت[١٤٢].

جۆرج سارتۆن، هەڵە بایۆلۆژییەکانی ئەرەستۆ لە سێ هەڵەی سـەرەکی و زەقـدا کورت دەکاتەوه، ئەوانیش:

هەڵەی یەکەم: هەڵە دەکات کاتێك دەڵێت: لە کاتی سێکسدا پیاو شتێکی مادی بە ژن نابەخشێت، یان کە دەڵێت: سپێرمەکان فۆرم بە خوێنی ژنەکە دەدەن، سپێرم مادەیەکی بێ شێوەیە و ڕۆحە، مادە نییە. سروشتیشە، کە ئەرەستۆ ئاگای لە بوونی سپێرمەکان نەبووە.

هەڵەی دووەم: هەندێ حاڵەتی گیانلەبەرە خەسێنراوەکان سەریان لێ شێواندوە، بە پێی پێویست لە وەزیفەی گونەکان تێنەگەیشتووە.

هەڵەی سێیەم: تایبەتە بە سەری کرمی شریتییەوە[١٤٣]، هەر چەندە ڕەنگە لە بابەتەکەمان دەرچین، بەڵام پەیوەندی پێیەوە هەیە، هەڵەی وەهاش زۆرن. دەڵێت: نە ژن نە منداڵی کوڕ، هەروەها کەسێکیش کە خەسێنرا بێت سەریان کەچەڵ نابێت (مێژووی گیانلەبەر ٦١٨- أ). بەمەش ژنان بە کەم و نزم دادەنێت، چونکە لە منداڵی بچووك دەچن. هەروەها دەڵێ ژن ددانی لە پیاو کەمترە (مێژووی گیانلەبەر ٥٠١- ب). بێرتراند راسڵ بە گاڵتە پێ کردنێکەوە وەڵامی دەداتەوە و دەڵێت: ئەگەر ئەرەستۆ داوای لە ژنەکەی بکردایە بۆ ساتێك دەمی بکاتەوە، هەڵەیەکی وا گەورەی نەدەکرد. هەروەها وتویەتی: ژن نێرینەیەکە بێ ئەندامی نێرینەیی یان ئەندامی زاوزێ (٧٢٨- أ). ئەو نێرێکی بە ڕمووزن بوو و شێواوە (زاوزێی گیانلەبەران ٧٣٧-أ). هەندێك پێیان وایە لەم خاڵەدا و سەبارەت بە لە دەستدانی ئەندامی نێرینەیی لای ژنان، پێش فرۆید (١٨٥٦-١٩٣٩) کەوتووە![١٤٤].

بەشی دووەم
ژن و سیاسەت

* رەگەزی پیاو لە ژن گونجاوترە بۆ سەرۆکایەتی کـردن، پاشان بالاّدەستیی پیاو بە سـەر ژنـدا مەسـەلەیەکی تـەواو سروشتییە..!

 ئەرەستۆ: سیاسەت ١٢٥٩-أ

* بێدەنگی تاج و زینەتی ژنە، بەڵام بۆ پیاو وا نییە..

 ئەرەستۆ: سیاسەت ١٢٦٠-أ

پێشەکی

دەبێ ئەوەمان لە بیر بێت، کە فیکری سیاسی ئەرەستۆ، وەك هەمیشە، ڕەنگدانەوەی دۆخی کۆمەڵایەتی و ئابووری و سیاسی و بیروباوەڕە دینییەکانی نێو دەوڵەتە شاری یۆنانی سەدەی چوارەمی پێش زایینە. بۆیە سوزان ئۆکین دەڵێت: (ئەو پێناسەیەی هیگڵ، کە پێی وایە هەموو فەلسەفەیەك هەمان سەردەمەکەی خۆیەتی لە قاڵبی فیکردا[١٤٥]، بە سەر هیچ فەیلەسوفێکدا بە هێندەی ئەرەستۆ، بە خودی هیگڵیشەوە ناسەلمێت)[١٤٦]. لەبەر ئەوە سەیر نییە، ئەگەر مامۆستای یەکەم پێی وا بێت کۆیلایەتی سیستەمێکی سروشتییە، یان کاتێك تیۆرەیەکی تەواو بۆ پاساودانی کۆیلایەتی دادەنێت.

زۆربەی زۆری ڕۆشنبیرانی ئەو سەردەمەش هەمان دیدیان هەبووە. هەروەها نابێت پێمان سەیر بێت، کە دەڵێت ژیانی وەرزێر و بازرگان و وەستاکان لەگەڵ ژیانی هاوڵاتییە ئازادەکانی نێو شاردا وێك نایەتەوە - ئەمانە سەر بە چینی بەرهەمهێنن، کە پێشتر ئەفلاتون لە شارە یۆتۆپییەکەی خۆی دەریکردبوون- و ناوینــاون جڤاتی شەهوەت، ژیانی نێو ئەم جڤاتە بە ژیانی بەرازەکان دەچوێنێت[١٤٧]. ئەمەش دیدێکی ترە، کە دەربڕی باوەڕی زۆرینەی تیۆریسینە سیاسییەکانی یۆنانە.

هەروەها ئەرەستۆ خۆی زۆر بە گەورە دادەنێت و دژایەتی بەربەر (بیانی)یەکان دەکات. لەمەشدا هەر ئەو باوەڕە باوەی نێو کۆمەڵگای یۆنانی دوو پات دەکاتەوە و سوکایەتی بە خوو و نەریتیان دەکات، بەڵکو ڕاشکاوانە دەڵێت: کە ئەوان هەر بە سروشت کۆیلەن!

لە دواییشدا ئەرەستۆ ژن لە بوارەکانی کولتوور و سیاسەت و ژیانی فیکر بە گشتی دوور دەخاتەوە، لە بەرامبەردا وەزیفەی تەنیا لە منداڵ خستنەوەدا کورت

دەکاتەوە. ئەمەش دیمۆستین بە وتەیەك دەریبڕیوە: (ئێمە سۆزانییەکانمان بۆ چێژ دەوێت...هاوسەرانیشمان بۆ ئەوەی منداڵی شەرعیمان بۆ بخەنەوە...هتد)[١٤٨].

مرۆڤ کە گوێی لەم قسانە دەبێت، ناتوانێت بڵێت ئەرەستۆ بۆچوونی باوی سەردەمی خۆی تێپەڕاندووە، بەڵکو نووسینەکانی بوونەتە چەند پاساوێکی ئەقڵی بۆ چەند بڕیارێکی فەلسەفی پێشینەیی، کە لە قوڵاییەکانی کولتووری یۆنانیدا هەبووە. لەبەر ئەمەیە بڕوای بە جیاوازی نێوان حاکم و مەحکوم، باڵا و نزم هەیە. ئەم جیاوازییەش وەك بەشێك لە سیستەمی سروشتی شتەکان ناو دەبات. هەروەها هەبووەکان، بە پێی توانای نەفس، بە ریزبەندییەکی سەرەو ژووری هیرارکییانە ریز دەکات، رووەك لە خزمەتی گیانلەبەر دایە، ئەویش بۆ خزمەتی مرۆڤ هەیە. لە نێو رەگەزی مرۆیی خۆشیدا دەشێت جیاوازییەکی هاوشێوە لە نێوان حاکم و مەحکومدا بکرێت: یەکەم: لە نێوان نێر و مێدا. دووەم: لە نێوان پیاوی گەورە و منداڵدا. سێیەم: لە نێوان ئازاد و کۆیلەدا[١٤٩].

یەکەم

دروستبوونی دەوڵەت

سیاسەت لای ئەرەستۆ زانستی بەختەوەریی کۆمەڵایەتییە، ئەخلاقیش زانستی بەختەوەریی تاکەکانە. بەختەوەریی کۆمەڵایەتیش ئەوەیە، مرۆڤ ژیانێکی چاکەکارانەی هەبێت، ئەم ژیانەش بەدینایەت تەنیا لە سایەی قانون و دادپەروەری و یەکسانیدا نەبێت[150]، ئەوەش پێویستی بە بوونی دەوڵەتە، کە کامڵترین گردبوونەوەیە و هەموو گردبوونەوەکانی تر لە خۆ دەگرێت.

ئەرەستۆ بە توێژینەوە لە جۆرەکانی گردبوونەوەی مرۆیی دەست پێ دەکات و پێی وایە خێزان یەکەم گردبوونەوەی سروشتییە. بۆ سەلماندنی ئەم قسەیەشی وتەیەکی (هزیۆد)ی شاعیر دەهێنێتەوە:

- سەرەتا دەبێت ماڵێك ئامادە بکەیت.
- پاشان ژنێك بهێنە.
- لە دواییشدا گایەك بهێنە بۆ کێڵانی زەوی و زار[151].

ئەگەر گا لە جیاتی کۆیلە لە خزمەتی خێزانە هەژارەکاندا بێت، ئەرەستۆ لە وتەکەی شاعیرەوە بنەماکانی پێکهێنانی خێزانی کورتکردوەتەوە: پیاو و کۆیلەکەی، پاشان ژن و مێرد، لە دواییشدا منداڵ.

هەر رەگەزێکیش پەیوەندی تایبەتی خۆی هەیە. دەبێت بزانین خێزان یەکەم شێوەی گردبوونەوەی مرۆییە، گردبوونەوەیەکی سروشتییە بۆ پڕکردنەوەی پێویستییە رۆژانەییە دووبارەکان. لە گردبوونەوەی چەند خێزانێکیشەوە شێوەی دووەم پێکدێت، کە گوندە ئەندامانی وەك گرووپێکی نزیك لە یەك مامەڵە دەکەن، بە رادەیەك بە ئەندامانی دەوترێت، کە یەك شیریان خواردووە و کوڕ و کوڕەزای یەکترن[152].

بەڵام گردبوونەوەی کۆتایی و تەواو، کە لە ژمارەیەك لادێ دروست دەبێت، شار یان دەوڵەتە و دەشێ لە بارەیەوە بوترێت: گەیشتوەتە پلەی خۆژیاندن (الاكتفاء الذاتي)ی کامڵ. دەوڵەت ئەو ئامانج یان لوتکەیەیە کە کۆمەڵەکانی تری بەرەو روو دەبزون: سروشتی شتەکانیش وەهایە، کە بگەنە لوتکە یان ئامانجی خۆیان، چونکە هەر شتێك کە گەشەی کامڵ دەبێت پێی دەوترێت سروشتی بوونی ئەو شتە[١٥٣]. قەد و گەڵا و لقی دار پرتەقاڵ پێش خودی پرتەقاڵەکە دەکەون، بەڵام پرتەقاڵەکە ئامانج یان لوتکەیە، کاتێکیش تەواو پێ دەگات دارەکە بە ناوی ئەوەوە ناودەنرێت. بە هەمان شێوە دەوڵەتیش، مەبەست و ئامانجی کۆتایی گردبوونەوەی مرۆییە، هەر چەندە لە رووی کاتەوە دوای خێزان و گوند دەردەکەوێت، کەچی ئەو لە پێشترە، چونکە ئامانجی گردبوونەوەکانی پێش خۆیەتی.

ئەرەستۆ لە کتێبی یەکەمی سیاسەتدا پێناسەی دەوڵەت دەکات بەوەی جۆرێکە لە گردبوونەوەی مرۆیی، ئەگەر هەموو گردبوونەوەیەکیش مەبەستی چاکەیەك بێت، ئەو کات دەتوانین بڵێین: دەوڵەت کە لە نێویدا هەموو شێوە گردبوونەوەکانی تر لە خۆ دەگرێت، مەبەستی هەموو چاکەیەکە[١٥٤]. پێش ئەوەی رەگەزە پێکهێنەرەکانی دەوڵەت شیبکاتەوە، ئاگادارمان دەکاتەوە کە ئەو ریزبەندییە هەرەمییەی پێشتر بینیمان بە سەر هەبووە سروشتییەکاندا دەچەسپا، پاشان بە وردەکاری زیاترەوە لە بەشی پێشودا لە بواری بایۆلۆژیادا دووبارە بووەوە، ئەو هەرەمە بە ئاشکرا لەو گردبوونەوەیەی پێی دەڵێن دەوڵەت دیارە و هەیە، پێشتر بینیمان، کە لە سروشتدا یەکسانی نییە، بەڵکو چەند پلەیەکی بەرز و نزم هەن، لێرەشدا هەر وایە، هەر کەسێکیش ئەگەر بڵێت یەکسانی هەیە[١٥٥] و پادشا و خاوەن خێزان، ئاغا و کۆیلە، ژن و پیاو یەکسانن، هەڵە دەکات و لە وەهمدا دەژی، چونکە پێیان وایە ئەو کەسانە لە رووی چۆنێتییەوە لە یەك جیاوازنین، بەڵکو لە رووی ژمارەی ئەو کەسانەوە جیاوازن، کە مامەڵەیان لەگەڵ دەکەن. ئەگەر مامەڵەی لەگەڵ کەسێك یان چەند کەسێکی کەم هەبوو ئەوا ئاغایە، ئەگەر ژمارەکەش لەوە زیاتر بێت ئەوا خاوەن خێزانە، لەگەڵ

ژمارەیەکی زۆری خەڵکیشدا دەبێتە سیاسی، یان پیاوی دەوڵەت یاخود پادشا. ئەمەش تیۆرێکە ناشێ ڕاست بێت، چونکە لە نێوان ئەو کەسانەدا، وەك ئاماژەمان پێدا، چەند جیاوازییەکی جەوهەری هەن[156].

ئەمەش مانای وایە ئەرەستۆ، هەر لە سەرەتاوە رایدەگەیەنێت، کە یەکسانی بوونی نییە، بەڵکو جیاوازی جەوهەری یان جۆریی، یاخود سروشتی هەیە، هەر وەك پاش کەمێك روونی دەکەینەوە. ئەو کەسەی ئاغایە، لەبەر ئەوە ئاغا نییە کە پەیوەندی لەگەڵ چەند کەسێکی کەمدا هەیە، بەڵکو هەر بە سروشت ئاغایە. ئەوە سروشتە دیاری دەکات کێ ئاغایە و کێ کۆیلە، کێ حاکمە و کێ مەحکوم، بڕیاریشی گەڕانەوەی بۆ نییە! هەمان ریزبەندی هەرەمی یان هیرارکییەتی گەردوونی، کە لە نێوان هەبووە سروشتییەکاندا هەیە، لە نێوان تاکەکانی کۆمەڵگای مرۆییشدا هەیە، بە هەمان شێوەی سروشت چەندین پلەی جیاواز و بەرز و نزم هەیە. ئەم پلە جیاوازانەش دەستکردی مرۆڤ یان نەریت و لاساییکردنەوە نین، بەڵکو کاری سروشتن، کە هیچ کارێکی نابەجێ و بێهودە ناکات. با لە سەرەتاوە دەست پێ بکەین: ئەو پلانە تەنیا لە نێو کۆمەڵگای مرۆییدا نین، بەڵکو لە نێو قولاییەکانی رەگەزی مرۆیی خۆشیدا هەن، بەو شێوەیەی لە بەشی دووەمی تەوەری یەکەمدا ئاماژەمان پێکرد. هیرارکییەتێك لە نێوان خودی گەلانیشدا هەیە، نەك تەنیا لە نێو تاکە گەلێکدا، چونکە سروشت مەیلی بەوەیە کە ئەم جۆرە جیاوازییە لە نێو مرۆڤدا بخولقێنێت. بەوەی هەندێکیان زیرەکییەکی کەم و جەستەیەکی بەهێزیان هەبێت، هەندێکیشیان شیاوی ژیانی سیاسیانە بن، لە کاتێکدا کەسانێك هەن هیچ شتێك لە ڕێکخستنە سیاسییەکان نازانن و ناشتوانن بزانن، ئەمەش واتە کەسانێك هەن بە سروشت ئازادن و هەندێکیش بە سروشت کۆیلەن[157]. گەلانی بەستەڵەکی باکور و ئەوروپا ئازان، بۆیە کەس ناتوانێت ئازادییان لێ زەوت بکات، بەڵام هیچ زیرەکییەکیان نییە و لە سیستەمی سیاسی باشیشدا کلۆڵن. لەبەر ئەمەیە ناتوانن دراوسێکانی خۆیان داگیر بکەن. بەڵام رۆژهەڵاتییەکان زیرەك و دەسترەنگینن، کەچی ترسنۆکن، بۆیە هەمیشە

دۆڕاو و کۆیلەی ئەوانی ترن. گەلی یۆنانیش هەردوو خەسڵەتەکەی هەیە: ئازایەتی و زیرەکیش، هەر وەك پێگەیەکی جوگرافی ناوەندیشی هەیە، بۆیە ئازادیی خۆی دەپارێزێت و ئەگەر بێت و یەکگرتووش بن، دەتوانن ئەوانی تر داگیربکەن[١٥٨]. ئەمەش واتە یۆنانی بە سروشتی خۆی ئازاد و ئاغایە، بیانی یان بەربەریش کۆیلەی ئەوانن. بەڵام تاکی یۆنانی نابێت برای یۆنانی خۆی بە کۆیلە بگرێت، ئەمەش هەمان بیرۆکەی گەلی هەڵبژاردەیە (الشعب المختار)، کە ئەرەستۆ بە سەرەتایەکی هەمەکی زەروریی زانیوە و نەیتوانیوە نەریتی سەردەمەکەی خۆی تێپەڕێنێت[١٥٩].

بەم شێوەیەش ئەرەستۆ بیرۆکە میتافیزیکییەکان دەگوازێتەوە نێو سیاسەت، هەر وەك پێشتر لە بایۆلۆژیاشدا کردی. لێرەدا بڕوای بە پلەبەندیی نێو گەلان (یان هیرارکییەتی نێو رەگەزەکان) هەیە. هەندێکیان باڵا و بەرزن وەك یۆنانییەکان، هەندێکیشیان نزمن وەك بەربەرییەکان (کە غەیری یۆنانییەکانن بە شێوەیەکی گشتی). بۆیە کاتێك ئەسکەندەری مەزن رۆژهەڵات داگیر دەکات، ئەرەستۆ نامەیەکی بۆ دەنوسێت و ئامۆژگاری دەکات، کە جیاوازی بکات لە مامەڵەکردنیدا لەگەڵ یۆنانی و رۆژهەڵاتییەکاندا. لەگەڵ یۆنانییەکان وەك سەرکردەیەك مامەڵە بکات، لەگەڵ بەربەرییەکان (ڕۆژهەڵاتییەکان)یشدا وەك ئاغایەك، چونکە ئەوان هەر بە سروشت ملکەچی یۆنانییەکانن[١٦٠].

کەواتە یەکسانی لە نێوان گەل و رەگەزەکاندا نییە، هەندێك بەرز و هەندێکیش نزمن، هەندێك حاکم و هەندێکیش مەحکوم، ئەم خەسڵەتانەش سروشت دیاریکردوون کە هیچ کارێکی نابەجێ و بێهودە ناکات، هەر ئەوە وا دەکات هەندێك جەستەیان بەهێز بێت و شیاوبن بۆ کاری دەستی رۆژانە، وای لە هەندێکیش کردووە کە نەتوانن بچەمێنەوە و کاری دەستی بکەن (چونکە جەستەیان رێکە) کەچی شیاون بۆ کاری باڵاتر و پیرۆزتر[١٦١]. یەکەمیان بە سروشت کۆیلەیە و دووەمیشیان پیاوی بە سروشت ئازادە. ئەگەر خەڵکی لە شێوەی جەستەیاندا جیاواز بن، هەر وەك خواوەندەکان لە شێوەی مرۆڤ ناچن و جیاوازن، ئەو کات روونە، کە هەموومان رازین بەوەی چینی

خوارەوە کۆیلەی چینی سەرەوە بێت. ئاوەهاش بۆمان دەردەکەوێت، کـە خـەڵکی بـە سروشت هەندێکیان ئازادن و هەندێکیشیان کۆیلە. بە گشتی، دۆخی کۆیلایـەتی بـە سود و دادوەرانەشە بۆ هەردوو لایەن (ئاغا و کۆیلە)[١٦٢].

ئەگەر بنەمای نایەکسانی و ریزبەندی هەرەمی لە لایەك، بە سەر هەموو هەبووە سروشتییەکاندا بچەسپێت و لە لایەکی تریشەوە، بە سەر هـەموو رەگـەزی مرۆییـدا بچەسپێت، ئەو کات لە لایەکی سێیەمەوە بـە سـەر کۆمەڵگایـەکی دیاریکراویشـدا دەچەسپێت. کۆمەڵگای یۆنانی، بۆ نموونە، کە بە رای ئەرەستۆ باشترین کۆمەڵگایـە، لە کۆمەڵێك هاوولاتی یەکسان پێك نایەت، کە هەمان ئەرك و مافیان هەبێت، بەڵکو لە پیاوی یۆنانی ئازاد، پاشان ژنی یۆنانی و لە دواییشدا کۆیلە پێکهاتووە.

ئەم پیاوە یۆنانییە ئازادە، نیشانەی مرۆڤی رەسـەنە لای ئەرەسـتۆ، کـە ئەگـەر مامۆستای یەکەم بە درێـژایی قسـەکردنی لـە سـەر مـرۆڤ و سروشـتی مـرۆڤ، وەك باسمانکرد، وشەی Anthropos بەکاردێنێت، کـە وشـەیەکی یۆنانییـە و بـە واتـای (بوونەوەری مرۆیی) دێت، هەر زوو تێدەگەین کە گروپێکی بچـووك لـە یـەك جـۆری رەگەزی مرۆیی ئەم پێناسەیە دەیانگرێتەوە، دیارە ئەویش (پیـاوی یۆنـانی ئـازاد)ە. پێناسە ناودارەکەی ئەرەستۆش بۆ مرۆڤ بەوەی (بوونەوەرێکی ئاقڵە) تەنیا ئەم پیـاوە یۆنانییە ئازادە دەگرێتەوە. قسەکردنیشی لە سەر فەزیلەتـە مرۆییـەکان و ئەوپـەڕی چاکە و بەختەوەریی مرۆڤ و...هتد، تەنیا قسەکردنە لە سـەر ئـەم پیـاوە. هـەروەها قسەکردنی لە بارەی دیموکراسی، سیستەمی فەرمانڕەوایی، دادپەروەری کۆمەڵایـەتی و یەکسـانی، حـاکم و مـەحکوم، هاوڕێیـەتی و دوژمنایـەتی و...هتـد، هـەموویان پەیوەستن بە دیدی ئەوەوە بۆ (پیاوی یۆنانیی ئازاد).

کەچی ژن ئەقڵ و زیرەکی کەمترە (لایەنی نائەقڵانی زاڵە بە سەریدا) وەك پـاش کەمێك زیاتر روونی دەکەینەوە. لە رووی پلە و پێگەشەوە نـزمترە، بـە تـەواوی لـە بوارەکـانی سیاسـەت و کولتـوور دوور خراوەتـەوە. هـەروەها توانـای ئەنجامـدانی

فەزیلەتەکانی پیاوی نییە. بۆیە لە بواری ئەخلاقدا فەزیلەتی تایبەت بە خۆی هەیە و لە پلەیەکی ناوەندی دایە لە نێوان پیاوی یۆنانی ئازاد و کۆیلەدا[١٦٣].

بەڵام کۆیلە، ئەرەستۆ تیۆرەیەکی تەواوی داناوە و تیایدا بەڵگە دێنێتەوە، کە دۆخی کۆیلە (سروشتی)یە و ئەوان بە کۆیلەیی لە دایکبوون، بگرە ئەو دۆخە بۆ خۆیان و ئاغاکانیشیان وەك یەك بە سودە. بەڵام ئەم بابەتانە پێویستیان بە وردکردنەوەی زیاترە. با باسی خێزان بکەین کە یەکەم گردبوونەوەی سروشتییە، یەکەم خانەشە کە بە یەکگرتنی چەند دانەیەکیان گوند دروست دەبێت، پاشان لەوێشەوە دەچینە سەر باسی دەوڵەت.

دووەم

خێزان و دۆخی ژن

ئەفلاتون داوای هەڵوەشاندنەوەی خێزانی لە نێو چینی پاسەوانەکاندا دەکـرد، تـا دڵنیا بێت لەوەی (دەوڵەتێکی یەکگرتوو)ی هەیە. نابێت باوك، کـوڕ، ژن یـان مێـرد هەبن، چونکە ئەوان بە هەموویانەوە خێزانێکی گـەورە پێکـدەهێنن. لێـرەوە ژن لـە کۆمارەکەیـدا وەزیفەیـەکی دیـاریکراوی نـەبووە، بـەڵکو کردویەتییـە پیاوێـك کـە جەنگاوەرە، خەریکی ململانێیـە، راهێنـانی قورسـی پێـدەکرێت و...هتـد. کەچـی ئەرەستۆ بە تەواوی ئەم دیدەی ئەفلاتون رەت دەکاتەوە، کە لە سەر زاری سـوکراتەوە لە کۆمارەکەیدا دەیخاتە روو. بە شێوەیەکی تایبـەتیش سـێ رەخنـەی سـەرەکی لـێ دەگرێت:

١- ئەو یەکێتییەی سوکرات باسیکردووە و پێی وابووە ئەوپەڕی چاکەی بۆ شار-دەوڵەت تیادایە و بووەتە هۆی هەڵوەشاندنەوەی خێزانی تایبەت تـا پاسـەوانەکان لـە خێزانێکی گەورەدا جێگیربن، ئەمە دەبێتـە هـۆی رووخـانی دەوڵـەت. ئەرەسـتۆ لـە کتێبی دووەمی سیاسەتدا دەڵێت: خاڵی دەستپێك لای سوکرات ئەوەیە، کە ئامـانجی دەوڵەت بەدەستهێنانی زۆرترین رێژەی یەکێتییە بـۆ دەوڵـەت وەك گشـتێك، چـونکە ئەمە ئەوپەڕی چاکەیە، بەڵام ئاشکرایە ئەو دەوڵەتەی بەردەوام خەمی یەکبوونیەتی و یەك دەگرێت و یەکدەگرێت، لە کۆتاییدا دەگاتە پنتێك بـە تـەواوی لـەوە دەکـەوێت دەوڵەت بێت. دەوڵەت بە سروشتی خـۆی لـە تـاك پێکـدێت، واتـە لـە نێـو خۆیـدا ژمارەیەکی زۆر ئەندامی تیایە، ئەگـەر زۆر پـێ لـە سـەر یـەکێتیی دابگرێـت، لـە کۆتاییدا لە جیاتی دەوڵەت دەبێتە خێزان. دواتریش دەگۆڕێت و لەبری خێزان دەبێتـە تاك. هەموومان دەزانین یـەکێتیی خێـزان زیـاترە لـە دەوڵـەت، تـاکیش لـە خێـزان یەکگرتووترە. واتە ئەگەر بشتوانین ئەو ئامانجە بپێکین، کە ئەفلاتون باسـی دەکـات،

هەر دەبێت وازی لێبهێنین، چونکە دەبێتە هۆی رووخانی دەوڵەت وەك ئەوەی کە هەیە[١٦٤].

٢- رەخنەیەکی قووڵتری هەیە. ئەفلاتۆن وەك ئەنجامێك بۆ هەڵوەشاندنەوەی موڵکدارێتی، خێزانی هەڵوەشاندوەتەوە، چونکە ترساوە لەوەی چینی پاسەوانان لە سەر موڵکدارێتی شتەکان ناکۆکییان تێبکەوێت، یەکێك بڵێت ئەمە موڵکی منە ئەوی تر بڵێت هی منە، بۆیە بە پێویستی زانیوە لە هەموو شتێکدا هاوبەش بن، بەڵام موڵکدارێتی تایبەت نابێتە هۆی کێشە و ناکۆکی، بەو مەرجەی نەهێڵین لە ئاستی خۆی تێپەڕێت، چونکە موڵکدارێتی تایبەت رەنگە ببێتە هۆیەك بۆ زیادبوونی بەرهەم.

٣- بە قوربانیدان بە خێزان و منداڵ و بە هۆی هاوبەش بوونی ژن و منداڵەکان، توشی چەند کێشە و بەربەستێکی تر دەبین: وەك ئەوەی کوڕ سوکایەتی بە باوکی دەکات بێ ئەوەی پێی بزانێت، چونکە ئەو باوکی هەمووانە نەك تاکە کەسێك. مادام پەیوەندییەکانیش نەزانراون، رەنگە باوك کوڕی خۆی بکوژێت، یان کوڕ دایکی خۆی بکوژێت، یاخود برا کوشتن و هاوسەرگیریی حەرامکراوەکان (زواج المحرمات) و..هتد زۆر ببێت[١٦٥]. بەم شێوەیەش پەیوەندییە سروشتییەکان و سۆزدارییی نێو مرۆڤەکان نامێنن. کەوا بێت خێزان و موڵکداری دوو شتی سروشتین، نەك بەرهەمی خوو و نەریت یان دۆخە کۆمەڵایەتییەکان بن. هەڵوەشاندنەوەشیان لەگەڵ مەیلی سروشت و خێری دەوڵەتدا بە گشتی دژ دەوەستێت و شتی وەهاش مەحاڵە.

بە هێزی و لاوازی بەڵگەکانی ئەرەستۆ لە دژی تیۆرە سیاسییەکانی ئەفلاتون هەر چۆنێك بێت، مامۆستای یەکەم پێی وابووە، کە فەلسەفەی دەوڵەتی مامۆستاکەی هەڵوەشاندوەتەوە و لە خستنە رووی تیۆرەکەی خۆی لە بارەی خێزانەوە بەردەوام بوو. ئەو زۆری پێ سەیرە، کە دەبینێت ئەفلاتون بۆ ئەوەی بیسەلمێنێت کە ژنانیش دەبێت هەمان ئەرکی پیاوانیان هەبێت، چواندنەکانی (یان نموونەکانی) لە جیهانی گیانلەبەرانەوە وەردەگرێت، بە تایبەتیش دێڵە سەگەکان. مێینەی گیانلەبەران

وەك ژن ئەركی ماڵەوەیان لـە سـەر نییـە[١٦٦]. مـادام خێـزان هەیـە، كـاری ناومـاڵ بنەڕەتێكی سروشتی و پێویستی ژیانی كۆمەڵایەتییە، هەر ئەوەش ئەركی سـەرەكیی ژنانە.

خێزان لای ئەرەستۆ لە ژن و مێرد و منداڵ و هەروەها كۆیلەكانیش پێكهـاتووە، كە بە ئامێری زیندوویان دادەنێ و ئەركیان ئەنجامدانی ئەو كارانەیە، كـە بـۆ پیـاوی ئازاد شیاو نییە بۆ خۆی پێیان هەستێت، پەیوەنـدی نێوانیشـیان پەیوەنـدی ئاغـا و كۆیلەیە. هەروەها پەیوەندییەكی هاوسەرییانە و لە كۆتاییدا پەیوەندییەكی باوكانەش لە نێو خێزاندا هەیە.

سێیەم

پیاو و پێگەی لە نێو خێزاندا

پەیوەندیی ئاغا و کۆیلە:

پیاو سەرۆکی خێزانە، چونکە ئەقڵێکی بە هێزی هەیە و دەتوانێت کاروباری ماڵ و دەوڵەتیش پێکەوە ببات بەڕێوە. وەك ناخودا وایە، سوود لە هەندێك ئامێری بێ گیانی وەك سوکان وەردەگرێت، هەر وەك سوود لە زیندووەکانیش وەردەگرێت، وەك سوود وەرگرتنی لە کاپتنی پێشەوەی کەشتییەکە. هەروەها سەرۆك خێزان بۆ بەدەستهێنانی بژێوی خێزان، سوود لە هەندێك ئامێری زیندووش کە کۆیلەکانن وەردەگرێت، پەیوەندی نێوانیشیان، پەیوەندی ئاغایە بە کۆیلەوە، لە سەر بنەمای هێز دامەزراوە و بەو شێوەیەی، کە هەیە هیچ پەیوەندی بە دادپەروەرییەوە نییە. ئەرەستۆ پێی وایە لەبەر ئەوەی کەسانێك هەن بە سروشت کۆیلەن و کۆیلایەتیش باشتر و دادپەروەرانەترە بۆیان، پەیوەندی ئاغا و کۆیلە بۆ هەردووکیان بە سود دەبێت. مەسەلەکەش هیچ ئاڵۆز نییە، جا فەلسەفییانە لێی بکۆڵێتەوە لە سایەی ئەقڵدا، یاخود ئەزمونگەریانە و لەسایەی فاکتە هەبووەکاندا[١٦٧].

بەم شێوەیە، ئەرەستۆ دۆخی کۆیلایەتی ئەو کاتەی کۆمەڵگای یۆنانی دووپات دەکاتەوە و پاساوگەلێکی ئەقڵیشی پێدەدات، کاتێك دەڵێت: (جۆرێك بوونەوەر هەن، کە هەر لە لەدایکبوونەوە ئەندامەکانی جیاوازن. هەندێکیان بە سروشت حاکم و سەرکردەن و هەندێکیشیان ئامادەی ملکەچین، ئەمانە باشترە کاری سەرکردایەتی بە غەیری خۆیان بسپێرن. ئەگەر مرۆڤ لە نەفس و جەستە پێکدێت، نەفس بە سروشتی خۆی حاکمە و جەستەش مەحکوم)[١٦٨]. هەندێ جار کەسانێك دەبینین، کە تیایاندا

جەستە حوكمی نەفس دەكات، بەڵام وتنی ئەوەی كە نەفس حوكمی جەستە دەكـات، ئەمە ئەو دەسەڵاتەیە كە ئاغا بە سەر كۆیلەدا هەیەتی، ڕێك وەك حوكمی ئـەقڵ بـە سەر شەهوەتدا. ئەگەر سروشتی و بگرە بـە سـوودیش بێـت بـۆ جەسـتە كـە نـەفس حوكمی بكات، ئەوا سروشتی و بە سوودیشە بۆ لایەنی هەڵچوون، كە ئەقڵ حـوكمی بكات[169]. دۆخی پێچەوانە یان دژی دۆخی ئاسایی و سروشت ئەوەیە، جەستە حوكمی نەفس بكات. بۆیە ئەگەر كەسێك جەستە بە سەر نەفسیدا زاڵ بوو، مانای وایـە ئـەو كەسە باشتر دەتوانێت كاری دەست یان جەستەیی ئەنجام بدات و باشتر وایە ئاغایـەك حوكمی بكات، چونكە ئەو هەر بە سروشت كۆیلەیە، ئامادەیە تا كەسێكی تر ببێتـە خاوەنی. ئەگەر ئەقڵیشی هەبێت تا ئەوەندەیە كە لەوانی تر تێبگات، هەرچەندە خۆی لە ئەقڵ بە مانا تەواوەتییەكەی بێبەشە. لەمەشدا جیاوازە لە گیانلەبەران كە ئەقڵیان نییە و بە غەریزە كاردەكەن[170]. بەكارهێنانی كۆیلە زۆر جیاواز نییە لە بەكارهێنانی گیانلەبەرانی ماڵی، ئەمانە هەردووكیان لە دابینكردنـی پێویسـتییە ڕۆژانەییـەكانی ئاغاكەیاندا بەشدارن[171].

چوارەم
پیاو و پەیوەندیی هاوسەرێتی

وەك چۆن سەرۆك خێزان ئاغای کۆیلەکانیەتی، پەیوەندی هاوسەرێتیشی لەگەڵ ژنەکەیدا هەیە، هاوکات لەگەڵ منالّەکانیشیدا پەیوەندی باوکایەتی هەیە. پەیوەندی بەم دوو لایەنەوە (ژن و مندالّەکان) وەك پەیوەندی لەگەڵ کۆیلەکانیدا (یان پەیوەندی ئاغا و کۆیلە) نییە، پەیوەندی لەگەڵ ژنەکەیدا وەك پەیوەندی بەرپرسانە لەگەڵ هاولاَتیاندا. کەچی پەیوەندی لەگەڵ منالّەکانیدا وەك پەیوەندی پادشایە لەگەڵ رەعیەتەکەیدا[١٧٢].

لەبەر گرنگی بابەتەکە دەبێ تاوێك لە سەر هاوسەرگیریی بوەستین، تا رای ئەرەستۆی لەبارەوە بزانین:

١- هاوسەرگیریی:

هاوسەرگیریی زەرووەتێك بوو دابونەریت لە کۆمەڵگای یۆنانیدا دەیسەپاند، بۆیە هەندێ لە شارەکان رێگەیان بە پیرەژنەکان دەدا، توندترین سزای ئەو کەسانە بدەن کە سوورن لە سەر ئەوەی هاوسەرگیریی نەکەن: رەبەنی لە شاری سپارتا تاوان بوو، یان لە مافی هەڵبژاردن و تەماشاکردنی کەژاوە گشتییەکان و...هتد بێبەش دەکران[١٧٣].

لای ئەرەستۆش هاوسەرگیریی زەرووەتێکە، هەندێ جار سروشت پێویستی دەکات، هەندێ جاریش ویستی ئاسمان وا دەخوازێ[١٧٤]، چونکە سروشتی هەر جۆرێك مەیلی لەوەیە خۆی بە نەمریی بگەیەنێت، بەوەی تاکەکانی لە شێوەی خۆی بخاتەوە. (بنەمای سروشت، وەك لە شوێنێکی تریشدا وتمان، بریتییە لە خستنەوەی چەند وێنەیەکی هەمان جۆر، وەك چۆن جۆری جیاوازی گیانلەبەر دەخاتەوە)[١٧٥]. سروشت، وەك لە بەشی پێشتردا وتمان، کار دەکات لە پێناو بەردەوامی رەگەزی مرۆیی لە

فۆرمی جۆردا، چونکە ناتوانێت تاکەکان بهێڵێتەوە و بپارێزێت. بەم شێوەیە دەبینین سروشتی هەریەکە لە ژن و پیاو، پێشتر لە لایەن ویستی ئاسمانەوە ڕێکخراوە و گونجێنراوە تا ژیانێکی هاوبەش بژین[176]. لێرەوە مەسەلەی ژیانی هاوبەشی نێر و مێ، مەسەلەیەکی سروشتی دەبێت، کە ئەستەمە بۆ ژن بتوانێت بەبێ یارمەتی پیاو، تاکی هەمان جۆر بخاتەوە. هەر وەك پیاویش ئەستەمە بەبێ یارمەتی ژن بە هەمان ڕۆڵ هەستێ. بەم شێوەیە پێویستیی ژیانی هاوبەش دێتە پێشەوە، کە خوو و نەریت جەختیان لە سەر کردووە و پێویستیان کردووە[177].

خستنەوەی منداڵ تەنیا وەسیلەیەك نییە بۆ خزمەتکردنی سروشت، کە تەنیا دەیەوێت پارێزگاری لە جۆر بکات، بەڵکو وەسیلەیەکیشە بۆ سوودێکی دوو لایەنە. ئەو نارەحەتییانەی کە باوان لە کاتی بەخێوکردنی منداڵە لاوازەکانیاندا توشی دەبن، لەکاتی پیربووندا بە دوو هێندە بۆیان دەگەڕێتەوە، ئەو کاتەی خۆشیان لاوازن و هیچ دەروویەکی تریان نییە.

ئەگەر جیاوازی (هەندێ جاریش دژایەتی) لە نێوان تواناکانی ژن و مێرددا هەبێت، لە سوود و بەرژەوەندی هەردووکیان دەبێت. ئەگەر سروشت لایەکیانی بەهێز و ئەویتریانی لاواز کردووە، بۆ ئەوەیە تا دووەمیان زیاتر وریا بێت و یەکەمیشیان بە تواناتر بێت لە چارەسەرکردنی کێشەکان و ڕەتدانەوەی هێرشەکان بە ئازایەتی خۆی. هەروەها لایەنی بەهێز دەتوانێت بژێوی پەیدا بکات، لە دەرەوە زۆرێك لە شمەك و پێویستییەکانی خێزان دابین بکات و بهێنێتەوە، لە کاتێکدا لایەنی دووەم لە سەریەتی پارێزگارییان لێ بکات، ئەگەرنا پەیداکردنی شمەك و بژێوی مانایەکی نەدەبوو. سروشتە کە ئەم کارە دەکات، لایەکیانی وا لێکردووە بتوانێت ژیانێکی سەقامگیر لە ماڵەوە دروست بکات، دووەمیش بتوانێت چالاکییەکانی خۆی لە دەرەوە ئەنجام بدات، تەنانەت لە منداڵ خستنەوەشدا سروشت هاوبەشی کردوون و هەریەکەیان بە خزمەتێکی تایبەت هەڵدەستن: ژن بە خۆراکدان و پیاویش بە پەروەردەکردن[178].

٢- مێرد:

بە رای ئەرەستۆ سروشتییە ئەگەر پیاو فەرمان بدات و ژنیش گوێڕایەڵ بێت (چونکە رەگەزی پیاو لە ژن گونجاوترە بۆ سەرۆکایەتی کردن، پاشان زاڵبوونی پیاو بە سەر ژندا شتێکی زۆر سروشتییە)[179]. لە راستیدا ئەو هۆکارانەی ئەرەستۆ بۆ پاساودانی ئەو زاڵبوونە دەیانهێنێتەوە، هەندێکیان پەیوەستن بە جیاوازی توانای ئەقڵیی نێوان ژن و پیاوەوە، وەك زاڵبوونی لایەنی ئەقڵی بە سەر لایەنی نائەقڵیدا لە نەفسی پیاودا، لە کاتێکدا لە نەفسی ژندا بە پێچەوانەوەیە و لایەنی نائەقڵی زاڵە بە سەر ئەقڵیدا، ئەمەش لە کۆتایی ئەم بەشەدا و لە کاتی باسی پشتبەستنی ئەرەستۆ بە (سروشتی نەفس) لە رێکخستنی کاروباری نێو کۆمەڵگادا، زیاتر باسی دەکەین. هەندێکی تر پەیوەستن بە بایۆلۆژیاوە، وەك سەلبی بوونی ژن، گوایە هەیولاییە و ئیجابی بوونی پیاو گوایە فۆرمە، وەك لە بەشی پێشوودا باسمانکرد. هەروەها مەسەلەی جیاوازی لە تەمەندا، چونکە ئەرەستۆ لە نەریتی وڵاتەکەی لاینەدەدا، کە تیایدا کچ بە پیاوێك بە شوو دەدرا کە دوو هێندەی خۆی تەمەنی هەبوو، نە لە تەمەندا و نە لە پێگەیشتویی ئەقڵیشدا هاوشانی یەکتر نەبوون. کەچی ئەرەستۆ پاساوێکی فەلسەفی بۆ ئەم دۆخە سەیرە پێشکەش دەکات و پێی وایە، ئەمە کار یان ویستی سروشتە. با تاوێك لە سەر ئەم لێکدانەوەیەی بوەستین.

٣- تەمەنی هاوسەرگیریی:

ئەگەر تاوێك لە سەر رای ئەرەستۆ دەربارەی تەمەنی گونجاو بۆ هاوسەرگیریی و ئامانج لێی رابمێنین، دەتوانین تیشکی زۆر بخەینە سەر تیۆرەکەی لە سەر پەیوەندی هاوسەرێتی و ئەو پەیوەندییەش سروشتی دەردەکەوێت[180].

ئەرەستۆ پێی وایە پێویستە یاسادانەر بایەخێکی زۆر بە بابەتی هاوسەرگیریی بدات، پێویستە تەمەنی هاوسەرگیری و ئەو سیفەتانەی پێویستە لە کوڕ و کچەکەدا، پێش هاوسەرگیریی هەبن دیاری بکات، چونکە ئێمە نەوەیەکی تەواو تەندروستمان

دەوێت، هاوسەرگیرییش ئەو دامەزراوەیەیە کە جەستەی تەندروستمان پێدەبەخشێت، ئەو وەك دایەنگەیەك وایە بۆ دەوڵەتەکەمان[181] تەمەنی هاوسەرگیریی شتێك نییە بکەوێتە دەست ئارەزوو یان میزاجی خەڵکی، بەڵکو پێویستە مەسەلەیەکی زەروری بێت، کە سروشت دەیسەپێنێت، کە ئەویش هیچ کاری بێهودە ناکات و لە هەموو کارێکدا وەك وەستایەکی دەسترەنگین دەردەکەوێت. سروشت خۆی تەمەنی هاوسەرگیریی بەم شێوەیە دیاری دەکات: ئەگەر سروشت تەمەنی حەفتاساڵی وەك دوا وێستگە بۆ توانای منداڵ خستنەوەی پیاو دانابێت و دوای ئەوە نەزۆك بێت، بۆ ژنیش پەنجا ساڵی دیاری کردبێت، ئێمەش دەبێت بگەڕێینەوە سەر ئەم بنەمایە و لە دیاریکردنی باشترین تەمەنی هاوسەرگیریدا پارێزگاری لە هەمان ڕێژە بکەین. واتە دەبێت جیاوازی نێوان تەمەنی پیاو و ژن لە کاتی هاوسەرگیریدا بیست ساڵ بێت، هەر وەك سروشت خۆی دیاریکردووە!

هەروەها دەڵێت نابێت منداڵان زوو هاوسەرگیریی بکەن، چونکە وەچەیەکی ناکامڵ دەخەنەوە، مێینەی زۆر تیا دەبێت و وەچەشیان لاواز و جەستەی بچووك دەبێت. دەڵێت پێویستە پەند لەوانەی دەوروبەرمان وەربگرین، هەموو ئەو گەلانەی ڕاهاتبوون کە منداڵەکانیان زوو هاوسەرگیری بکەن، وەچەیەکی ناکامڵ و لاواز و بچووکیان خستوەتەوە، تەنانەت دایکانیشیان لە کاتی منالبوونیاندا دەمردن، چونکە (ئەو دایکانە) منداڵ بوون. لێرەوە کاتێك خەڵکی کریت لە سەر ئەو ژمارە زۆرەی مردن لە نێو ژنانی لاودا پرسیاریان لە خواوەند کرد، خواوەند پێی گوتن: (میوەکان پێش پێگەیشتنیان، لێمەکەنەوە). مەبەستی لەوە بوو (پێش کاتی خۆی)، واتە لە تەمەنێکی زوودا کچانتان بە شوو مەدەن. بێگومان ئەو وتەیەی خواوەند، پەیوەندی بە دروێنەی بەرهەمە کشتوکاڵییەکانەوە نییە، بەڵکو ئاماژە بەو ژمارە زۆرەی مردن دەکات کە بە هۆی بە شوودانی کچان لە تەمەنی منداڵیدا (پێش تەمەنی گونجاو) دەکەونەوە[182].

هەروەها هاوسەرگیریی زوو تـەنیا زیـان بـە وەچـە ناگەیـەنێت، بـەڵکو ئـازاری لایەنەکانیش دەدات. ئەگەر ئاسـایی بێـت بڵـێین: تەمـەنی گونجـاوی هاوسـەرگیریی کاتێکە لایەنەکان لەوپەڕی توانای منداڵ خستنەوەیاندا بن، ئەو کـات ئـەو کچـانەی زوو دەست بە کاری سێکسـی دەکـەن خـووی پێـوە دەگـرن، بـەڵام کـوڕان زیـان بـە سپێرمەکان دەگەیەنن پێش ئەوەی گەشەیان کامڵ بێت[١٨٣].

تەمەنی گونجاو بۆ هاوسەرگیریی بە رای ئەرەسـتۆ، بـۆ ژن هـەژدە سـاڵی و بـۆ پیاویش سی و حەوتساڵییە، چونکە جەستەی هەردووکیان لەم تەمەنـەدا گەشـەیان کامـڵ دەبێـت، هـەروەها توانـای خسـتنەوەی منـداڵی یەکـەم و بەخێوکردنیشـیان دەبێت[١٨٤].

بەم شێوەیە دەبینین ئەرەستۆ، تیۆریزەی دۆخی سەیری ئـەو کاتـەی کۆمـەڵگای یۆنانی دەکات، هەوڵ دەدات پاساوی بۆ دابتاشێ تا لە بەرامبـەر ئەقڵـدا پشـتیوانی بکات. ئەو وای پێ باشە کچ شوو بە پیاوێك بکات، کە دوو هێندەی خـۆی تەمـەنی هەبێت، ئەم تەمەنی هـەژدە سـاڵ بێـت و ئـەویش سـی و حـەوت، تـا هـیچ جـۆرە نزیکایەتییەك لە نێوانیاندا نەبێت. لێرەوە پیاو، مـادام ژنەکـەی منداڵـە و خۆیشـی پێگەیشتویی و ئەزموونی زیاترە، دەتوانێت وەك ناکامێك مامەڵەی (ژنەکە) بکـات کە هیچ پێنەگەیشتووە، ئەو دەتوانێت فەرمان بدات و ژنیش دەبێت گوێڕایـەڵ بێـت. کاتێکیش ئەرەستۆ پرسیار لـە خـۆی دەکـات: (گونجـاوترین وەرز بـۆ هاوسـەرگیریی کامەیە؟ دەڵێ پێویستە کار بەو پەیڕەوە سەرکەوتووە بکەین کە زۆرینەی خەڵکی لـە سەری دەڕۆن، کاتێك وەرزی زستانیان[١٨٥] وەك کـاتێکی گونجـاو بـۆ هاوسـەرگیریی و پێکهێنانی خێزانێکی نوێ دەستنیشانکردووە)[١٨٦]. سەرەڕای ئەمەش پێویسـتە گـوێ لە ئامۆژگاری پزیشکان و فەیلەسوفانی سروشتی دەربارەی منـداڵ خسـتنەوە بگـرن، چونکە پزیشکەکان دەتوانن هەموو شتێکیان لە سەر جەستەیان پێ بڵـێن، هـەروەها فەیلەسوفانی سروشتیش دەتوانن (با)ی گونجاو دەستنیشان بکەن. ئەوان بۆ نموونە بای باکووریان لە بای باشوور پێ باشترە[١٨٧].

دواتر ئەرەستۆ چەند ئامۆژگارییەکی ژنانی سکپڕ دەکات، پێویستە بـۆ نموونـە، بایەخ بە جەستەیان بدەن و تەسلیمی خاوبوونەوە و تەمبەڵیی نـەبن، تـەنیا خـۆراکی سووك بخۆن. ئەمەش کارێکی ئاسـانە بـۆ یاسـادانەر ئەگـەر بیـەوێت بـە سـەریاندا بیسەپێنێت، کە هەموو رۆژێك بە مەبەستی خواپەرستی رێکردنێکـی نـەرم بکـەن و سەردانی پەرستگاکانی خواوەند ئارتیمیس بکەن، کە کاروباری منالبوونی بە دەستە. بەڵام ئەقڵیان بە پێچەوانەی جەستەیانەوە، دەبێت لە هەموو چالاکییەك ببەخشـرێت، چونکە ئاشکرایە کۆرپەلە لە سکی دایکدا، دەکەوێتە ژێر کاریگەریی دایکـەوە، وەك چۆن رووەك بە خاك کاریگەر دەبێت[188].

ئەرەستۆ هەمان رای ئەفلاتونی مامۆستای لە سەر منداڵە نەخۆش و شێواوەکان هەیە، پێویستە لەکاتی لەدایکبووندا منداڵـەکان جیابکرێنـەوە، تـا بـزانین کامیـان پێویستە چاودێری بکرێـت و بـەخێوبکرێت، بـە قـانونێکیش هـەموو چـاودێرییەکی منداڵە شێواوەکان قەدەغە بکرێت، بەڵکو دەبێت لـە چـۆڵەوانیدا بخرێنـە بەردەسـتی دڕندە کێوییەکان (واتە فڕێ بدرێن)[189]. هەروەها دەبێت قانونێك دابنرێت لە هـەموو شارەکاندا ژمارەی منداڵ دیاری بکات و نەهێڵێت زیاتر بن، بـۆ ئـەوەی منـداڵ، بـە بیانوی پاراستنی ژمارەی دانیشتوان لە ئاستێکی دیـاریکراودا لـە چـۆڵەوانیدا فـڕێ نەدرێن. بۆیە ئەرەستۆ پێشنیار دەکات ژمارەی ئەندامانی خێزان دیاریبکرێت، پاشان هانا بۆ لەباربردن ببەین، پێش ئەوەی کۆرپەلە ژیانی بەبەردا بێـت یـان هەسـتی بـۆ دروستبێت. ئەگەر دەربارەی لەباربردن بپرسـین ئایـا کـارێکی شـیاوە یـان هەڵەیـە، وەڵامەکە بەندە بەوەوە کە ئایا کۆرپەلە ژیانی هەیە و هەسـتی بـۆ دروسـتبووە یـان نا[190].

باسی ئەو سەرەتایەمان کـرد کـە کـچ و کوڕێـك خێـزان پێکـدەهێنن و ژیـانی هاوسەری دەست پێدەکەن، ئەو کات دەمێنێتەوە ئەو ماوەیە دیاری بکـەین کـە ئـەم هاوسەرگیرییە بە خستنەوەی منداڵ خزمەتی دەوڵەت دەکات. ئەمەش چونکە نەوەی بە تەمەنەکان (هەر وەك نەوەی گەنجان) لە رووی بیرکردنەوە و جەستەشەوە ناکامڵـە،

بۆیە بوونیاتی وەچەی کەسە بە تەمەنەکان لاوازە، پاشان دەکرێت ساڵانی منداڵ خستنەوە بە پێی ماوەی پێگەیشتویی ئەقڵی دیاری بکرێت[١٩١].

بۆ زیناش دەبێت کارێکی ئابڕوبەرانەی ناخۆش بێت، کاتێك ژن و مێرد (لەو ماوەیەدا کە پێکەوەن) ئەنجامی دەدەن. بەڵام ئەگەر لەو ماوەیەدا بکرێت، کە منداڵ خستنەوە رێگەپێدراوە، پێویستە وەك ئابڕوچوونێك مامەڵە بکرێت، کە شایەنی سزای گونجاوی خۆی بێت[١٩٢].

ئەرکی ژن و فەزیلەتەکانی دوادەخەین بۆ بەشی داهاتوو، کاتێك باسی بابەتی (ژن و ئەخلاق) دەکەین. بەڵام ئێستا بە دوای ئەو بنەڕەتانەدا دەچین کە ئەرەستۆ تیۆرەکەی لە سەر بنیاتناوە، دەربارەی دوورخستنەوەی ژنان لە بواری سیاسەت و کورتکردنەوەی کار و چالاکییان تەنیا لە ماڵەوەدا، یان ئەوەی پێی دەڵێت ملکەچیی سروشتی ژن بۆ پیاو و ئەوەشی وای لێ دەکات بڵێت: (زاڵبوونی پیاو بە سەر ژندا مەسەلەیەکی زۆر سروشتییە[١٩٣] ئەی مەبەستی لە وشەی (سروشت) چییە کە بەردەوام بۆ پاساودانی دەسەڵاتی پیاو و ملکەچیی ژن دەگەڕێتەوە سەری؟ لە وەڵامدا دەڵێت ئەمانە هەموویان پەیوەستن بە سروشتی نەفسی مرۆییەوە.

پێنجەم

سروشتی نەفس

ئەرەستۆ رای وایە خوێندنەوەیەکی قوڵی ئەو بیرۆکەیەی پێی وایە: هەندێك لە مرۆڤەکان بە سروشت حاکمن و هەندێکیشیان مەحکوم، راستەوخۆ دەمانباتە سەر توێژینەوە لە سروشتی نەفس. نەفس بە سروشتی خۆی دوو رەگەزە: یەکێکیان حاکم و ئەویتریان مەحکوم، هەریەکەشیان فەزیلەتی تایبەت بە خۆی هەیە، یەکێکیان سەر بە لایەنی ئەقڵیی حاکمە و ئەوەکەشیان سەر بە لایەنی نائەقڵیی مەحکومە. ئاشکرایە ئەوەی بە سەر نەفسی مرۆییدا دەسەلمێت، بە سەر حاڵەتەکانی تریشدا دەسەلمێت (وەك ماڵ و دەوڵەت). لەمانەوە دەشێ بگەینە ئەوەی قانونێکی گشتی هەیە، کە (بە پێی ئەو قانونە) سروشتییە ئەگەر هەندێك بە سروشتی خۆیان حاکم بن و هەندێکیش بە سروشت مەحکوم بن[١٩٤].

لەبەر ئەوەی قانونێك یان بنەمایەکی گشتی هەیە لە چەند ئاستێکی جیاوازدا کار دەکات، چەند بوارێکی جیاوازی کارکردنیشی، بە پێی ئەو ئاستانەی کاریان تێدا دەکات دەبێت: حوکمی پیاوی ئازاد (ئاغا) بۆ کۆیلە جۆرێکی حوکمە، حوکمی نێرینە بۆ مێینە جۆرێکی ترە و حوکمی پیاوی گەورە (پێگەیشتوو) بۆ منداڵ جۆری سێیەمە. راستیش وایە بڵێین هەموو ئەو کەسانە (ئاغا و کۆیلە، نێر و مێ، منداڵ و گەورە) لایەنی جیاوازی نەفسیان هەیە[١٩٥]. بەڵام بە شێوەی جیاواز و بە ئاستی جیاوازیش هەیانە: کۆیلە بە تەواوی بێبەشە لە توانای لە سەرخۆیی و هەڵبژاردن، مێینەش هەر چەندە هەیەتی، بەڵام ئەو فۆرمەی لای ئەو هەر بە ناچالاکی دەمێنێتەوە، منداڵیش هەیەتی، بەڵام لە فۆرمێکی پێنەگەیشتوودا[١٩٦].

بەمەش ئەرەستۆ دەگاتە زەرووورەتــی ئــەوەی پیــاو حــوكمی ژن، ئاغــا حــوكمی كۆیلە، باوان حوكمی رۆڵەكانیان و گەورەكانیش حوكمی منداڵان بكەن، بۆچی؟ تەنیا دركاندنی ئەوەی بنەمایەك هەیە وا دەكات هەندێك حاكم بن و هەندێكیش مەحكوم، بۆ خۆی پێمان ناڵێت كێ حوكم دەكات. لە لایەكی تــرەوە ئەرەســتۆ بــەوەوە ســەرقاڵ نەبووە، كە مرۆڤەكان گیانلەبەران حوكم بكەن، چونكە پێــی وابــوو كــە گیانلەبــەران ئەقڵیان نییە، ئەمەش دەیانخاتە پلەیەكی خوارووی مرۆڤــەوە و مــرۆڤ دەتوانێــت بــە سەریاندا زاڵ بێت، بەڵام هەموو مرۆڤەكان لەبــەر ئــەوەی مــرۆڤن، ئــەقڵیان هەیــە و بەشدارن لە بنەمای ئەقڵیدا. (١٢٥٩-ب). كەواتە ئەو بنەمایانە چین كە ئەرەستۆ بە هەند وەریاندەگرێت، لەوەدا كە ژن دەكاتە پاشــكۆ و شــوێنكەوتەی پیــاو، هــەر وەك كۆیلە دەكاتە شوێنكەوتەی ئاغا و منداڵیش بە كەمتر لە گەورەكان دادەنێت؟!

خۆشبەختانە ئەرەستۆ خۆی دەڵێت: (پێكهاتەی نەفسی مرۆڤ رێگەمان بۆ رووناك دەكاتەوە) (١٢٦٠-أ). نەفسیش لە دوو لایــەن پێكــدێت: لایــەنی ئــەقڵی و لایــەنی نائەقڵی. سروشتییە، بەڵكو بە سوودە لایەنی ئەقڵی حوكم بكات و كۆنترۆڵی لایــەنی نائەقڵی لە نەفسدا بكات. (١٢٥٤-ب) (بەراوردی بكە بە ئەخلاق: كتێبــی یەكــەم، بەشی سیانزەیەم). هەروەها دادپەروەرانەشە پیاو حوكمی ژن بكات. راستە توانای لە سەرخۆیی ئەقڵییان هەیە، بەڵام كاریگەر نییە، بۆیە زۆر ئاســانە لایــەنی نائــەقڵییان بەسەردا زاڵ بێت! بە هەمان شێوە دەبێت ئاغا حوكمی كۆیلە بكات، چــونكە كۆیلــە ئیرادەی بیركردنەوەی لە سەرخۆی نییە، لایەنی ئــەقڵیی نێــو نەفســیان هــەر هێنــدە بەكاریان دێت گوێ بۆ فەرمانی ئاغاكانیــان شــل بكــەن، وەریبگــرن، لێــی بگــەن و گوێڕایەڵی بن و كار بۆ جێبەجێكردنی بكەن. لە راستیدا ئەوەی كۆیلە لــە گیانلەبــەر جیا دەكاتەوە ئەوەیە، ئەوان بە پێچەوانەی گیانلەبەرانەوە، كەمترین ئاســتی توانــای ئەقڵییان هەیە، كە رێگە خۆشكەرە بۆ تێگەیشتن لە بیركردنەوەی ئاغاكانیــان، لەمــە دەرچێت رێك لە گیانلەبەرە كێوییــەكان دەچــن (١٢٥٤-ب). بــاوان و گــەورەكانیش پێویستە حوكمی منداڵ و ناكامەكان بكــەن، چــونكە هــەر چــەندە منــداڵان توانــا و

ویستی بیرکردنەوەی لە سەرخۆی پەیوەست بە لایەنی ئەقڵی نێو نەفسیان هەیە، بەڵام ئەم ویستە هێشتا پێنەگەیشتووە (١٢٦٠-أ).

بەم جۆرە ئەرەستۆ، بوونیات لە سەر هەردوو لایەنی ئـەقڵی و نائـەقڵی نـەفس، هەوڵی پاساودانی ئەو بیرۆکەیە دەدات کـە دەڵێـت: گرووپێـك بـە سروشـتی خۆیـان حاکمن و هەندێکی تریان بە سروشت مەحکومن، ڕێك هاوشێوەی ئـەوەی لایـەنێکی نەفس (لایەنی نائەقڵی) ملکەچە بۆ لایەنەکەی تر (لایەنی ئەقڵی).

بەمەش سروشـت، کـە هـیچ کـارێکی نابـەجێ و بێهـودە ناکـات، خـۆی ژنـی ناچارکردووە ملکەچی حوکمی پیاو بێت، چـونکە توانـای ئـەقڵیی کـەمترە، لایـەنی نائەقڵیش وەك هەڵچوون و سۆز و شەهوەت و...هتد. بە سەریدا زاڵە. کەسانێکی زۆر بەم بەڵگە ناڕاستە چەواشە بوون و رایـان وایـە ژن، بـە حـوکمی سروشـت، نـەك بـە حوکمی پەروەردە و کۆمەڵگا و نەریت و ژینگە و...هتد، سـۆزاوییە و زوو کاریگـەر دەبێت[197].

ئەوەی وتمان بیرۆکەیەکی گشتی بوو لە سەر بەڵگەکەی ئەرەستۆ، ئەگەر ویستمان زیاتر و قووڵتر لێی تێبگەین، دەبێت بە وردەکارییەکی زیـاترەوە لـە وەسـفەکانی بـۆ هەردوو لایەنی نەفس و پەیوەندییەکانی نێوانیان تێبگەین.

دەبێت بگەڕێینەوە سەر (ئەخلاقی نیکۆمـاخی)، وەك چـۆن دەگەڕێینـەوە سـەر چەند بەشێکی کتێبی سیاسەت، تا بزانین ئەرەستۆ چـۆن وەسـفی لایەنـەکانی نـەفس (ئەقڵی و نائەقڵی) دەکات: مـۆرکی سـەرەکی ئـەم پەیوەندییـە ئەوەیـە، پەیوەنـدی دەسەڵات و زاڵبوونە، دەبێت لایەنی ئەقڵیی نەفس حوکم بکات و زاڵ بێـت بـە سـەر لایەنەکەی تردا. ئەم دەسەڵاتەش لایەنەکان خۆیان بۆ ئامـادەکردووە و بـە سروشـتی خۆیان تیایاندا چەسپیوە (١٢٥٤-ب). لەگـەڵ ئەوەشـدا ئەرەسـتۆ هەنـدێ جـار بـە ئاشکرا و هەندێ جاریش بە ناڕاستەوخۆیی ئاماژە بەوە دەدات، کە مەرج نییە لایەنی ئەقڵی هەموو جارێك بتوانێت ئەم دەسەڵاتە پیـادە بکـات. وەك باسـکرا، ئەرەسـتۆ دەڵێت لە حاڵەتی ژن و منداڵ و کۆیلـەدا دەبیـنین، لایـەنی ئـەقڵی حـوکمی لایـەنی

نائەقڵی ناکات، رەنگە پێویست بکات بپرسین: ئایا دەبوو لایەنی نائەقڵی لە حاڵـەتی ژن و منداڵ و کۆیلەدا حوکم بکات؟ تەنانەت پیاوە گەورەکانیش، هەندێ جار دەبینین لایەنی ئەقڵی ناتوانێت زاڵبێت بە سەر لایەنی نائەقڵیـدا و ملکەچـی خـۆی بکـات، ئەگەر وا نەبووایـە بـۆ ئەرەسـتۆ پێویسـتی نـەدەکرد، رێنمـایی دەربـارەی بایـەخی سەروەریی لایـەنی ئـەقڵیی نـەفس و بـە سـەرداری مانـەوەی بـدات، وەك چـۆن لـە کتێبەکانی (ئەخلاقی نیکۆماخی) و (سیاسەت)دا کردوویەتی. کە ئەرەستۆ بـاس لـە لایەنی ئەقڵی و زەروورەتـی کـۆنترۆڵکردنی لایـەنی نائـەقڵی دەکـات، ناشـێ تـەنیا ئاماژەیەك بێت بەوەی، ئەوەی لە لایەنێکی نەفسدا روودەدات خۆبەخۆ ئـەوە دیـاری دەکات کە لە لایەنەکەی تردا روو دەدات. لە راستیدا ئەگەر مەبەستی ئەرەستۆ ئەمە بوو بێت: (کە لایەنی ئەقڵی حوکمی لایەنی نائـەقڵی بکـات) لـەم حاڵەتـەدا دەبـوو ئەوەشی بۆ زیاد بکردایە، کە لایەنی نائەقڵی هەندێ جار بۆی دەلوێت حوکمی لایەنی ئەقڵی بکات. بەڵام وەك ئاشکرایە ئەو ئەم بیرۆکەیـە رەت دەکاتـەوە، کاتێـك دەڵـێ رەنگە هەندێ جار وا دەربکەوێت کە لایەنی نائەقڵی حوکمی لایەنی ئـەقڵی دەکـات، بەڵام لە راستیدا وا نییە (١٢٥٤-ب). هەروەها مەسەلەی حوکم یان دەسـەڵات یـان زاڵبوونی لایەنی ئەقڵی، پەیوەستە بە ئیمتیازێك (یـان شـیاوییەك) کـە ئـەم لایەنـە هەیەتی یان دەبێ هەیبێت، چونکە بە حوکمی سروشتی خۆی شیاوە بۆ حـوکمکردنی لایەنی نائەقڵی، با ئەم کارەش هەمیشە روونەدات (١٢٥٤-ب).

لە راستیدا کاتێـك ئەرەسـتۆ باسـی پەیوەنـدیی لایەنـەکانی نـەفس (ئـەقڵی و نائەقڵی) دەکات بـەوەی پەیوەنـدی نێـوان حـاکم و مەحکومـە، لێـرەدا بـە زمـانی سیاسەت و کەسەکان دەدوێت، (وەك ئەوەی) ئـەمیان حـوکمێکی زۆرداریـی بێـت و ئەویان دەستوری یان پادشایەتی (١٢٥٤-ب). کاتێك تەماشای ریزبەنـدیی گونجـاوی بەشەکانی نەفس دەکەین، دەبینین لایەنی ئەقڵی فەرمان دەکات و دەخورێـت، کەچـی لایەنی نائەقڵی گوێگر و گوێڕایەڵە، بە هەمان ئەو شێوەیەی کـە منـداڵ گوێڕایـەڵی باوکی دەکات (ئـەخلاق-١١٠٢ ب) (١١٢٠٣-أ). راسـتییەکەی کاتێـك ئەرەسـتۆ

باسی بەشەکانی نەفس لە هەردوو کتێبی (ئـەخلاق) و (سیاسـەت) دا دەکـات، وەك پەیوەندی نێوان بوونەوەری سیاسی باسی دەکات، نـەك وەك پەیوەنـدی نێـوان چـەند بەشێکی نائەندامی و ناشەخسی.

ئەمـەش ئلیـزابێس سـپێلمان نـاوی دەنێـت (بـە سیاسـیکردنی نـەفس لای ئەرەستۆ)[198]. ئەو بە زمانێك باسی ئەو بەشانە ناکات، کـە بشـێت تـەنیا بـە سـەر پەیوەندی نێوان کەسەکاندا بچەسپێت، بەڵکو هەندێ جار ئەم بەشانە بـە کەسـانێکی دیاریکراو دەچوێنێت:

(وەك چۆن منداڵ دەبێ بە پێی چەند رێنماییـەکی تەمبێکەرانـە بـژێت، ئـاواش لایەنی شەهوانی نەفس دەبێت بە پێی ئاڕاستەکاریی بنەمای ئەقڵی بێت)[199].

(ڕوونکردنەوەی سروشتی شەهوەت بەوە دەبێت، کە شاعیران دەربارەی ئەفرۆدیت Aphrodite، کچە فێڵزانەکەی کیپرۆس[200] وتوویانە. بـە پێـی ئاسـتی پەیوەسـتی لایەنی ئەقڵی نەفس بە لایەنی نائەقڵی، دەتوانین لە پەیوەندی نێوان ئاغـا و کۆیلـە و ژن و مێردیش تێبگەین)[201].

ئەرەستۆ زۆرتر دەڕوات و دەگاتـە ئاسـتی یەکخسـتنی (کـەس) و ئـەو بەشـەی نەفس. دەڵێت: ئەو کارانەی خەڵکی لە سەر بنەمایەکی ئەقڵی دەیکەن، پێیـان وایـە باشترە کاری ئەوان بێت، واتە بە ویستی خۆیان بیکەن و هەریەکەشیان یەکسان بێـت بەم یان بەو کار[202]. سەرەڕای ئەمەش ئەرەستۆ هەندێ جار وەك کەسێکی تـر باسـی ئەقڵ دەکات، کە هەر کەس هەیبێت دەبێت شوێنی بکەوێت، دەڵێت: (ئەقڵ لای هەر کەس بێ، هەمیشە باشترین بۆ خۆی هەڵدەبژێرێت، پیاوی چاکیش ئەوەیـە هەمیشـی گوێڕایەڵی ئەقڵی دەبێت)[203].

دەکرێ بە کورتی بڵێین: کاتێك ئەرەستۆ باسی بەشـەکانی نـەفس و پەیوەنـدییان پێکەوە دەکات، زۆرجار باسکردنەکانی بـە کەسـکردن (تشـخیص) یـاخود چـواندنە (تشـبیه)، دەبیـنین زاراوەی سیاسـی بـەکاردەهێنێت، وەك بڵێـی باسـی پەیوەنـدی کەسانێکی نێو دەوڵەت-شار بکات. لەمەشدا ئەو رێنماییەی کە لە کتێبی (نـەفس)

دا بە خوێنەرانی دەدات بیری دەچێت یان خۆی لێ گێـل دەکـات، بـەوەی بەشـەکانی نەفس و وەزیفەکانیان بە کەس نەکەن[٢٠٤]. ئیلیزابێس سپێلمان وەسـفی ئەرەسـتۆ بـۆ سروشتی نەفس و بەکارهێنانی ئەم وەسفە بۆ پاساودانی تێڕوانینەکەی بۆ ژن، بـەوەی بە سروشتی خۆیان ملکەچی پیاوانن[٢٠٥] بەم شێوەیە باس دەکات:

١- لە نەفسدا لایەنێکی بە سروشت ئەقڵی هەیە کە حوکم و کـۆنترۆڵی لایـەنی نائەقڵی د ەکات (هەر چەندە هەمیشە ئـەم کارەشـی بـۆ نەچـێتە سـەر). ئەگـەر لـە سروشتی کۆنترۆڵی لایەنی ئەقڵی بۆ لایەنی نائـەقڵی نـەفس تێبگـەین، دەتـوانین لـە سروشتی حوکمی پیاوان بە سەر ژنان لە نێـو شـاردا تێبگـەین. ئاوەهـاش ئەرەسـتۆ دەگاتە ئەنجامی دووەم:

٢- لە دەوڵەتدا پێویستە پیاوان بە سروشتی خۆیان حوکمی ژنان بکەن و زاڵبن بە سەریاندا. سروشتی پیاو و ژن وایە، یەکەم حاکم بـێ و دووەمـیش مـەحکوم. بـەڵام بۆچی (و چۆن) ئەرەستۆ پیاوان و لایەنی ئەقڵیی نەفس پێکەوە دەبەستێتەوە، کەچـی ژن دەبەستێتەوە بە لایەنی نائەقڵی نەفسەوە؟ چونکە پێی وابوو:

٣- لایەنی ئەقڵی لە نەفسی پیاواندا بە سروشتی خۆی حوکمی لایەنی نائـەقڵی دەکات و بە سەریدا زاڵە. لە کاتێکدا:

٤- لایەنی ئەقڵی لە نەفسی ژندا بە سروشـتی خـۆی حـوکمی لایـەنی نائـەقڵی ناکات و بە سەریدا زاڵ نییە. یاخود:

٥- لایەنی نائەقڵی لە نەفسی ژندا (بە سروشتی خۆی) حـوکمی لایـەنی ئـەقڵی دەکات و زاڵە بە سەریدا. بێگومان ئەرەستۆ پێی وایە توانـای لـە سـەرخۆیی (پەلـە نەکردن) لە ژندا، دەسەڵاتی نییە و ویستی ژنیش کاریگەر نییـە. ئاوەهـاش لایـەنی نائەقڵی حوکمی لایەنی ئەقڵی دەکات و زاڵ دەبێت بە سەریدا. بە کورتی ئەگـەر لـە پیاوی ئازاددا لایەنی ئەقڵی حاکم بێت، لە ژندا وا نییە و دەسەڵاتی نییـە. ئەمـەش مانای شتێکی گرنگە، ئەوەی ژنان کە ملکەچ یان شوێنکەوتەی پیاوانن، بە حـوکمی نەریت یان کولتوور و...هتد نییە، بەڵکو هەر بە سروشت وا خەڵق بـوون، ڕێـك وەك

ئەوەی ئەوانەی حاکمن بە سروشت وەهان، ئەوانەشی مەحکومن، بە سروشت وەهـان. سروشت ناتوانێت ژن ملکەچی پیـاو بکـات، ئەگـەر پێشـتر لایـەنی ئـەقڵییانی بـێ دەسەڵات نەکردبێت. بەم شـێوەیە ئەرەسـتۆ پێـی وایـە ژن، بـە حـوکمی سروشـت، ملکەچی پیاوە و هەر ئەویش (واتە سروشت) کـار بـۆ بەدەسـتهێنانی ئـەم ئامانجـە دەکات. واتە کەمی دەسەڵاتی لایەنی ئەقڵی لای ژن کـار و کـردەوەی سروشـتە. بـە کورتی ژنان بە سروشتی خۆیان (نا سروشتین)[٢٠٦].

لەبـەر رۆشـنایی ئـەوەی رابـورد بۆمـان دەردەکـەوێت، کـە ئەرەسـتۆ، تـەنیا شیکەرەوەی دۆخی باو (ئەو کاتـەی کۆمـەڵگای یۆنـان) نـەبووە، بـەڵکو تیـۆریزەی دۆخەکەشی کردووە.

دەبێ بزانین کە لایەنی ئەقڵیی ژن هەمیشـە بـێ دەسـەڵات نییـە لـە بەرامبـەر لایەنی نائەقڵیدا و هەر واش بەردەوام نابێت، چونکە ئەگەر وابـێ نـاتوانین جیـاوازی بکەین لە نێوان حاڵەت (یان دۆخ) ی سروشتیی ژن لەگەڵ حاڵەتی ناسروشتیی پیـاوی ئازاددا، ئەو کاتەی ملکەچی شەهوەت و رەمەکەکانی دەبێت و لە چێژپەرستیدا نوقم دەبێت. لە حاڵەتی ئەم پیاوەشدا لایەنی ئەقڵی، وەزیفـەی سروشـتیی خـۆی بـە جـێ ناگەیەنێت، کە خۆی لە کۆنترۆڵکردنی لایەنی نائەقڵیدا دەبینێتەوە. لە حاڵـەتی وادا لایەنی ئەقڵی دەسەڵات و وەزیفەی سروشتیی خۆی نابێت، هـەر چـەندە توانـای ئـەو کارەشی هەبێت، چونکە پێشتر سروشت بـۆ جڵـەوگرتنی لایـەنی نائـەقڵی ئامـادەی کردووە.

کەچی لە حاڵەتی ژندا، دەبینین لایـەنی ئـەقڵی دەسـەڵاتی نییـە، هـەر چـەندە سروشت پێشتر ئامادە باشیی بۆ کردووە، چونکە کەسەکە لێرەدا ژنە. ئەرەستۆ لێرەدا دەکەوێتە هەڵەیەکی کوشـندەوە. لـە لایەکـەوە دەڵێـت: سروشـت لایـەنی ئـەقڵی وا خولقاندووە کە زاڵبێ بە سەر لایەنی نائەقڵیدا، کەچی وەختێك باسی ژن دەکات لـەم بنەمایەی کە خۆی دایناوە، لا دەدات و دەڵێت: سروشت پیاوی هەڵبژاردووە حـوکمی

ژن بکات، وەك بیەوێت بڵێت سروشت لـە ژنـدا بـە جۆرێـك لایـەنی ئـەقڵی نەفسـی والێکردووە، هیچ دەسەڵات و هەژموونی بە سەر لایەنی نائەقڵیدا نەبێت.

ئایا ئەمە مانای وایە کە ئەرەستۆ بۆ گەیشتن بەو بیرۆکەیەی کە دەڵێـت: ژن بـە سروشتی خۆی دەبێت ملکەچی پیاو بێت، دەبوو پێشەکییەکی سەرەکی خۆی نکـوڵی لیٚ بکات، ئەوەی کە لایەنی ئەقڵی نەفس بە سروشتی خۆی حوکمی لایەنی نائـەقڵی دەکات؟

با جارێکی تریش بە بەڵگەکەیدا بچینەوە:

ئەو دەڵێت: مـادام لایـەنی ئـەقڵی حـوکمی لایـەنی نائـەقڵی دەکـات، ئـاواش پێویستە پیاو حـوکمی ژن بکـات. ئەمـەش واتـە ئەقڵانیـەت لـە پیاوانـدا کـورت دەکاتەوە، کەچی نائەقڵانییەت دەلکێنێت بە ژنانەوە، بەڵام لە سەر چ بنەما گـەلێك ئەم کارەی دەکـات؟ لـە سـەر ئـەوەی، وەك پێشـتریش باسمـانکرد، گوایـە سروشـت ئەقڵانیەتی لە پیاودا زاڵکردووە، کەچی لە ژندا بیٚ دەسەڵاتی کردووە، بانێکـە و دوو هەوا.

باشە ئەرەستۆ چۆن زانی کە سروشت دەیەوێت ئەو کارە بکات؟ مەبەستم لەوەیە: چۆن زانی سروشت پیاو و ژن وەها لیٚ دەکات؟ تـەنیا وەڵامـی شـیاوی ئەوەیـە، کـە پیاوان ئەقڵانین و ژنان وا نین. بەڵام ئەمە نابێتە بەڵگە لە سەر ئـەوەی سروشـت ئـەو کارە دەکات، ئەرەستۆ بۆ خۆی دەڵیٚ: تەنیا سەرکەوتن و زاڵبوونی لایەکی نـەفس بـە سەر لایەکەی تردا (هەروەها زاڵبوونی گرووپێکی خەڵك بـە سـەر گرووپێکـی تـردا) نابێتە بەڵگە لە سەر ئەوەی، کە دەبێت شتەکان وەها بن تـا لەگـەڵ سروشـتدا وێـك بێنەوە. کەواتـە بەڵگەکارییەکـەی ئەرەسـتۆ لـە سـەر ملکەچـبوونی ژن بـۆ پیـاو، بەڵگەکارییەکی لاواز و فشۆڵە، چونکە رایەکی دژیـەکی هەیـە لـە سـەر پەیوەنـدی سروشتیی نێوان لایەنی ئەقڵی و لایەنی نائەقڵی نـەفس. پاشـان پێچـەوانەی قسـەی خۆی دەکات و دەڵیٚ، ئەقڵ بە سروشت لە پیاودا حاکمە و لە ژندا بیٚ دەسەڵاتە[٢٠٧].

بەشی سێیەم

ژن و ئەخلاق

((خراپترین سیفەتەکانی پیاو، باشترین سیفەتەکانی ژنن، کە ئەوانیش: ترسنۆکی، خۆ بە زل زانین و رژدین)).

ئیمامی غەزالی: زیندووکردنەوەی زانستە ئاینییەکان ب٢ ل ٤٤.

((بۆ ژن گونجاو نییە، کە فەزیلەتەکانی پیاوی هەبێت)).

ئەرەستۆ: هونەری شیعر ١٤٥٤-أ.

((ئـەوەی پیـاو دەیکـات، زۆر مەردانـەترە لـەوەی ژن دەیکات)).

ئەرەستۆ: وتاربێژی ١٣٦٧-أ

یەکەم

هیرارکییەتی ئەخلاق

ئەمە سێیەم بوارە کە ئەرەستۆ بیرۆکە میتافیزیکییەکانی تێدا تـاقی دەکاتـەوە (یان بە سەریدا پراکتیکی دەکات)، ئەو بیرۆکانـەی تیۆرەیـەکی تـەواو لـە سـەر ژن دروست دەکەن، ئەوەتا لێرەشدا جارێکی تر بیرۆکەی هەیولا و فۆرم و هیرارکییـەت و وەزیفە و...هتد دەبینین. پێشتر زانیمان ئەرەستۆ، بـە ئاراسـتەی (بـا)ی کۆمـەڵگای یۆنانی شەنی کـردووە و پێـی وایـە، پێناسـە و ناسـینی ژن بـە منـداڵ خسـتنەوە و بەخێوکردنیان دەبێت، بە وردتر بڵێین: بەخێوکردنی کوڕەکان، چونکە باوك گرنگی بـە بەخێوکردنی کچەکان نەدەدا. بە کورتی (دۆخی ژن لـە کۆمـەڵگای یۆنانیـدا زۆر لـە دۆخی کۆیلە دەچوو، چونکە وشەی ژن لە Damar ەوە هاتووە، رەگی ئەم وشـەیەش مانـای شـوێنکەوتەیی دەدات. کاتێـك بـووك دەگەیشـتە مـاڵی زاوا، سـەبەتەیەك فستقیان بە سەردا دەڕژان بۆ هێنانی بەخت، ئەم نەریتە بۆ ئەو کۆیلانەش دەکـرا کـە تازە پیاوەکە کڕیبوونی. ژنیش هەر وەك کۆیلە، بە هیچ جۆرێك قـانون نەیدەپاراسـت ئەگەر مێـردی نەکردایـە، راسـتییەکەی لـە قانونـدا وەکـو -کـەس- ێـك تەماشـا نەدەکرا[٢٠٨].

ئاوەها رۆڵی ژن لە منداڵ خستنەوە (کە هیچ چێژێکی سێکسی نییە، مەسەلەی چێژ کاری لەشفرۆشان و لوسکەکان بوو) و چاودێری و بـەخێوکردنی منداڵـەکان، بـە تایبەتیش کوڕەکان کورتکرایەوە. سەرپەرشتیکردنی کـاری نێـو مـاڵ و بـەجێهێنانی ئەرکەکانی بەرامبەر بە مێرد، پاشان لە بەرامبەر منداڵ و کۆیلەکانیشـدا، ئەمـەیان پاش کەمێك باس دەکەین. هیچ رۆڵێکی لە دەرەوەی ماڵ و منداڵ خستنەوەوە نەبوو، بۆ ئەوەی پارێزگاریی لە وەچە و بەدەستهێنانی نەمریی بۆ پیاو بکـات، چـونکە ئـەو

وەسیلەیەکە پیاو بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکانی، لە ژیان و لە پاش مردنیش بەکاریدەهێنێت.

ئەگەر کەمێك لە تیۆری ئەرەستۆیی رامێنین دەبینین، ئەو خوو و نەریتانەی بە کردەوە لە کۆمەڵگادا هەبوون (تیۆریزە) دەکات، بیرە میتافیزیکییە بنەڕەتییەکانی ئەرەستۆ یارمەتی دەرن لە پێدانی پاساوی ئەقڵی بە دۆخی خراپی ژنی کۆمەڵگای ئەسینایی: ژن بە پێی هیرارکییەت لە پیاو نزمترە و توانای ئەقڵیی کەمترە، چونکە لایەنی جەستە یان هەڵچوون و شەهوەت و...هتد زاڵە بە سەریدا، هەر وەك پێش تاوێك وتمان، لە کۆیلەوە نزیکترە. لە تواناشدا بە گشتی لە پیاو لاوازترە، چونکە بە پێی بایۆلۆژیا گەرمیی کەمترە لە پیاو، ئەو هەیولایە و پیاو فۆرمە، ئەو جەستەیە و پیاو رۆحە، ئەو مادەی خاوە و پیاویش بنەمای ئەقڵییە. بۆیە پیاو بەرز و بالاً و جوانترە، سەرەتا لە ماڵدا حوکم دەکات و دەبێت ژنیش گوێڕایەڵی بێت، پاشان هەر خۆی لە دەوڵەتدا حوکم دەکات و ژنیش پێویستە لە ژاوە ژاوی سیاسەت بە دوور بێت و بێدەنگی هەڵبژێرێت، چونکە بێدەنگی (تاج و زینەتە) بۆی.

ئەگەر پرسیار لە دۆخی ژن لە بواری ئەخلاقدا بکەین، واتە پەیوەندی بە فەزیلەتە مرۆییەکانەوە، وەڵامی ئەمەش هەروەك ئەوانی پێشوو دەبێت، (تیۆری ئەخلاقی ئەرەستۆ بە تەواوی و بە شێوەیەکی ئاشکرا کاریگەرە بە تیۆرە هیرارکییەکەی کە زۆر بە سروشتی دەزانێت، چونکە زەرورییە بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە تایبەتەکان بە ژیانی مرۆڤەوە)[٢٠٩].

دەکرێت بە شێوەیەکی گشتی بڵێین:

١- هەموو فەزیلەتە مرۆییە بنەڕەتییەکان، کە ئەرەستۆ لە کتێبی (ئەخلاق) دا باسیان دەکات، وەك هاوڕێیەتی و خۆشەویستی و دادپەروەری و...هتد بۆ هەموو کەسەکان بە هەمان ئاست نین، بەڵکو لە سروشتی خۆیاندا جیاوازی ریشەییان تێدایە، بەندن بە دۆخی رێژەیی کەسەکانی نێو کۆمەڵگا و پلە و پێگەی کۆمەڵایەتی و خێزانی هەریەکەیان و...هتد.

٢- ئەرەستۆ بە شێوەیەك سەیری هیچ یەكێك لە چەمكە سەرەكییەكانی ئەخلاق: وەك دەستپاكی و شەرەف و دڵسۆزی و داوێنپاكی و ئازایەتی و...هتد ناكات، كە بەسەر هەموو كەسێكدا وەك یەك راست دەرچن، بەڵكو پێویستە رەچاوی دۆخی كەسەكە لە ریزبەندی هیراركییەتی مرۆیی و پلە و پێگە و وەزیفەی بكرێت. ئەم شتانەن كە جۆری فەزیلەت، یان ئازایەتی و داوێنپاكی پێویست بۆ ئەو كەسە یان یەكێكی تر دیاری دەكەن. پێم بڵێ لە چ دۆخێكی كۆمەڵایەتی دایت: پێت دەڵێم ئەو فەزیلەتانەی كە دەبێت هەتبن چین.

بۆیە ئەرەستۆ هەر لە سەرەتاوە، چەند پرسیارێك دەوروژێنێ لە سەر ئەو فەزیلەتانەی كە دەبێت ئەندامانی خێزان هەیانبێ، هەروەها لە سەر ئەوەشی كە ئایا لای هەموو كەسێك وەك یەكن یان نا. بە كۆیلە دەست پێدەكات و پێی وایە، شتێكی سەلماوە كە ئەوان نرخێكی دیاریكراویان هەیە، چونكە ئامێری زیندوون و خزمەتكارن (لێرەدا دیقەتی ئەوە بدە كە ئەمان هەمان كاری ئەو (گا)یە دەكەن كە هزیۆدی شاعیر لە شیعرەكەیدا باسیكرد) بەڵام ئایا دەشێ فەزیلەتی تریان هەبێت؟ فەزیلەتی باڵاتر هەن؟ دەشێ رێزی خۆ و ئازایەتی و دادپەروەری و فەزیلەتی تریان هەبێت؟ پاشان دەڵێت:

دەتوانین بە دوو شێوە وەڵامی ئەم پرسیارە بدەینەوە، هەریەكەشیان بۆ خۆی كێشەیەكە: ئەگەر بڵێین بەڵێ فەزیلەتی هاوشێوەی ئەمانەیان هەیە، پرسیارێكی تر قوت دەبێتەوە: لەم حاڵەتەدا جیاوازی ئەمان و مرۆڤە ئازادەكان لە چیدایە؟ ئەگەر بشڵێین نەخێر فەزیلەتی وەهایان نییە، ئەمەشیان هەر سەیرە، چونكە ئەوانیش مرۆڤن و توانای ئەقڵییان هەیە[٢١٠].

دەشێ ئەو پرسیارە بۆ ژن و منداڵیش بكەین: ئایا هیچ فەزیلەتی تریان هەیە؟ ژن دەتوانێت رێزی خۆ و ئازایەتی و دادپەروەری هەبێت؟

دەشێ ژن خێرخواز و بەخشندە و چاکەکار بێت، واتە فەزیلەتی داوێنپاکی و جڵەوگرتنی نەفس و فەزیلەتەکانی تری پیاوی هەبێت، یان فەزیلەتی تایبەت بە خۆی هەیە؟ ئایا دەتوانین بە منداڵ بڵێین داوێنپاك یان داوێنپیس؟[٢١١]

ئەرەستۆ بەردەوام دەبێت و دەڵێت: پێش وەڵامدانەوە پێویستە پرسیارەکە لەوە دوورتر ببەین، دەبێت پرسیار بە شێوەی گشتی بکەین نەك لە سەر حاڵەتی ورد و تایبەت، ئایا فەزیلەتی ئەوانەی بە سروشت حاکمن هەمان فەزیلەتی ئەوانەیە کە بە سروشت مەحکومن؟ ئەگەر بڵێین هەمانن، ئیتر بۆچی هەندێکیان هەمیشە حاکم و هەندێکیان هەمیشە مەحکومن؟ نابێت جیاوازی نێوانیان لە پلە (درجە) دا بێت، چونکە ئەگەر وابێت دەشێ هەمان فەزیلەتیان هەبێت، بەڵام بە رێژەی جیاواز. بەڵکو دەبێت جیاوازییان لە جۆر (نوع) دا بێت. پلە یان چەندێتی پەیوەندی بەم بابەتەوە نییە. لە لایەکی ترەوە ئەگەر بڵێین: یەکێکیان دەبێت فەزیلەتی هەبێت و بەشدار بێت تیایدا و ئەویتریان نەیبێت، خۆمان دەخەینە دۆخێکی نالەبارەوە، چونکە چۆن سەرۆك لە هونەری حوکمدا شارەزا دەبێت ئەگەر داوێنپاك نەبێت؟ چۆن حاکم دەتوانێت سەرکەوتوو بێت ئەگەر دادپەروەر نەبێت؟ ئەگەر مەحکومەکانیش فەزیلەتی داوێنپاکی و دادپەروەرییان نەبێت، چۆن دەتوانن بە باشی گوێڕایەڵ و ملکەچ بن؟[٢١٢]. ئەگەر پێیان بڵێین کۆمەڵێك ترسنۆك و خوێڕی، ئەو کات ناتوانن ئەرکی خۆیان بە جێ بگەیەنن. لێرەوە ئەو ئەنجامەی ئەرەستۆ پێی دەگات ئەوەیە، کە هەردوو لایەن، حاکم و مەحکوم، دەبێت لە فەزیلەتدا بەشدار بن، با جۆری فەزیلەتیشیان جیاواز بێت، حاکمان فەزیلەتی خۆیان هەبێت، مەحکومەکانیش فەزیلەتی تایبەت بە خۆیانیان هەبێت.

هەمان بنەما بۆ ژن و کۆیلەش دەخوات، یەك پێوەری ئەخلاقیمان نییە، کە بە سەر هەمووواندا وەك یەك بچەسپێت، یەك فەزیلەتی ئەخلاقیش نییە بۆ مرۆڤ وەك ئەوەی مرۆڤە، واتە بۆ هەموو مرۆڤایەتی، بەڵکو هیرارکییەتی ئەخلاق و پلەبەندیی فەزیلەتەکان هەن، کە زۆر پەیوەستن بە دۆخی هەر تاکێك و پێگەی لە کۆمەڵگادا.

دووەم

ئەخلاقی خێزانی

ئەرەستۆ رای وایە هەموو ئەندامانی خێزان بەشدارن لە فەزیلەتدا، بەڵام بە رێژە و شێوەی جیاواز بەشدار دەبن تێیـدا، هەریەکـە و بـە پێـی پێگـە و وەزیفـەیان لـە خێزاندا. سەرۆکی خێزان هاوشێوەی سەرۆك یان حاکم دەبێت تا دەتوانێت بـاڵاترین و کامڵترین فەزیلەتەکانی هەبێت، چونکە کـاری ئـەو کـاری ئەنـدازیارە، یـان ئـەقڵی ئەندازیار. ئەندامانی تری خێزان هێندە بەسە هەر یەکە و بە پێی پێویستی پێگەکەی خۆی فەزیلەتی هەبێت: داوێنپاکی ژن هەمان داوێنپاکی مێرد نییە، ئازایەتی ژنـیش هەمان ئازایەتی پیاو نییە. هەروەها لە دادپەروەریشدا جیاوازن: ئازایەتی سەرۆك یان حاکم و ئازایەتی ژن و ئازایەتی کۆیلەمان هەیە و...هتد. ئەگەر پیاو بە قەد ژن ئازا بوو، دەبێت بە ترسنۆك ناوبنرێت. هەروەها ژنیش دەبێتە چەنەباز ئەگەر سنوری خۆی بە سنوری پیاو دیاری بکات، کە دەزانێت چۆن لە ژیاندا رەفتـار دەکـات. ئاوەهـاش وەزیفەی پیاو لە خێزاندا زۆر جیاوازە و فەزیلەتەکانیشی لەوانی ژن جیاواز دەبن.

ئەگەر کۆیلە هەر بە سروشت بە کۆیلەیی لەدایك ببێـت، هێـزی جەسـتەیی بـۆ ئەنجامدانی کاری قورس پێدرابێت، لە بەرامبەردا توانای ئـەقڵی سـنوردار کرابێـت، تەنیا ئەوەندە نەبێت کە لە فەرمانی ئاغاکەی تێبگات، ئەوا فەزیلـەتی جیاوازیشـی دەبێ، دەبێ گوێڕایەڵ و ملکـەچ بێـت و فـەرمانی ئاغاکـەی تێبگـات و جێبـەجێی بکات، چونکە ئەم کارەی سوود و بەرژەوەندی خۆی تێدایە. لە راستیدا فەزیلەتەکانی کۆیلە مەبەست لێیان ئاسانکردنی کاری ئاغایە، رێك وەك چۆن فەزیلەتی منـداڵ بـۆ کار ئاسانیکردنە بۆ گەورەکان، کە شەونخونی دەکەن بۆ بەخێوکردن و پەروەردەکردنی. لەم تیۆرەدا دەبینین بەها رۆحییەکان پشتگوێ خراون، جا لای منداڵ بن یـان کۆیلـە،

بگرە ئەم تیۆرە بە سەر چینی بەرهەمهێنی نێو کۆمەڵگاشدا جێبەجێ دەبێت، وەك پیشەوەران و جوتیاران و بازرگانان و...هتد.

بۆ بابەتی ئەرکی هەر یەکە لە ژن و مێرد لە پەیوەندی خێزانییاندا، ئەرەستۆ بەم شێوەیە کورتی دەکاتەوە[٢١٣]:

١- ئەرکەکانی ژن:

ئەرەستۆ پێی وایە ژنی (باش) کە شایەنی ئیمتیاز و پیاهەڵدان بێت ئەوەیە، کە بە پلەی یەك ژنیماڵەوە بێ و خەریکی بەخێوکردنی منداڵ بێت و لە سەر چەند ڕێسایەکی دیاریکراو کار بکات، لەوانە[٢١٤]:

١- نابێت ڕێگە بە کەس بدات بەبێ پرسی مێردەکەی بێتە ماڵەکەی[٢١٥].

٢- دەبێت لە وتی وتی بە دوور بێت، یان هەر کارێکی تر کە ئەو ژنە وێڵگەردانە دەیکەن کە لەم ماڵ دەگوازنەوە بۆ یەکێکی تر و نەفسەکان ژەهراوی دەکەن[٢١٦].

٣- ئەوەی لە نێو ماڵدا دەگوزەرێت بە کەس نەڵێت، تەنیا خۆی لێی ئاگادار بێت، ئەگەر شتێك لە دەرەوەش ڕوو بدات پیاو بەرپرسیارە[٢١٧].

٤- دەبێت هەڵسوڕاو بێت و خەرجی ماڵ ڕێك بخات[٢١٨] لەگەڵ ئەو ئاهەنگانەی کە مێردەکەی حەزی لێیەتی، سنورێك بۆ خەرجیی خواردن و پۆشاك و خۆڕازاندنەوە دیاری بکات، لەوە تێبگات کە جوانی بە پۆشاکی گرانبەها و زێڕ و زیوی زۆر نییە[٢١٩].

٥- بەهای ژن بە زێڕ نییە، بەڵکو لە ڕەفتار و مەیلی لە ژیانێکی شەریفانەی ڕێکخراودایە، ئەمەیە ڕێزی ژن زیاد دەکات و لە پیریشدا هەر دەمێنێت، دوای خۆشی بۆ منداڵەکان دەمێنێتەوە.

ئەمەیە مەملەکەتی ژن کە دەبێت بزانێت چۆن ڕێکی بخات و حوکمی بکات، جوان نییە بۆ پیاو هەموو شتێکی نێو ماڵ بزانێت: بەڵام لە هەموو مەسەلەکانی تردا

پێویسته ئامانجی گوێڕایەڵی و ملکەچی پیاو بێت، بیّ گوێدانه مەسەله گشتییەکان. تەنانەت کاتێك منداڵەکان دەگەنه تەمەنی هاوسەرگیریی، نابێت لەم مەسەلەیەدا رای هەبێت، بەڵکو دەبێت بە تەواوای بکشێتەوە و بە هەموو ڕێزێکەوە گوێ لە مێردەکەی بگرێت، رازیش بێت به بڕیاری و گوێڕایەڵی فەرمانی بێت. ئەوە بزانێت که ئەگەر جوان نییه بۆ پیاو دەست له کاروباری نێو ماڵ وەربدات، ئەوا بۆ ئەمیش جوان نییه دەست له کاروباری دەرەوە وەربدات (ژنی خاوەن ژیانێکی ڕێکخراو دەبێت بە جۆرێك سەیری داواکارییەکانی مێردەکەی بکات، وەك ئەوەی قانونگەلێك بن کە ویستی ئیلاهی سەپاندونی)[٢٢٠] مادام بەردەوامن پێکەوە. ئەگەر به نەفەس درێژیی و ئارامگرییەوە بەرگەی ئەم ژیانه بگرێت، ئەو کات به ئاسانی ماڵ بەڕێوە دەبات، ئەگەرنا ناتوانێت به ئاسانی ئەو کاره بکات[٢٢١].

پاش ئەمە ئەرەستۆ چەند ئامۆژگارییەك پێشکەشی ژنی (باش) و (گونجاو) کە شایەنی وەسف و پیاهەڵدان بێت دەکات، لەوانەش:

له خۆشی و ناخۆشیشدا بەوەفا بێت بۆ مێردەکەی، نابێت لە کاتی خۆشیدا گوێڕایەڵی بکات و له کاتی ناخۆشیدا پشتی تێبکات: (ئەگەر بە هۆی نەخۆشی و هەڵەی خۆیەوە سامانەکەی له دەست بدات، ژنەش دەبێت بیسەلمێنێت کە ڕەسەنە. هەروەها به چەند وشەیەکی جوان هانی بدات و به هەر ڕێگەیەکی شیاو بیّ گوێڕایەڵی بێت، هیچ کارێکی نەشیاو و قۆڕ نەکات، باسی کارێکی خراپی نەکات که لە کاتی ناڕەحەتییەکی دەرونیدا ئەنجامیداوە. دەبێت زۆر بۆڵە و گلەیی نەکات، یان تۆمەتباری بکات به هەڵەکردن، بەڵکو به پێچەوانەوە، دەبێت هەموو شتێك بداتە پاڵ نەخۆشی و لەبیرکردن، یان هەڵەی بچووك، چونکە چەند لەم کاتە ناخۆشانەدا پشتیبگرێت و خۆڕاگر بێت، ئەویش که چاك بووەوە یان سامانەکەی بۆ گەڕایەوە، چاکەی دەداتەوە)[٢٢٢].

ئەرەستۆ پێی وایه ئەو ژنەی لەگەڵ پیاوێکی دەوڵەمەند یان خاوەن دەسەڵاتدا دەژی، هەلی ئەوەی بۆ ناڕەخسێت تا حەقیقەتی خۆی نیشان بدات، چونکە ئەوە

توانای بەرگەگرتنی ئازار و ناخۆشییە کە دەبێتە مایەی بەڕێزی و لەو کاتەدا حەقیقەتی دەردەکەوێت، چونکە رۆحی گەورە بەرگەی ژیانی نێو ناخۆشی و کێشە دەگرێت بێ ئەوەی هیچ هەڵەیەك بکات: (ئەو هەمیشە نزا دەکات پیاوەکە توشی کێشە نەبێت، کە توشی کێشەش بوو دڵنیایە، کە ژنی باشی شایەنی پیاهەڵدان لەم کاتانەدا دەردەکەوێت[٢٢٣] . ئەرەستۆ بۆ ژنی چاك و بە وەفا چەند نموونەیەکی بە ناوبانگ دەهێنێتەوە. دەڵێت:

(ئەگەر ژن دەیەوێت باش بێت، دەبێت ئەوەی لە بیر بێت کە ئەلکستیس[٢٢٤] هێندە ناوبانگی نەدەبوو، پینیلۆپیش[٢٢٥] هێندە بە بالآیدا هەڵنەدەدرا، ئەگەر وەك دەزانین مێردەکانیان توشی کارەساتێك نەبوونایە. بەم شێوەیە نارەحەتییەکانی ئەدمیتۆس و ئۆلیس بوونە هۆی دروستکردنی ناوبانگێکی باش بۆ ئەم دوو ژنە، کە قەت لە بیر ناچنەوە، چونکە لە کاتی بەلا و کارەساتدا دڵسۆزی و وەفای خۆیان بۆ مێردەکانیان سەلماند، خواوەندیش بەو هۆیەوە رێزگرتنیانی پێویستکرد. هۆیەکەشی ئەوەیە بۆ پیاو ئاسانە لە کاتی خۆشیدا هاوبەشی خۆی بدۆزێتەوە، بەلام ژنی باش ئەوەیە لە کاتی کارەسات و ناخۆشیدا دەردەکەوێت، بۆیە دەبێت ژن بە هۆی مێردەکەیەوە شەرمەزار نەبێت با سامانیشی نەمێنێت یان نەخۆش بکەوێت[٢٢٦] .

٢- ئەرکەکانی مێرد:

ئەگەر ژنی چاك چەند ئەرکێکی هەبێت، کە دەبێت پێیانەوە پابەند بێت، مێردیش (ئەگەر دەیەوێت چاك بێت) بە هەمان شێوە دەبێت چەند ئەرکێکی خۆی بە باشی بە جێ بگەیەنێت[٢٢٧] . پێویستە بە هەمان شێوە مامەڵەی ژنەکەی بکات، مادام وەك هاوبەشێك هاتووەتە نێو ژیانی خۆی و منداڵەکانییەوە، چونکە منداڵەکان ناوی هەردووکیان پێکەوە هەڵدەگرن. چ لەوە پیرۆزترە کە پیاو لە ژنێکی باشی خانەدان، منداڵانێك بخاتەوە کە ببنە مایەی سوکنایی بۆیان و لە کاتی پیربووندا یارمەتییان بدەن و چاویان لێیان بێت و پارێزگارییان لێبکەن؟ پەروەردەکردنی منداڵ

له لایەن باوانەوە لە کاتی ژیانیاندا دەبێتــە هــۆی گەشــەکردنیان لــە ســەر بنــەمای فەزیلەت. بەبێ ئەم پەروەردەیــەش رەفتاریــان خــراپ دەبێــت، ئەگــەر بــاوان نەبنــە نموونەیەکی جوان بۆ مندالّەکانیان، ئەو کات ناچار نموونەی خراپ وەردەگرن و بیــانوو بۆ رەفتــاری خراپیــان دەدۆزنــەوە، رەنگــە ببنــە هــۆی سەرشــۆڕیی و لــە ناوچــوونی خۆیان[٢٢٨].

هەروەها دەبێت راهێنانی ژن لــە لایــەن مێــردەوە گرنگــی زۆری پێبــدرێت، تــا مندالّەکانیان بە باشی گەشە بکەن و لە باشترین لق و پۆپەوە بکەونەوە. جووتیار لــە کاتی کێلاّندا زۆرترین هەولّ دەدات و بایەخی زۆر بە تۆوەکان دەدات، بــۆ ئــەوەی لــە زەوییەکی بە پیت و باشدا بیچێنێت، بە هیوای ئــەوەی زۆرتــرین و باشــترین بەرهــەم بچنێتەوە، ئامادەیە لە پێناو پاراستنیدا لەگەڵ نەیارانی بچێتە شــەڕەوە و وا بکــات خەڵکی پیایدا هەڵبدەن!

پێویستە مێردیش بایەخ بە ژنەکەی بدات، بە هەمان شێوەی کە جووتیار بایــەخ بە زەوییەکەی دەدات، کە بەرهەمی بۆ دێنێــت. کاتێــك ئەرەســتۆ باســی پێویســتی خواردن دەکــات راشــکاوانە دەڵێــت: (دەبێــت هــەموو چــاوێکمان لــە ســەر دایکــی مندالّەکانمان بێت، کە تۆوی تێدا دەچێنین تا رۆحی زیندووی لێــوە دەرچــێت بۆمــان، تەنیا بەم شێوەیە هەموو فانییەك بەشداری لە نەمرییدا دەکــات و بــەردەوام نــزا لــە خواوەندانی پێشین دەکات، ئەوەشی وا نەکات گاڵتەی بە خواوەند کردووە)[٢٢٩].

ژنی باشیش کاتێك خەڵکی دەبینن پیاوەکەی دڵسۆزە بۆی و تەنیا ئەوی بە دڵە، زیاتر رێزی لێدەگرن، چونکە خۆشیدەوێت و متمانەی پێ دەکات، بۆیــە پێویســتە ژن هەولّ بدات بەو جۆرە بێت کە مێردەکەی دەیەوێت.

هەروەها ئەرەستۆ دەیەوێت پیاویش بەڕێز بێت، کاتێك دەڵێت ئاقلانە نییە پیــاو ناوی خۆی بە ناوی مندالّی ناشەرعییەوە بلکێنێــت، یــان هــەر ژنێکــی دەســتکەوت لەگەڵی بخەوێت، ئەگەرنا ئــەو (مندالّــە زۆڵــە)ی دەیخاتــەوە، لــە مافەکانــدا دەبێتــە هاوبەشی مندالّە شەرعییەکان و ژنەکەشی[٢٣٠].

مێردیش دەبێ لە مامەڵەکردنی ژنەکەیدا ڕەچاوی چەند شتێکی گرنگ بکات:

١- کاتێك سەرزەنشتی ژنەکەی دەکات، پێویستە وشەی ڕێزدارانە هەڵبژێرێت و دەستەواژەی شیاو بەکاربهێنێت و وتەی جوان بێت، نابێت وشەی بازاڕی بەکاربهێنێت.

٢- دەبێت لە هەڵەی نائەنقەستی ژنەکە، یان هەر هەڵەیەکی بچووکی تر، کە دەیکات ببورێت، ئەگەر بە نەزانین هەڵەیەکی کرد، دەبێت دوور لە هەڕەشە و گوڕەشە ئامۆژگاریی بکات.

٣- دەبێت بە سەر خۆیدا زاڵ بێت و ئاگای لە کردەوەکانی خۆی بێت، بەم شێوەیە دەبێتە باشترین ڕێنمونیکەری ژنەکەی لە ژیانیدا.

٤- دەبێت خود-کۆنترۆڵی ببەستێتەوە بە شەرم و خۆشەویستی و ترس و لە خۆبووردوییەوە. بەمەش هۆمیرۆس وەسفی هێلین دەکات، چونکە بەم شێوەیە لەگەڵ پریامدا دوا: (خەزووری ئازیزم، تۆ پیاوێکی ڕێزی دەگرم و لێشی دەترسم) مەبەست لەوەیە، کە خۆشەویستییەکەی تێکەڵە بە ترس و سڵکردنەوە[٢٣١].

لە لایەکی ترەوە ئۆلیس بەم شێوەیە لەگەڵ ناوسیکا دوا[٢٣٢]: (خانمەکەم، سەرسامی و ترس سەراپایان تەنیوم). ئەوەش چونکە هۆمیرۆس پێی وابوو ئەمە هەستی ژن و مێردیشە بەرامبەر یەکتری و لەمەشدا خێری هەر دوو لای تێدایە، کەس ئاوا شەرمنانە لە کەسێکی هیچ و پوچ ناترسێت، بەڵکو ئەمە هەستی ڕۆحە مەردەکانە بەرامبەر یەکتری.

هەر ئەوەش بوو هەستی ئۆلیس بەرامبەر پینیلۆپی ژنی، بۆیە بە درێژایی سەرکێشییەکانی لە ڕێگەی گەڕانەوەدا بە دڵسۆزی بۆی مایەوە[٢٣٣] لە کاتێکدا ئاگامەمنون لەبەر کریسیس[٢٣٤] ناپاکیی لە ژنەکەی کرد، کاتێك لە کۆبوونەوەیەکی گشتیدا رایگەیاند کە ژنێکی سۆزانی و لە رەگەزێکی بیانی لە ئیمتیازی مێینایەتیدا لە ژنەکەی (کلیتمنسترا) کەمتر نییە. ئەمەش کارێکی نەشیاوە لەگەڵ دایکی

منداڵەکانیدا، چۆن دەبێت وا بڵێت لـە کاتێکـدا ڕەفتـاری ژنەکـەی بەرامبــەر خـۆی نەزانیوە[235].

لە لایەکی ترەوە، ئۆلیس کاتێك کچەکەی ئەتڵەس لێی پاڕایەوە لەگەڵی بخـەوێت و لە بەرامبەردا نەمری بکات، ڕازی نەبوو لەبەر نەمریی ناپاکی لەو خۆشەویسـتی و وەفا و سۆزە بکات، کە ژنەکەی پێی دەبەخشێت، پێشی وابوو ئەو نەمرییەی کـە بـە ناپاکی دەکرِدرێت خراپترین جـۆری سـزایە[236] تەنانـەت کاتێـك خـۆی دایـە دەسـتی کیرکییەوە[237] تەنیا بۆ ڕزگارکردنی هاوەڵانی بوو، کاتێك ڕازیش بوو پێی وت کە هیچ شتێك هێندەی دوورگەکەی لە بەرچاوی خۆشەویست نییە، تەنانەت ئەگـەر بیابـان و وشکیش بێت، تەنیا دەیەوێت ژنەکـەی و کوڕەکـەی ببینێتـەوە، بـەم شـێوەیەش بـە دڵنیاییەوە دڵسـۆزی بـۆ ژنەکـەی خـۆی پاراسـت و ئـەویش وەك ئـەم بـە دڵسـۆزی چاوەڕوانی دەکرد[238].

ئەرەستۆ پێی وایە کـە هـۆمیرۆس بـە باشـی ئـەو شـەرەفە گەورەیـەی کـورت کردووەتەوە، کە پەیوەندی هاوسەرێتی بە پەیوەندی نێوان ژن و مێردێکی دەبەخشێت، کاتێك لە سەر زاری ئۆلیس بە ناوسکا دەڵێت: (تکـا لـە خواوەنـد دەکـەم، مێـرد و ماڵێکت لەگەڵ یەکێتییەکت لە دڵتدا پێ ببەخشێت، ئەمەش بەخششێکی گەورەیـە. هیچ لەوە گەورەتر نییە ژن و مێردێك لە ماڵێکـدا بـە خۆشەویسـتی و یەکێتییـەوە پێکەوە بژین، ئەمەش دەبێتە سوژن بۆ چاوی دوژمنان و دڵخۆشییەك بۆ هاوڕێیـانی، هەروەها هەریەکەشیان ئەویتر بە باشی دەناسێت)[239].

کۆتایی

زۆر جـار دەوترێـت پەیوەنـدیی ژن و فەیلەسـوف، بـە درێـژایی سـەردەمەکان، پەیوەندییەکی خراپ و پڕ کێشە بووە، بە پێچـەوانەی پەیوەنـدیی بـە شـاعیرەوە بـۆ نموونە، یان هونەرمەند بە شێوەیەکی گشتی. ڕەنگە لە لێکدانەوەی ئـەم پەیوەندییـە خراپەدا بوترێـت: فەیلەسـوف لـە بـواری ئەبسـتراکتدا کـار دەکـات و بـە ئاسمـانی ئیدیاڵەکانەوە دەفڕێت، کەچی ژن بایەخ بە شتە هەندەکییەکان، بە سەرزەمینی واقیع دەدات.

ئەم پاساوە لە جێی خۆیدا دەبوو، ئەگەر باسی پەیوەندی خۆی و ژنەکەی بووایە، بەڵام بە خراپ باسی ژن بە شێوەی گشتی بکات، بە جۆرێك تەنیا وەك بوونـەوەرێکی لە پیاو کەمتر تەماشای بکات، کـە کـاری تـەنیا خزمـەتی پیـاو و بـە خێـوکردنی منداڵەکانی بێت (یـان نـەمرکردنی لـە ڕێگـەی منـداڵ خسـتنەوەوە وەك ئەرەسـتۆ دەڵێت)، ئەمیان دەبێت لێکدانەوەیەکی تری بۆ بکرێت، کە بە ڕای مـن (هـۆی ئـەم جۆرە تێڕوانینە بۆ ژن) ڕازیبوونی فەیلەسوفە، لە زۆربەی حاڵەتەکاندا، بە دۆخی ژنی نێو کۆمەڵگاکەی لە سەردەمی خۆیدا. ڕەنگە ڕوویەکی ئەم لێکدانەوەیە بۆ ڕازیبوونی ئەوە بێت، هەست دەکات ئەم دۆخە خراپەی ژن سوودی تیایە، وەك هەر پیاوێکی تر، دانانی ژن لە گۆشەیەکی بەرتەسکی ماڵدا، یارمەتیدەرە تا خۆی بـۆ توێژینـەوەکانی تەرخان بکات و بە ئاسماندا بە ئارەزووی خۆی بفڕێت!

بە درێژایی ئەم توێژینەوەیە بینیمان، کە ئەرەستۆ (تیۆریزە)ی دۆخی خراپی ژنی سەردەمی خۆی دەکرد، سەرەڕای بوونی چەند خانمێك لەو کەشە خنکێنەرەدا، کە زۆر زیرەك بوون و ئەقڵیان بە هێز بووە و بیریان تیژ بووە. لە کۆمەڵگایەکدا کـە هـەموو بەهرەیەکی ژنانی دەکوشت، تەنیا وەك خزمەتکاری باوك یان مێرد ددانی پیا دەنـان، چونکە پێنەگەیشتون و تـەنیا کـاری ماڵـەوە شـارەزان! لەگـەڵ ئەمەشـدا ئەرەسـتۆ

ژنانێکی ناسیوە کە بەم شێوەیە نەبوون: لە (پێلا)ی پایتەختی مەکدۆنیا ژنێکـی زۆر زیرەك و ئاقلی ناسی، کە خاوەن کەسایەتییەکی بـەهێز بـوو، ئـەویش ئۆلۆمپیاسـی دایکی ئەسکەندەر بوو، کە بەوە تۆمەتبار بوو گوایە لـە پشـت ئـەو پیلانگێڕییـەوە بووە، کە مێردە پاشاکەی (فیلیپ)ی تێدا کوژرا، تا کوڕەکەی بخاتە شوێنەکەی. ئـەم ژنە ئاسنینە لە پشت کوڕەکەیەوە دەوەستا و رۆحی مەزنایەتی و هێز و سـەرکەوتنی دەکـرد بـە بـەردا، هـەر کـاتێکیش لاوازی یـان دوو دڵییـەکی تێـدا دەربکەوتایـە، سەرزەنشتی دەکرد، لە کاتێکدا فیلیپی باوکی خەریکی ژن و شەرابی خۆی بوو، ئـەو لە ئامێزی دەگرت. لێرەدا نموونەیەکی دیارمان دەست دەکـەوێت لـە سـەر زاڵبـوونی هەڵچوون و شەهوەت بە سەر پیاودا، لەولاشەوە ئەقڵێکی بەهێز و بە توانا لای ژنێك دەبینین! ئەرەستۆ ئەم ژنەی باش دەناسی، چونکە دەهاتە سەردانی ئەو قوتابخانەیـەی کە ئەسکەندەر و هەندێك شازادەی تـری وڵاتەکـەی تیایـدا دەیانخوێنـد، مامۆسـتای یەکەمیش کاتێك گالیسکە شـاهانەکەی دەگەیشـت بەتەکانـەوە دەچـووە پێشـوازی! لەگەڵ ئەوەشدا هەرگیز بە بیرەکانی خۆیدا دەربـارەی ژن نەچـووەوە. ئـەوەی مایـەی پێکەنینە ئۆلۆمپیاس ئەرەستۆی پێ باش نەبوو، قەناعەتی پـێ نـەدەهێنا. دەیـوت: (هیچ بیرێکی داهێنەرانەی نییە، لاواز و فسە زمانە).

ئەرەستۆ سافۆی شاعیریشی ناسیوە، کە سوکرات پێیوتووە (شـاجوان)، بەمـەش مەبەستی بلیمەتییەکەی بوو، ئەفلاتونیش دەربارەی دەڵێت: ئەو خواوەنـدی دەیـەمی هونەرە! هەروەها ئەو ژنە زیرەکەشی ناسیوە، کە بوو بە وێردی سەر زمـانی خـەڵکی ئەسینا، (ئەسپاسیا) کە هـاوڕێی پرێکلیسـی حـاکمی بـە ناوبـانگی ئەسـینا بـوو. مێژوونوسان دەگێڕنەوە کە ماڵەکەی بوو بە جێگەی کـۆڕی کەسـایەتییە مەزنـەکانی ئەسینا، ئەوانەی دەهاتنـە ئێـرە: سـوکرات، ئـەفلاتون، فیـدیاس، ئەنکسـاگۆراس، سۆفۆکلیس و یوریپیدس بوون. تەنانەت لە مێـژوودا دەگمەنـە کـە ژنێـك هـۆڵێکی ئەدەبی لەم ئاستەدا هەبوو بێت. بگرە هەندێ لـە شـاعیران ناویاننـابوو (هـیرا) یـان خواوەندی شاژن!

ئەرەستۆ هاوسەردەمی ئەم کەسایەتییە درەوشاوانە بووە، هەر وەك بێگومان ئاگاداری وتەی ئەفلاتون بووە دەربارەی دیۆتیما و تیۆرەکەی لە سەر خۆشەویستی، کە لە گفتوگۆی (سیمپۆزیەم) دا باسیکردووە. کەچی هاتووە چاوی لە هەموویان نوقاندووە و بە زمانی سەر جادە باسیکردوون. جگە لەوەش، بە دوای پاساو و بەڵگەدا گەڕاوە تا تیۆرێکی کامڵی فەلسەفی دابنێت، کە لایەنە سەرەکییەکانی لە بیرۆکە میتافیزیکییەکانییەوە وەرگرتووە، کە بە راست و دوور لە گومانی داناون. دواتر هات و بە سەر بایۆلۆژیا و سیاسەت و ئەخلاقدا پراکتیکی کرد، تا ژن بکاتە (پیاوێکی نوقسان) کە جگە لە منداڵ خستنەوە و بەخێوکردنیان هیچ ئەرکێکی تری لەم دونیایەدا نییە. ئەوەی زۆر مایەی مەترسییە لە تیۆرەکەی ئەرەستۆدا ئەوەیە، پێی وایە سروشت کە کاری بێهودە و نابەجێ ناکات، ئەو ژنی وەها نزم خەڵقکردووە، خوو نەریت و کاری کۆمەڵگا، بە تایبەتی کۆمەڵگای پیاوسالاری، هیچ دەستێکیان لەم کارەدا نییە.

رەنگە بوترێت: جا چی تیایە؟ دەشێ فەیلەسوف لە چوارچێوەی سەردەمی خۆی دەرچێت؟ ئایا زیاد لە توانا داوا ناکەین لە ئەرەستۆ، کاتێك دەمانەوێت بە سەر بیرکردنەوەی سەردەمی خۆیدا سەربکەوێت و ژن لەو دۆخە نالەبارە رزگار بکات؟ ئایا هیگڵ نەیوتووە: هەموومان کوڕ و گۆشکراوی سەردەمی خۆمانین؟ ئایا تیۆرەکەی دەربڕی رای سەرجەم بیرمەند و شاعیران و هونەرمەندانی سەردەمەکەی خۆی نییە؟ ئێمەش لای خۆمانەوە دەڵێین:

ئەگەر بۆچوون و بیرکردنەوە و نەریتی کۆمەڵگای ئەسینایی لە رێزی ژن کەم دەکەنەوە، خۆ سۆفیستەکان رایان وابووە کە ئەم رایانە سروشتی و زگماك نین، بەڵکو بەدەستهاتوون، بە گۆڕانی کۆمەڵگا ئەمانیش دەگۆڕێن. رابەرەکەیان (پرۆتاگۆراس) لای وابووە مرۆڤ، نەك سروشت، پێوەری هەموو شتێکە. ئەمەش واتە ئەگەر ململانێیەك هەبووبێت لە نێوان لایەنگرانی سروشت، واتە زگماك و لایەنگرانی نەریت، واتە بەدەستهاتوو، ئەوا سۆفیستەکان سەرکەوتوون و رابەریش بوون تیایدا.

ئەگەر لە سەردەمی ئەرەستۆدا کەسانێك هەبن بیرەکان بگێڕنەوە بۆ نەریت و هیچیان بە کاری سروشت نەزانن، کە ئەرەستۆ بە بیرۆکەکانی هێندەی تر ماندوو و بار قورسی کردووە و رای وابووە کاری نابەجێ ناکات، چونکە پشتگیری فەلسەفەکەی خۆی دەکات. سەرەڕای ئەمەش ئەرەستۆ بیری سۆفیستەکانی رەتکردەوە و گاڵتەی پێکردن و بە توندی بەرەنگاریان بووەوە، تەنانەت رای وابووە کە شایەنی ئەوە نین پێیان بوترێت فەیلەسوف!

خاڵێکی تری جێگەی مەترسی لە تیۆرەکەیدا ئەوەیە، کە لەماوەی سەدەکانی ناوەڕاستدا بە سەر بیری مرۆییدا بە مەسیحی و ئیسلامییەوە زاڵ بووبوو، ئەقڵی بیرمەندانی داگیرکردبوو. یان بڵێین: لەگەڵ ئارەزووەکانیاندا دەگونجا، لەگەڵ نەریت و ترادسیۆنیاندا دەهاتەوە، بنەڕەتێکی فەلسەفی پێدان کە دۆخی ژن بە خراپی دەهێڵێتەوە. ئەم بیرانەش نەگۆڕان، تا کاتێك کۆمەڵگای ئەوروپی گۆڕا، بە تایبەتی لە ئینگلتەرا و سەدەی نۆزدەیەمدا. یەکەم کەسیش کە ئاڵای بیری لیبراڵی نوێی هەڵگرت، فەیلەسوفی ئینگلیزی جۆن ستیوارت میل (١٨٠٦-١٨٧٣ز.) بوو. ئەو کاتەی ئەندامی پەرلەمان بوو، شێرگیرانە داوای ئازادکردنی ژن و پێدانی مافە سیاسییەکانی دەکرد.

بەڵام پێش ئەوە تیۆری ئەرەستۆیی هەر هەژموونی هەبوو، هەر چەندە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا مۆرکێکی دینی پێدرا. فەیلەسوفە مەسیحییەکان ژنیان، بە تایبەتی جەستەی، بەستەوە بە گوناهی دینییەوە، ژن بوو بە رەمزێك بۆ سێکس و وروژاندنی شەهوەت و (پەیامبەری شەیتان) و (دەروازەی دۆزەخ) و بنەمای خراپە و ئەو کەنارە لوسەی کە دەبێت پیاو وریا بێت نەکو بە هۆیەوە بخلیسکێت.

دەتوانی سەیرێکی دەوروبەی خۆت بکەیت و ببینی، کە زۆربەی بیرە ئەرەستۆییەکان جارێك مۆرکێکی دینی و جارێك مۆرکێکی کۆمەڵایەتی و ئەخلاقییان پێدراوە، زۆربەشیان بە دەوری (سێکس) دا دەخولێنەوە. ئێمە لە ژیانی خۆماندا هیچ شتێك هێندەی سێکس بە خۆیەوە سەرقاڵی نەکردوین، ژنمان کردووە بە

بەرجەستەکەری سێکس، وەك بڵێی بە تەنیا بەو کارە هەستێت. ڕەنگە هۆکاری ئەمەش ئەو چەپاندنە زۆرە سێکسییە بێت کە هەمانە، یان کەموکورتیمان لە تێگەشتنی ئەم چەمکەدا، یان شێوەی خراپ و نەشیاوی پڕکردنەوەی ئەم غەریزەیە.

ئەگەر بایۆلۆژیا لای ئەرەستۆ گەیشتبێتە ئەوەی لای ژن، لایەنی نائەقڵی زاڵە بە سەر لایەنی ئەقڵیی نەفسدا، بۆیە دەبینین شەهوەت و هەڵچوون و هەستەکان و...هتد زاڵن بە سەریدا. ئێمەش بەبێ ئاگایی ئەم قسانە دووبارە دەکەینەوە بێ ئەوەی حساب بۆ پەروەردە بکەین، کە لە کۆمەڵگاکانی ئێمە و ئەوانی تریشدا ژن دەخاتە قاڵبێکی تایبەتەوە.

مارگرێت مید، زانای بەناوبانگی بایۆلۆژیا، لەو توێژینەوانەی لە سەر کۆمەڵگا سەرەتاییەکان ئەنجامیداوە ئەوەی سەلماندووە، کە جگە لە جیاوازییە بایۆلۆژییەکان هیچ جیاوازییەکی سروشتی، یان ئەوەی پێی دەڵێن (سروشتی نێر و مێ) لە نێوان ژن و پیاودا نییە. لە سێ کۆمەڵگای سەرەتاییدا کە توێژینەوەی لە سەر کردوون، مەسەلەکە بە تەواوی دەکەوێتە ئەستۆی پەروەردەی کۆمەڵایەتی. جگە لەوەش هەندێ پیاوان دەبینن هەڵچوون و شەهوەت زاڵن بە سەریاندا، لە کاتێکدا لای ژن وا نییە.

ئەگەر لە سیاسەتی ئەرەستۆدا ژن شیاو نەبێت بۆ ڕابەرایەتی یان سەرۆکایەتی یان حوکم، یاخود بەشداری لە بەڕێوەبردنی وڵات و دادپەروەری و...هتد. ئێمەش ئەم بیرۆکانە دەڵێینەوە و پێمان وایە ئەوەی بۆ ژن شیاوە و گونجاوە و دەبێت ژنی چاك پێیهەستێ، ئەوەیە (ژنی ماڵەوە) بێت. بگرە زۆر جار ئەمە بە ناوی ئیسلامەوە دەڵێین، لە کاتێکدا ئیسلام بە ئەقڵ و توانای ڕابەرایەتی کردنی ژندا هەڵدەدات. بۆ نموونە، تەماشای بەسەرهاتی (بەلقیس) لە قورئاندا بکە. دەبینین پێمان دەڵێت: شاژنێك هەبوو، بەڵام بە تەنیا حوکمی نەدەکرد و بڕیاری نەدەدا، بەڵکو گەورەکانی وڵاتەکەی بانگ دەکرد بۆ ڕاوێژپێکردنیان و ڕاگۆڕینەوە، بەوەش بنەمایەکی سیاسی گرنگی دانا، ئەویش ئەوەیە کە نابێ هیچ بڕیارێکی چارەنوسساز بدرێت، تەنیا پاش

هەڵوەستەکردن و بیرکردنەوە نەبێت: (قالت يا أيها الملأ افتوني في أمري ما كنت قاطعة أمرا حتى تشهدون) النمل: ٣٢.

تەنانەت ئایەتەکە باسی ئەوە دەکات، ئەو کەسانەی لە گەلەکەی کە بانگی کردبوون، لەو زیاتر بەپەلە و هەڵەشە و هەڵچوو بوون، ئەمەش چونکە سوربوون لە سەر دەستبەجێ بەکارهێنانی هێز: (قالوا نحن اولوا قوة و اولوا باس شديد و الامر اليك فانظري ماذا تأمرين) بەڵام ئەو زیاتر ئاقڵ و لە سەرخۆ بوو، ویستی پەنا بۆ شتێکی تر ببات، کە ئەویش بەخشش و...هتد بوو. دین وامان پێدەڵێت، بە ئێمە و بە هەر کەسێکی تریش کە بیەوێت بخوێنێتەوە و تێبگات، واقیعیش هەروامان پێدەڵێت. ئەوەتا (مارگرێت تاتشەر) لە ئینگلتەرا کە ناسراوە بە (ژنە ئاسنینەکە) چونکە کەسێکی رەقە و خاوەن بڕیارە، کەسیش نەیوتووە، کە بە هۆی هەڵچوون و شەهوەتەوە گەندەڵ بووە و شیاوی حوکم کردن نییە! ئەوەتا (بی نەزیر بۆتۆ) لە پاکستان کە تەنانەت پێش ئەوەی بێتە سەر حوکمیش، پیاوانی لادێکەیان دەهاتنە لای تا کێشەکانیان بۆ چارەسەر بکات. هی تریش زۆرن: (ئەکینۆ) لە فلپین، (ئەندێرا گاندی) لە هندستان و (گۆڵدا مائێر) لە ئیسرائیل کە زووخاوی زۆرمان لە سەر دەستی ئەو چەشت، هەروەها هەموو ئەوانی تریش لە تورکیا و فەرەنسا و...هتد. جا ئەمانە هەموویان وامان لێناکەن پێش ئەوەی حوکمی وا بدەین، دوو جار بیربکەینەوە؟ ئایا لە نێوان ئەوەی لە واقیعدا دەیبینین و ئەوەی لە بیرماندایە هەست بە جۆرێك لە دژیەکی ناکەین؟ ئەرەستۆ، ئەخلاقی تایبەت بە ژن دەدات و فەزیلەتەکانیشی لە هی پیاو جیادەکاتەوە. ئێمەش هەروا دەکەین، ئەخلاق و فەزیلەتمان بە تایبەتی بۆ ژن، زۆربەی کات بە دەوری رەفتاری سێکسیدا دەخولێتەوە، مەبەست لە وشەی (شەرەف)یش لای ژن تەنیا پەیوەندییە سێکسییەکانە. ئەو شەرەفی نامێنێت ئەگەر بە شێوەی ناشەرعی سێکس بکات: کەچی ئەو کەسەی دزی دەکات، یان بازرگانی مادە هۆشبەرەکانە، یاخود گزی دەکات، دەکرێت ئەو کارانە بکات و شەرەفیشی بپارێزێت. بەڵام پیاو شەرەفی پارێزراو دەبێت، با رەفتاری

سێکسیی نەشیاویشی هەبێت، مادام ژنەکەی یان خوشك و دایکی و...هتد رەفتاریان جوان بێت... چ دواکەوتوییەکە!

ئێمە زۆرجار چاوپۆشی لە زۆرێك لە خراپەکان دەکەین، وەك: دزی، گزی، خۆپەرستی، ترسنۆکی و فرتوفێڵ و...هتد، چونکە فەزیلەتەکانی مرۆڤ وەکو مرۆڤ لامان بێ بایەخن، جا ئایا هەڵەین کاتێك دەڵێین: هیرارکییەتی ئەخلاقی ئەرەستۆیی هێشتا زاڵە بە سەرماندا؟ بەڵام لە کۆتاییدا دەبێت بڵێین: هەموو ئەمانە مانای وا نییە ئێمە هەستابین بە گواستنەوەی (تیۆری ئەرەستۆ دەربارەی ژن) یان بڵێین مامۆستای یەکەم، بێگومان ئەگەری کاریگەر بوونیش زۆرە، بەڵام بە زۆری هەڵوێستی پیاوان لە کۆمەڵگا پیاوسالارییەکاندا یەکێکە و پیاو زۆر سوود لە دۆخی خراپی ژن وەردەگرێت، رێك وەك چۆن ئازادەکان سوودیان لە سیستەمی کۆیلایەتی کۆمەڵگاکانی خۆیان وەردەگرت، هەندێ جار دواتر مرۆڤ بە لایەوە گرنگ نییە، کە بەم کارەی بووبێتە هۆی شکاندنی باڵێك و رێگرتن لە پێشکەوتنی، کە دەکرا هەموو کۆمەڵگا لێی سودمەند بن.

سەرچاوەکان

1- Susan G .woman from the Greek to the French revolution. Stanford University press. 1973. P. 17

٢- بروانە د. محمد یوسف موسی بکە: (نظام الحکم في الاسلام)، دار الکتب العربی، ل ٥٤.

٣- احیاء علوم الدین. ب٢. ل ٦٤. دار الریان للتراث- قاهرة .١٩٧٨

٤- د. احمد الخواجة (الاداب التعاملیة في فکر الامام الغزالی) ل٤٧. المؤسسة الجامعیة للدراسات و النشر- بیروت ١٩٨٦.

٥- احیاء علوم الدین. ب٢. ل٢٨.

٦- د.احمد الخواجة. الاداب التعاملیة. ل٤٨.

٧- تەنانەت مامانەکەش بەشێك لە بەرپرسیارێتیی ڕەگەزی کۆرپەلەی دەکەوێتە ئەستۆ. ئەگەر منداڵەکە کچ بێت، نیوەی حەق دەستەکەی وەردەگرێت و لە دەرگای پشتەوە دەڕواتە دەرەوە. بگەڕێوە سەر وتارەکەمان بە ناوی (ذکر و انثی) لە کتێبەکەمان (أفکار و مواقف) دا.

٨- بۆ نموونە بەراوردی ئەمە بکە: (خراپترینی سیفەتەکانی پیاو، باشترین سیفەتەکانی ژنن (ئەوانیش): ڕژدیی، لوتبەرزیی، ترسنۆکیی). احیاء علوم الدین. ب٢. ل٤٤. ئەمانەش هەمان بیرۆکەی ئەرەستۆن کە دەڵێت: نابێ ژن

فەزیلەتەکانی پیاوی هەبێت واتە نابێت بەهێز و ئازا و زیرەك و لێهاتوو و...هتد بێت. Aristotle: poetics, xv 1454-A .

یان: (بێدەنگیی تاج و زینەتی ژنە، بەلاّم بۆ پیاو وا نییە) سیاسەت, ١٢٦٠ أ. ب٢ کۆی بەرهەمەکانی. ل١٩٩-٢٠٠.

٩- بگەڕێوە سەر کتێبەکەمان (افلاطون و المرأة) ل٢٦-٢٧ بە تایبەتی پەراوێزی ژمارە ٤١.

١٠- وێلّ دیورانت لە مێژووی شارستانیەتەکاندا دەڵێت: ژنی میسریی کۆن لە مارەبڕینیشدا ئیجابی بووە، چونکە ئەو دەست پێشخەریی دەکرد. ب٢. ل٩٨. ((زالّبوونی ژنی میسریی بە سەر کاروباری تایبەتی خۆیدا، هۆکار بووە بۆ دەگمەن بوونی کوشتنی مندالّ)) ب٢ ل٩٨.

١١- گۆستاڤ لۆبۆن (الحضارة المصریة القدیمة) ل١٣.

١٢- گۆستاڤ لۆبۆن، هەمان سەرچاوە، وەرگێڕانی محمد صادق رستم، المطبعة العصریة. هەروەها سەیری د. احمد الحوفی بکە (المراة فی الشعر الجاهلی) ل٧٠-٧١، دار نهضة مصر لە قاهیرە ١٩٨٠.

١٣- هەر چەندە لە سێ کارەکەی نەجیب مەحفوز ڕادەمێنم دەربارەی پیاوی ڕۆژهەلاّتی زالّی فەرماندەر و نەهیکەر بە سەر ژنەکەیدا، کە لە کونجێکی مالّە گەورەکەیدا بەندی کردووە تا بۆ خۆی لە دەرەوە خەریکی ئاهەنگ گێڕان و ڕابواردنەکانی بێت، یەکسەر وێنەی پیاوی ئەسینایییم بیر دێتەوە، کە ژنەکەی لە مالّەوە بەند دەکات تا بتوانێت دەرچێت و ڕابوێرێت. ئەمەشمان بە درێژیی لە کتێبی (افلاطون و المراة) ل٢٤ و دواتردا باسکردووە.

١٤- رەنگــە کەســێك بڵێــت: بــۆ دەڵێــی کــە کەلــەپورێکی ئەرەســتۆییانەیە؟ لــە ڕۆژهەلاتیش هەر وانەبووە جگە لە هەندێ حاڵەتی هەلاوێرد بــە وێنــەی میســر و بابل؟ (پیاوی فارسی هاوشــێوەی شمــەك مامەڵــەی بــە ژنــەوە دەکــرد، تەنانــەت دەیتوانی حوکمی مەرگی بە سەردا بــدات) قاسـم امـين: تحريـر المـرأة، ل٢٣. لــە زۆربەی ناوچە ڕۆژهەلاتییەکانیشدا جگە لە کاری ماڵەوە فێری هیچی تر نەکراوە، لە سەردەمی جاهلیشدا پێگەیەکی نزمی هەبووە، تەنانەت لــەدایکبوونی هۆکــار بوو بۆ هەناسە ساردیی و ترس، بگرە کوشتن و زیندە بەچاڵ کردنیش! وەك چۆن لە سپارتە دەنێردرا تا لەگەڵ غەیری پیاوی خۆیدا سێکس بکات، پیــاوی عــەرەبیش ڕازییە بەوەی منداڵەکە بە هی خۆی قبــوڵ بکــات! هــەروەها ئەگــەر مێردەکــەی بمردایە کوڕە گەورە وەك میراتی وەریدەگرت و دەبــوو بــە مێــردی و...هتــد. بــۆ وەلامی هەموو ئەمانەش دەڵێم: بەڵێ وایە. کولتووری پیاوسالارانەی ڕۆژهــەلات ڕقێکی زۆری لە ژن بوو، چاوەڕێی یۆنان نەبوو تا فێری ئەم کینەیەی بکات. بەلام مەترسیی ئەرەستۆ لەوەدایە، کە ئەم ڕقــەی فەلســەفاندووە، پاســاوی ئــەقڵیی و سیاسەت و بایۆلۆژی و ئەخلاقی بۆ هێناوەتەوە. دوای ئەمە ئەو ڕقە لــە قــولایی نەستدا جێگیربوو، پشت بەست بــە کۆمــەڵێك بەڵگــە و ســەلماندن کــە هەندێك بەرگێکی دینیان بەبەرداکردووە!

١٥- ئەلفرێد ئێدوارد تایلۆر (ارسطو) ل١٧. وەرگێڕانی د. عزت قرني. دار الطليعة- بيروت ١٩٩٢.

16- Werner Jaeger. Aristotle translated by R . Robinson. P 303. Oxford University, 1967.

17- Ibid. p 323-3.

١٨- بارنزيش J.Barnes له نێو كۆكراوەی كارەكانی ئەرەستۆدا باسی دەكـات، كـە زانكۆی پرینستۆن ساڵی ١٩٥٨ بڵاویكردوەتەوە. ئەمــەش تـازەترین بڵاوكـراوەی نووسراوەكانی مامۆستای یەكەمە (ئێمەش پشتی پێ دەبەسـتین و ئامــاژەی پـێ دەدەین) لەوێدا سـەیری (دەقـی) ڕاسـپاردەكە بكـە. ب٢. ٢٤٦٤. دیۆجینسـی لایەرتی هەمان ڕاسپاردەی لە كتێبەكەیدا (حیاة اعـلام الفلاسـفة) ب١ ل ٤٥٥ و دواتردا بڵاوكردوەتەوە.

١٩- بەراوردی كۆكراوەی بەرهەمەكانی بكە. ب٢. ٢٤٦٤-٢٤٦٥.

٢٠- ئەفلاتون، گفتوگۆی یاساكان، ل٧٧٥ و لە وەرگێڕانەكەی جویت ب٤ ل٣٤٣.

٢١- بیگەر دەڵێ، گوایە ئەسـكەندەر چـەند پـەیامێكی گرنگـی پێـدا نـاردووە بـۆ یۆنانییەكان. سەیری كتێبی ئەرەستۆ ل٣٢٠ بكە.

٢٢- هارۆڵد لامــپ (الاسـكندر المقـدونی) . ل١٧. وەرگێڕانــی عبـدالجبار المطلـبي، المكتبة الاهلیة ببغداد.

٢٣- ن.تارن (الاسكندر الاكبر) ل١٢. وەرگێڕانی زكی علی و پێداچـونەوەی د. محمـد سلیم سالم. مركز كتب الشرق الاوسط ١٩٦٣.

٢٤- هارولّد لامپ (الاسكندر المقدونی) ل١٨.

٢٥- هەمان سەرچاوە. ل٢٠.

٢٦- هەمان سەرچاوە. ل٢٩.

٢٧- دیۆجینسی لایەرتی ئاوەها باسی ئەرەستۆ دەكات: (ئەرەستۆ فسە زمـان، قـاچ باریك، چاو بچوك بوو. بە جلوبەرگ و ئەنگوستیلەكەی و ستایلی قـژی سـەرنجی

خەڵكی ڕادەكێشا) ب١ كتێبی (حیاة اعـلام الفلاسـفة) ل٤٤٥. وەرگێڕانــی د.د. هیكس.

٢٨- هارولد لامپ (الاسكندر المقدونی) ل ٣٣-٣٤.

29- Aristotle: Metaphysics 980-A- the complete works vol.2 p.1552.

30- J.Lear: Aristotle: The desire of understanding p.1. Cambridge 1988.

31- Aristotle: Metaphysics 980-A (VOL.2. P. 1553).

32- Aristotle: Ethics 1139-B (vol. 2. p. 1799).

33- Aristotle: Ethics 1125-B (vol 2. p. 1809).

34- Susan M. Okin: women in western political thought p. 73

٣٥ بەراوردی توێژینەوەكەمان بكە: (افلاطون و المرأة) ل ٦٦ و دواتر.

36- Aristotle: politics. 1253-A (vol. 11. p. 1988).

37- Aristotle: ibid

٣٨- زاراوەی جیهــانی هونــەری لێــرەدا مانایــەكی فــرەوانتری لــە زاراوەكــە هەیــە، مەبەست پێی ئەو جیهانەیە كە مرۆڤ بۆ خۆی دەیخوڵقێنێت یان دروستی دەكـات، هونەریش واتە ((دروستكردن)). مرۆڤ لەم جیهانەدا ئەوەی نزمە بۆ بەرژەوەندی و سوودی ئەوەی باڵایە دەیخوڵقێنێت. سروشت لە ڕێڕەوی خۆیـدا ئــەوەی نزمــە وەك قۆناغێك بۆ گەیشتن بەوەی باڵایە دەخولقێنێت. بــەراوردی ڕای ئێرنســت پاركــەر بكە لە سەر وەرگێڕانێكی كتێبی سیاسەتی ئەرەستۆ ل٣١٧ پەراوێزی ١.

39- Aristotle: politics. 1333-A (VOL. 2. P. 2115)

40- F. Bacon: the new organon p. 54 ed.by fuiton H Anderson- the bobs- merill. N.y. 1960

41- Aristotle: politics, 1333-A (the complete works vol. ip. 2115) Ibid: 1265-A (vol. 2 p. 1993)

42- Ibid: 1265-A (vol. 2 p. 1993)

٤٣- بەراوردی ئەوە بکە کە دەربارەی کەڵتەکان Celt دەیڵێت لە ئەخلاقی نیکۆماخیدا، بەوەی کە لە هیچ شتێك ناترسن، نە لە بومەلەرزە، نە لە شەپۆلەکانی دەریا (Ethics: 1115-B (vol. 2 p. 1761).
44- Aristotle: politics, 1397-A (vol. 2 p. 2186)
٤٥- یوسف کرم (تاریخ الفلسفة) ل ٢٠٢-٢٠٣ دار القلم لە بیروت, ١٩٧٣.
٤٦- (ئەسکەندەر خۆی پێشتر دەیزانی کە ئەرەستۆ لەم ڕووەوە نەیپێکاوە، ئەو شارستانییەتیەی لە بابل و میسر بینی سەرسامیکرد. هەروەها بینی کە خانەدانانی فترس خەریکی جەنگن، بۆیە پێی وابوو هاوشێوەی یۆنانییەکان دەبێت بە پێی توانا و شیاویی خۆیان دابەشبکرێنە سەر چەند پلەیەکی جیاواز). و.و. تاون لە کتێبی (ئەسکەندەری مەزن: ژیان و مێژووی) ل٩٨. وەرگێڕانی زکی علی و پێداچوونەوەی د. محمد سلیم سالم، مرکز کتب الشرق الاوسط ١٩٦٣.
47- The politics of Aristotle eng. Trans by E. Barker p. 385
48- Aristotle: Politics, 1397-B (vol. 2 p. 2107)
٤٩- ئەرەستۆ پێی وایە ئەمە ڕای ئەفلاتونە.
50- Aristotle: Politics, 1264 (vol. 2 p. 1986)
51- D. Roth: Aristotle p. 241
52- Aristotle: politics, 1254-A (vol. 2 p. 1990)
53- Ibid
54- Ibid.
٥٥- John H. Randall: Aristotle p. 220 هەروەها دۆزینەوەی واقیع Discovering of reality وتارێکی لیندا لانچ: (المرأة لیستْ حیوانا ئاقلاً).
56 Aristotle: Politics, 1253-A (vol. 2 p. 1988)
٥٧- امام عبدالفتاح امام (فلسفة الاخلاق) ل ١٠٩-١١٠.
58- Susan M. Okin op. cit p. 77

59- Lynda Lange op. cit p. 12
60- Susan Okin op. cit p. 78

٦١- بێرتراند رەسڵ (تأريخ الفلسفة الغربية) ب ١ ل ٢٦٤. وەرگێڕانی د. زکی نجيب محمود - لجنه التأليف و الترجمه و النشر ١٩٧٨ چ ٣.

٦٢- ئەرەستۆ (الخطابة) وەرگێڕانی د. عبدالرحمن بدوی - دار الشؤون الثقافية العامة - بغداد ساڵی ١٩٨٦.

63- John H. Randall: Aristotle p. 118
64- Aristotle: De Anima, 412 (vol. 1 p. 656)
65- Ibid, 415 (vol. 1 p. 661).

٦٦- ناتوانم ئەو تێبینییە باسنەکەم، کە ئەم بیرۆکە ئەرەستۆییە چەند کاریگەریی لە بیری هیگڵ کردووە، کە ئەویش هەبووەکان، بگرە شارستانی و هونەر و کولتوور و ئایینەکان و...هتد بە شێوەیەکی (سەر بەرەوژوورانە) لە سەر بنەمای پەیوەندی نێوان (ڕۆح و مادە) ڕێکخستووە. شارستانییەتەکانی ڕۆژهەڵات مادە تیایاندا زاڵ بوو، ڕۆح لە حاڵەتی خەودا بووە، کاتێك لە میسری کۆندا ویستویەتی لە مادە جیاببێتەوە. پەیکەری ئەبو هولیش ڕەمزە بۆ ئەمە کە نیوەی مرۆڤ (ڕۆح)ە و نیوەی تریشی ئاژەڵ (مادە)یە، کە ئۆدیب لە ئەفسانە بەناوبانگەکەدا لە بەر دەروازەکانی تیبەدا کوشتی، ئاوەهاش لە یۆنان ڕۆح لە مادە ڕزگاری بوو و...هتد.

٦٧- جورج سارتون: تاريخ العلم ،ب ٣ ل ١٥٢، دار المعارف.

٦٨- بەراوردی وتەکەی ویل دیورانت بکە: (بەڵام زانستی بایۆلۆژیا بواری ئەرەستۆیە، ئەو شارەزا و تێبینەرێکی گەورەیە، کەچی هەر لەوێشدا زۆربەی هەڵەکانی دەکات) قصة الحضارة ب ٧ ل ٤٩٩.

69- W.D. Ross: Aristotle, p.12 Meridian Book, N.Y, 1959

٧٠- (داروون: حياته و رسائله) له كتێبەكەی پێشتری ڕۆسەوه وەرگیراوه و جۆرج سارتۆنیش هەمان وتەی له كتێبی (تاريخ العلم)دا باسكردووه ب ٣ ل ٢٧٧. دوو زاناكەش بریتین له كارلۆس لینیس (١٧٠٧-١٧٨٨) زانایەكی ڕووەكناسی سویدییه به دامەزرێنەری ڕووەكناسی دادەنرێت. بارۆن كۆفییەش (١٧٦٩-١٨٣٢) زانایەكی فەرەنسییه و به دامەزرێنەری زانستی توێكاریی مۆدێرن دادەنرێت.

٧١- ویل دیورانت (قصة الحضارة) ب ٧ ل ٥٠٧.

٧٢- لەبەر ئەمەشه ئەرەستۆ زانیاری له سەر ئەندامه ناوەكییەكانی گیانلەبەر زیاتربوو تا ئەوانی مرۆڤ. دەڵێت كه نه ئەو و نه ئەبیكراتس خۆیان له ژێر كاریگەری و دەسەڵاتی دین ڕزگارنەكردبوو، تا جەستەی مرۆڤ توێ توێ بكەن. ویل دیورانت ب ٧ ل ٥٠٣.

٧٣- ئەم بەرهەمانه كاریگەری بەرچاویان له سەر كەلەپووری عەرەبی هەبووه، به تایبەتی جاحز و ئیبن قوتەیبه و نوەیری له (نهاية الارب) و دومەیری له (حياة الحيوان) و...هتد. بۆ نموونه سەیری هێنانەوەی وتەكانی ئەرەستۆ بكه له لایەن جاحزەوه له كتێبی (الحيوان) دا. نصوص و دراسة بقلم د. وديعة طه نجم، بڵاوكراوەی معهد المخطوطات العربية بالكويت ١٩٨٥.

74- W.D. Ross: Aristotle, p.112

٧٥- ویل دیورانت (قصة الحضارة) ب ٧ ل ٤٩٩.

76- Aristotle: The complete works, vol 1, p.922
77- Ibid
78- H. Randall: Aristotle, p.46

79- Ibid

80- Lynd Lange: Discovering Reality, p.7

٨١- ئەرەستۆ بەردەوام وشەی نـەفس Anima بـەکاردێنێت، بـەڵام ڕەنگـە لێـرەدا وشەی ڕۆح گونجاوتر بێت.

٨٢- چونکە ئەو بـڕوای وابـوو، وەك باسمـانکرد، ڕادەی گـەرمیی، بوونـەوەرێك لـە ڕیزبەندی هەبووەکانـدا بـەرز دەکاتـەوە، ئەگـەر کـەم بکـات هەبووەکـەش نـزم دەبێتەوە، ئەمەش بێگومان بیرۆکەیەکی هەڵەیە.

83- G. Bachelard, la formation de LEsprit scientifique p.18

84- Ibid

85- F. Bacon, The New Organon, p.45, ed. By Fulton H. Anderson, The Bobbs-Merill company 1960

86- W.D. Ross, Aristotle, p.117

87- Ibid

88- Aristotle, Generation of Animals 7- A

89- Susan Okin, Women in western political thought p.81

٩٠- هەروەها تەماشای ئەم وتە کورت و پوختەی بکە: (لەبەر ئەوەی هۆی کارا زۆر باشتر و پیرۆزترە لەو مادەیەی کاری لە سەر دەکات، بۆیە باشتر وایە بنەمای باڵا و کاریگەر لەوەی خوارەوە جیا بێتەوە، بە دواشیدا پێویستە پیاو چەندی بۆی لوا لە ژن جیا بێتەوە. (زاوزێی گیانلەبەران ٧٣٢-أ. ب ١ لە کـۆی بەرهەمـەکانی، بڵاوکراوەی بارنز ل ١١٣٦.

91- Aristotle, Generation of Animals 732-A.

92 Aristotle, History of Animals 588-A .

٩٣- ئەم پەیوەندییە لە فیکری یۆنانی و دواتریش ڕۆمانیدا هەبووە، بە بەڵگەی ئەوەی وشەی نەفسی لاتینیAnima ، بووە بە سەرچاوە بۆ وشەی گیانلەبەر لە زمانە ئەوروپییە تازەکاندا وەك ئینگلیزی و فەرەنسی.Animal

٩٤- ئەرەستۆ (نەفس) ٤١٥-م- وە ل ٥٣-٥٤ لە وەرگێڕانی د. احمد فواد الاهوانی.

95- Aristotle, Generation of Animals 719-A.

٩٦- زانای فسیۆلۆژی ئینگلیزی ولیەم هارڤی (١٥٧٨-١٦٥٧) پزیشکی پادشا شارڵی یەکەم بوو، ژمارەیەك ئاسکی مێینەی لە قۆناغی جیاوازی دوای جووتبووندا توێ توێ کرد، بەڵام نە ئەو برە خوێنەی چاوەڕێ بوو، نە هیچ تۆو و سپێرمێکی نەدۆزییەوە، ئەمەش توشی شڵەژانێکی گەورەی کرد، چونکە ئەو (هیلکۆکە)یەی کە لە گیانلەبەرە شیردەرەکاندا هەیە ئەو کات نەدۆزرابووەوە (ماوەیەکی زۆر دوای هارڤی دۆزرایەوە). ئێمە ئێستا دەزانین کە خوێنی ژن قۆناغێکە لە خولی سێکسی (الدورة الجنسية)، کە دەکەوێتە قۆناغی دوای دەرچوونی هێلکۆکە لە هێلکەدان و نوسانی بە دیواری مناڵدانەوە دوای پیتاندن. بگەڕێوە سەر وتەکانی Beck لە وەرگێڕانەکەی بۆ کتێبی زاوزێی گیانلەبەری ئەرەستۆ ل ١٠١. Aristotle, Generation of Animal, trans by. A.L. Beck, Harvard University 1942. سیمۆن دی بۆڤواریش دەڵێت: هارڤی چەند تاقیکردنەوەیەکی تری لە سەر چەند دێڵە سەگێك دوای جووتبوون ئەنجامداوە، لە نزیك ملی منالّدان چەند دیوە وای زانیوە کە هێلکۆکەن، کەچی کۆرپەلەی ڕاستەقینە بوون. ل ٤٠ لە کتێبەکەی The second sex p.40 .penguin books

97- Aristotle, Generation of Animals 799-A.

٩٨- بۆ هەموو ئەمانە بگـەڕێوە سـەر (زاوزێـی گیانلەبـەران) ٧٢٩-ب وە ٧٣١-أ (کۆی بەرهەمەکانی ئەرەستۆ ب ١ ل ١١٣٥).

٩٩- هەمان سەرچاوە ٧٦٦-أ.

100- Aristotle, Generation of Animals 730-B.

١٠١- ئەمەش واتە پیاو لە کاتی زاوزێدا شتێکی مادی نابەخشێت بەڵکو ڕۆحییـە. قەشە تۆمای ئەکوینیش ئەو تیۆرەی ئەرەستۆی بـەکارهێناوە کـە دەڵێـت: پیـاو شتێکی مادی نابەخشێت تا بەشـدار بێـت لـە پێکهـاتنی کۆرپەلـەدا، بەمـەش ویستویەتی بەرگری لە بیرۆکەی لە دایکبوونی مەسیح لە مریەمی پاکیزە بکات. الفرد تیلور (أرسطو) ل ٩٢ وەرگێرانی د. عزت قرنی دار الطلیعة بیروت ١٩٩٢.

102- Aristotle: OP. Cit.
103- Aristotle: Generation of Animals 764-A.
104- W.D. Ross, Aristotle, p. 121-122.
105- Aristotle, op. 767-B.
106 W.D. Ross, Aristotle, p. 122.
107- Ibid.

١٠٨- ئاشکرایە ئەمە ئاماژەیە بـۆ حاڵـەتی ڕژێنـی منالّـدان، ئەمـەش ڕژێنێکـی سروشتییە. بەراوردی زاوزێی گیانلەبەران ٧٣٩-أ بکە. هەروەها ٧٣٧-أ. بـەڵام وابزانم بەشی کۆتایی دەربڕینەکە باسی شـلەی سـپی نێـو منالّـدان دەکـات کـە ئەمەش دەڕواتە چوارچێوەی پاسۆلۆژییەوە (زانستی نەخۆشییەکان) ئاشکرایە کـە ئەم دووانە تێکەڵکراون، بەراوردی وەرگێڕانی Beck بکە چاپی زانکۆی هارڤـارد ل ١٠٢ و دواتـر لـە زنجـیرەی لۆیـب .Loeb هـەروەها سـەیری ب ١ لـە کـۆی بەرهەمەکانی ئەرەستۆ ل ١١٤٣ و دواتـر بکـە، هـەروەها ل ١١٤٦-١١٤٧ لـە بڵاوکراوەی بارنز کە پێشتر باسکرا.

109- Aristotle: Generation of Animals 739-B.

١١٠- ((ئەرەستۆ وای زانیوە کە کۆرپەلە لە ئەنجامی یەکگرتنی سپێرم و خوێنی ژن دروست دەبێت و ژن تەنیا مادەی پاسیڤی پێدەبەخشێت، کەچی پیاو هێز و جووڵە و ژیـان و چـالاکی پێـدەدات. ئەبیکراتسـیش تیـۆرێکی هاوشـێوەی هـەبووە، وتوویەتی دوو جۆر تۆو هەن، یەکێکیان هی ژنە کە لاوازە، ئەوی تریان هی پیاوە کە بەهێزە. تیۆرەکەی ئەرەستۆ بە درێژایی سەدەکانی ناوەڕاست و سەردەمی تازە بالأدەست مایـەوە)). ل ٤٠ Simone De Beauvoir: The second sex .

p.40 Eng. Trans by. H.M. Parshley penguin books.

111- Lynda Lange: (women is not a rational animal) p.11 in discovering reality .

112- Aristotle: Generation of animals 767-B.

113- Ibid, 585-B.

114- Lynda Lange: op. cit. p. 11.

115- Ibid, p. 12.

116- Aristotle: Generation of Animals 721-B.

117- Ibid

118- Lynda Lange: women is not a rational animal p.11.

١١٩- بەراوردی ئەو چوار بەڵگەیە بکە کە لـە زاوزێـی گیانلەبەرانـدا دەیهێنێتـەوە ٧٢١-ب (ب ١ کۆی بەرهەمەکانی ل ١٢٠ و دواتر).

120- J.H. Randall, Aristotle, p.238 (Columbia university 1968).

121- Aristotle: Generation of animals 728-A.

122- Simone de Beavoir: the second sex p.38.

123- Ibid. 767-A.

124- Ibid. 767-B.

125- Ibid.

١٢٦- بەراوردی وتارەکەمان (ذكر و أنثى) بکە لە کتێبی (افكار و مواقف) مكتبة مدبولي- القاهرة.

127- Aristotle: Generation of Animals 726-B.

128- Aristotle: parts of Animals G 43-A.

١٢٩- بەراوردی وەرگێڕانە کۆنەکەی یوحەننا بەتریق بکە کە د. عەبدولرەحمان بەدەوی بڵاویکردووەتەوە بە ناونیشانی (أجزاء الحيوان) ل ٧١-٧٢، وكالة المطبوعات بالكويت ١٩٧٨.

130- Aristotle: Generation of Animals 728-A. (Complete works, vol.1p. 1130)

131- Lynda Lange, op. cit. p

132- The Ingredients of an Aristotelian science, nous, 6-pp. 55-59.

133- Quoted by Simone de Beavoir in "the second sex" p.24 trans by H.M. Parshley penguin (Cassics books, 1953).

134- Lynda Lange, op. cit. p. 7.

١٣٥- بیرۆکەکەی ئەرەستۆ تا سەردەمی تازە باڵادەست بوو، بە ڕادەیەك سەرسامی نیتچە (١٨٤٤-١٩٠٠) بە شارستانیەتی یۆنانی کۆن ڕەنگدانەوەی ئەو کاریگەرییەیە. لێرەوەیە دەڵێت: (ژن هیچ ئەرکێکی تری نییە جگە لە خستنەوەی منداڵێکی جوان و بەهێز، کە بەشێوەیەکی بەردەوام کەسایەتی باوکی تێدا بژێت) (أمور انسانية الى أقصى حد) ل ٢٣٨.

١٣٦- ئەم تێڕوانینە بە شێوەیەکی تایبەتی لە سەردەمی ئەرەستۆدا بڵاوبوو، بە ڕادەیەك ئیڤا کیولز بە سەردەمی کلاسیکی یۆنانی دەڵێت (سەردەمی چووك)

تەماشــای کتێبەکــەی بکــە: Eva Keuls: "The Rrign of phallus: university of California press, 1993.

١٣٧- تا ئێستاش خەڵکی عەوامی لای خۆمان بە هەمان مانا بــەکاریان دێنێــت، ڕەنگە وشەکانی نێر، چووك و مرۆڤ بە هاومانا دابنێت!

138- Lynda Lange, op. cit. p. 12.

139- A Philosophical Dictionary of Biology p.27 ed. By P.B. Medawar, Weiden Feld, London 1984

140- Ibid, p. a7.

١٤١- ئەمە بەراوردکە بەو قسەیەی خەڵکی عەوام کــە دەڵــێن هەنــدێ گیانلەبــەر، لەوانەش پشیلە حەوت ڕۆحی هەیە!

142- Philosophical Dictionary of Biology, p.28.

١٤٣- جورج سارتون (تاریخ العلم) ب ٣ ل ٢٧٠. وەرگێڕانــی چــەند زانایــەك، دار المعارف لە میسر.

144- Eva Keuls: "The Rrign of phallus: sexual politics in Ancient Athens" p.145. university of California press, 1993

١٤٥- ئەو دەستەواژەیەی هیگڵ کە نووسەر ئاماژەی بۆ دەکات ئەمەیە: (هەموومان کوڕی سەردەمی خۆمانین، هەروەها بۆ فەلسەفەش دەشێ بوترێ کــە بریتییــە لــە سەردەمی خۆی لە قاڵبی فیکردا). ل ٨٨ لە (أصول فلسفە الحــق) وەرگێڕانــی د. امام عبدالفتاح امــام ســەیری بــەرگی یەکــەمی کــۆی کارەکــانی هیگــڵ بکــە، بڵاوکراوەی مکتبة مدبولی- القاهرة.

146- Susan Okin, women in western political philosophy p. 73.

١٤٧- د. امام عبدالفتاح امام (افلاطون و المراة) ل ٥٢، ژمــارە یــەك لــە زنجــیرەی فەیلەسوف و...ژن، مکتبة مدبولی- القاهرة.

١٤٨- (افلاطون و المراة) ل ٢٨، هەروەها سەیری ئیڤا کیولز (عصـر القضـیب) ل٩٩ بکە.

149- G.E.R Lioyd: Aristotle, The Growth and structure of Historical Thought, p.246. Cambridge University press, 1968.

١٥٠- دواتر بۆمان دەردەکەوێت، کە ئەو دادپەروەرییەی ئەرەستۆ باسی دەکات و بە (زەرورەتێکی کۆمەڵایەتی) بگرە بە زەرورەتـی گردبوونـەوەی سیاسـی دادەنێـت، تەنیا لە نێوان ئەوانەدا دەشێ هەبێت کە یەکسانن یان بەرامبەرن یان هاوشـانن، واتە ئەوانەی بە یەکسانی دەتوانن حوکم بکەن و حوکم بکـرێن، لـەم حاڵەتەشـدا ستەمە کە ئەمانە بە ڕێگەیەکی تری جگە لە یەکسانی مامەڵە بکرێن.

151- Aristotle, Politics, 1252-B (vol. 1. p. 1987).

152- Ibid.

153- Ibid, 1252-B.

154- Ibid, 1252- (VOL. 2. P. 1985).

١٥٥- ئەرەستۆ ئەمەی بە ڕای ئەفلاتون دادەنا، سەیری وتەی ئێرنست پارکەر بکە لە وەرگێڕانی بۆ کتێبی سیاسەتی ئەرەستۆ ل ١ پەراوێزی ٢.

156- Aristotle, Politics, 1257-A (vol.2 p. 1986).

١٥٧- ئەرەستۆ گەلانی دونیا دابەش دەکات بۆ سێ جۆر:

أ) گەلی ناوچە ساردەکانی ئەوروپا.

ب) گەلی ئاسیا.

ج) گەلی یۆنان.

یەکەم: ڕۆحێکی بەرزیان هەیە و ئازان، بەلاّم زیرەکی و دەسترەنگینیان کەمە، ئەمەشە هۆی ئەوەی تارادەیەك ئازادی خۆیان پاراستووە، بەلاّم سیستەمی سیاسییان هیچ پێشکەوتوو نییە، نەشیانتوانیوە حوکمی ئەوانی تریش بکەن.
دووەم: زیرەك و دەسترەنگینە، بەلاّم ڕۆحی بەرز نییە و ترسنۆکە، بۆیە هەمیشە لە ژێر باری کۆیلایەتیدا نرکاندویەتی، لای ئەوان جیاوازی نییە لە نێوان ژن و کەنیزەك، یان پیاو و کۆیلەدا، چونکە هەموویان کۆیلەن.
سێیەم: گەلی یۆنانییە کە هەردوو خەسڵەتەکەی هەیە: لە نێوان زیرەکی و ڕۆحی بەرزدا، لە نێوان دەسترەنگینی و ئازایەتیدایە، ئەم سیفەتانەش وایان لێکردووە کە بەردەوام ئازاد بێت و یارمەتیان داوە سیستەمێکی سیاسی پێشکەتووی هەبێت، ئەگەر یەکێتی سیاسی هەبووایە دەیتوانی حوکمی گەلانی تریش بکات، کەچی ئەم جیاوازییانەی نێوان گەلی یۆنانی و گەلانی تر، لە ناوخۆی گەلی یۆنانی خۆشیدا هەیە (سیاسەت ١٣٢٧-ب) وە (کۆی بەرهەمەکانی ب٢ ل٢١٠٧).

158- Aristotle, Politics, 1327-B (vol. 2. p. 2107).

١٥٩- یوسف کرم: تاريخ الفلسفة اليونانية ل ٢٠٢-٢٠٣ دار القلم، بيروت ١٩٧٧.

160- Aristotle, Politics trans. By. E. Barker PXV111.

161- Ibid, 1255-A (vol. 2 p. 1991).

162- Ibid.

١٦٣- دەکرێت مافەکانی ژن لە کۆمەڵگای ئەسیناییدا لە یەك ڕستەدا کورت بکەینەوە: هیچ مافێکی نەبووە! هەر داواکارییەکیشیان هەبووایە لە ڕێگەی سەرپەرشتیارانەوە دەیانکرد. زینۆفۆن گفتوگۆیەکی نێوان ئیزخۆماخۆس و

سوكرات دەگێڕێتەوە، کـە یەکـەم ژنـان دەچـوێنێ بـە کۆیلـە و ئەسـپ، کەچـی دووەمیان دەیانچوێنێ بە وڵاخ و ئەسپ. لە ڕاستیدا ژن لە قانونـدا هێنـدەی وەك کۆیلە مامەڵە دەکرا، هێندە وەك کەسێك مامەڵە نەدەکرا. ئەوان ژیانیان بـەوەوە دەگوزەرێنن لە سەرپەرشتی پیاوێکەوە بگوازنەوە بۆ ژێر سەرپەرشتی پیاوێکی تر: سەرپەرشتیاریش دەشێ باوك، مێرد، کوڕ، برا یان خزمێکی دووری نێرینە بێـت. ئەوانیش هەروەك کۆیلە لە دیدی ئەرەستۆ دا، ئامێری زیندوون کە موڵکی پیاون و بەکاریاندەهێنێت. Eva Keuls, The Reign of Phallus p.102

164- Aristotle, Politics, 1961 (vol. 2 p. 2001)
165- Aristotle, 1962- A (vol.2 p. 2002)
166- Aristotle, 1962- A (vol.2 p. 2002)
167- Aristotle, Politics, 1264-A (vol.2 p. 1989).
168- Ibid.
169- Ibid.
170- Ibid. 1254-B.
171- Ibid.
172- Ibid, 1259-A (vol.2 p. 1998).

١٧٣- ویل دیورانت (قصة الحضارة) ب٦ ل ١٥٧ لە وەرگێڕانی محمد بدران.

174- Aristotle, Economics, 1344-A (vol.2 p. 1931).
175- Ibid.
176- Ibid.

١٧٧- تەماشاکە چێژی سێکسی وەك ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی هاوسـەرگیریی نـاوی نییە، چونکە ئەویان جێهێڵراوە بۆ سۆزانی و کوڕانی لوسکە، بەڵام ژن تـەنیا بـۆ خستنەوە و بەخێوکردنی منداڵـە. بـۆ وردەکـاری زیـاتر سـەیری کتێبـی (عصـر القضـیب)ی ئیڤـا کیـولز بکـە کـە دەڵـێ: (وەزیفـە و ڕۆڵـی هەسـتیاری ژن لـە

کۆمەڵگای ئەسینابییدا بریتیە لە بەخێوکردنی منداڵ، بە تایبەتیش کوڕان، چونکە باوك گرنگی بە کچ نەدەدا) ب ١٠.

178- Aristotle, Economics, 1344-A (vol.2 p. 2131).

179- Aristotle, Politics, 1259-A.

١٨٠- بە شوودانی زوو باو بوو لە کۆمەڵگای ئەسینابییدا، چونکە کچی منداڵ گوێڕایەڵە و بە ئاسانی کۆنترۆڵ دەکرێت، بۆیە کچان لە تەمەنی پانزە ساڵیدا دەدران بە شوو، کەمینەیەکی کەمیش لە ڕۆشنبیرە منەوەرەکان داوای ئەوەیان کردووە کە تەمەنی سروشتی بۆ هاوسەرگیریی بکرێتە هەژدە ساڵ، وەك ئەوەی ئەرەستۆ کردی. بەڵام ئەفلاتون بیست ساڵی پێ باش بوو وەك ئەوەی لە سپارتا هەیە. کەچی سوکرات دەیوت: کچێك بخوازە کە هیچی نەبیستبێت و نەبینیبێت. (عصر القضیب) ل ١٠٤.

181- Aristotle, Politics, 1259-A.

182- Aristotle, Politics, 1335-A (vol.2 p. 2118).

١٨٣- سێر ئێرنست وشیاریمان دەداتێ، کە ئێمە کاتێك دەقەکانی ئەرەستۆ تایبەت بە هاوسەرگیریی دەخوێنینەوە، دەبێت ئەوەمان لە یاد بێت کە ئەو کوڕی پزیشك بووە و ڕاهێنانی پزیشکی باشی وەرگرتووە، وادیارە لێرەدا مەبەستی لە وشەی تۆو، سپێرمەکان (گیانلەبەری مەنەوی) بێت، ئەمەش لە تەمەنێکی دیاریکراودا گەشەی تەواو دەبێت، بۆیە ئەگەر کوڕێك هەر زوو خەریکی تێرکردنی لایەنی سێکسی خۆی بێت پێش تەواوبوونی گەشەیان، ئەو کات زیان بە هەموو جەستەی دەگەیەنێت، بۆیە مەرجی داناوە هاوسەرگیریی پیاو لە تەمەنی سی و حەوت ساڵیدا بێت.

184- Aristotle, op. cit. 1335-A.

١٨٥- خەڵکی ئەسینا مانگێکیان هەبوو پێیان دەوت (مـانگی هاوسـەرگیریی) لـە ناوەڕاستی کانونی یەکەمەوە دەست پێ دەکات تـا نزیکـەی ناوەڕاسـتی کـانونی دووەم.

186- Aristotle, Politics, 1335-A (vol.2 p. 2118)

187- Ibid.

١٨٨- بێگومان ئەم تێبینیەی ئەرەستۆ ڕاستە لەوەدا کە منداڵ کاریگەر دەبێت بـە باری تەندروستی دایك، جـا بـاری جەسـتەیی بێـت یـان دەروونـی. فەیلەسـوفی ئینگلیزی تۆماس هۆبز ترسی هەمیشەیی دەگەڕاندەوە بۆ ئەوەی کە دایکی پێش کاتی خۆی ئەمی بووە، چونکە لە هێرشی ئیسپانییەکان زۆر ترساوە ئـەو کاتـەی لە کەنارەکانی ئینگلتەرا نزیك کەوتنەوە. لـە ژیاننامـەی خۆیـدا دەڵـێ: دایکـم دوانەیەکی بە جارێك بووە (من و ترس). (تەماشای کتێبەکـەمان بکـە تومـاس هوبز ل ٤٥ دار التنویر بیروت ١٩٨٥). بەڵام ئـەو ئامۆژگارییـەی کـە دەیکـات بەوەی با ئەقڵی دایکەکە بە تەواوی لە کار بخرێت و ماندوو نـەکرێت زۆر سـەیرە! ئاشکرایە وەك ئێرنست پارکەر دەڵێ: ئەرەستۆ لێرەدا بڕوای تەواوی بە تیۆرەیەکی مادی فیزیکی لە سەر ژن هەیە، دونیای یۆنـانی دونیایـەکی پیاوسـالارانە بـوو، دەیویست دایك وەك زەوی بێت کە تۆوی تێدا سەوز دەبێـت، خـۆڕاگر بێـت، زۆر گلەیی و بۆڵە نەکات و بیریش نەکاتەوە.

١٨٩- فڕێدانی منداڵ لە دەشـت و دەر بـە تایبـەتیش لـە سـەر لوتکـەی چـیاکان، کارێکی نامۆ نەبوو بە یۆنانییـەکان. زۆرجـار ڕوویـدەدا پاڵـەوان (ی مێینـە) ی یەکێك لـە شـانۆگەرییەکان یـان حیکایەتـە یۆنانییـەکان کەسـێکی هـەڵگیراوە

(لقیگ) بوو کە بەم شێوەیە دۆزرابوویەوە. چونکە کچـان زیـاتر لـە کـوڕان بـەم شێوەیە لە دەشتەکاندا فڕێدەدران. وشەی هەڵگیراوەیش بۆ خۆی واتـە منـداڵێك، کە لە سەر ڕێگەکان دەدۆزرێتەوە و باوانی خۆی ناناسێتەوە، واتە لە سـەر ڕێگـە هەڵدەگیرێتەوە پاش ئەوەی خەریك بووە بمرێت.

190- Aristotle, Politics, 1335-B.

191- Ibid.

192- Ibid.

193- Ibid.

١٩٤- ئەرەستۆ: سیاسەت ١٢٦٠-أ. وا دیارە ئەرەستۆ لێرەدا کەوتوەتە بازنەیـەکی لۆژیکییەوە (دور منگقی) ئەو لەسەرەتادا دەڵێت، کە پەیوەندی نێوان کەسـەکان وەك پەیوەندی نێوان ڕەگەزەکانی نەفس وایە، پاشان لەوێوە دێتەوە سەر پەیوەندی نێوان کەسەکان، ناوەندی ئەم سوڕانەوەش بریتییە لە بنـەمای گشـتی پەیوەنـدی نێوان حاکم و مەحکوم.

١٩٥- ئەرەستۆ: سیاسـەت ١٢٦٠-ا. لـە کتێبـی حەوتـەمی سیاسـەتدا ئەرەسـتۆ وێنەیەکی تەواوی هەردوو ڕەگەزەکەی نەفس (حاکم و مەحکومان) نیشان دەدات.

١٩٦- هەمان سەرچاوە، هەمان جێگە.

١٩٧- بۆ نموونە تەماشای وتەی ئۆگەستینۆس رەبارە وەرگێڕی (سیاسـەت) بکـە لـە سەدەی بیستدا کە دەڵێت: (ڕەگـەزی مێینـە هەسـتی ناسـکە و سـۆزاوییە، زوو کاریگەر دەبێت، زیاتر گوێڕایەڵی هەسـتەکانە و شـوێن نـوری ئـەقڵ ناکـەوێت. کەوابێت لە پیاو کـەمتر شـیاویی ئـەوەی تیایـە سـەرۆکایەتی بکـات، چـونکە سەرۆکایەتیکردن کارێکە لە یاسا و ڕێسای خۆیدا پشت بە ئەقڵ دەبەستێت نـەك

هەست. بەڵام ڕەنگە پەروەردە ئەم کەموکوڕییە سروشتییە پڕ بکاتەوە، هەر چەندە هەمیشە ئەگەری ئەوە هەیە ئەوەی سروشتییە بە سەر ئەوەی بەدەست هاتووە زاڵ بێت). ل ٣٧ پەراوێزی ١. ئەو لە کاتێکدا ئەم قسەیەی کردووە کە ژمارەیەکی بە ناوبانگی ژن هەبوون لە جیهاندا! تاتشەر لە ئینگلتەرا کە لەبەر بەهێزی و ڕەقی نازناوی ژنە پۆڵاییەنەکەی وەرگرتبوو، هەرگیزیش هەست و سۆز زاڵ نەبوون بە سەریدا. بی نەزیر بۆتۆ لە پاکستان کە تەنانەت پێش ئەوەشی بێتە سەر حوکم لە زۆربەی پیاوان ئاقلتر بوو، ئەندێرا گاندی لە هندستان ، ئەکیبۆ لە فلپین و...هتد، ئەوەشی کە گوڵدا مائێر پێیکردین بۆ خوێنەری عەرەبی جێدەهێڵم تا بێتەوە بیری.

١٩٨- تەماشای وتارەکەی بکە: Aristotle and Politiciazation of the soul (in discovering reality) p. 17-30 ed. By Sandra Nerding.

199- Aristotle, Ethics, 1119-B.

٢٠٠- ئەخلاقی نیکۆماخی ١١٤٩-ب. دەوترێ کە دێڕەکە هی سافۆی شاعیرە، وەسفەکەش بۆ ئەو کەنارەیە کە لێی دابەزیوە پاش ئەوەی لە دەریا هاتووەتە دەرەوە. تەماشای د. عبدالغفار مکاوی بکە (سافو: شاعرة الحب و الجمال عند اليونان) ل ٧٢ پەراوێزی ١، دار المعارف لە میسر، ساڵی ١٩٦٦.

٢٠١- ئەخلاقی نیکۆماخی ١١٣٨-ب.

٢٠٢- هەمان سەرچاوە ١١٦٨-ب.

٢٠٣- هەمان سەرچاوە ١١٦٩-ب.

204- E.V. Spelman, op. cit. p. 21.

205- Aristotle, De Anima, lo 8-B.

206- E.V. Spelman, op. cit. p. 21.
207- E.V. Spelman, op. cit. p. 23-4.
208 - Eva Keuls, The Reign of phallus p. 6 .
209- Susan Okin, Women in western political thought, p. 86.
210 -Aristotle, politics, 1259-B.
211 - Ibid.
212- Ibid.
213- Aristotle, Economics, 1353-B (vol. 2 p. 2146).

٢١٤- بەراوردی بکە بەوەی ئیمامی غەزالی دەیڵێت: (هەموان کۆکن دەربارەی ژن بەوەی دەبێت لە ماڵەوە دانیشێت و زۆر دەر و دەشت نەکات...هەرچیشی توانی ئەنجامی بدات...کە مێردی لێ نەبوو داوێنپاکی خۆی بپارێزێت، لە هەموو کارێکیدا دوعای سەرکەوتن و بەختەوەری بۆ مێردەکەی بکات و...هتد.) احیاء علوم الدین، ب٢ ل ٦٦، دار الریان للتراث- القاهرة .١٩٨٧

٢١٥- (ئەگەر هاوڕێیەکی مێردەکەی لە دەرگای دا و مێردەکەش لە ماڵ نەبوو، نابێت ڕێگە بدات بێتە ژوورەوە و قسەی لەگەڵ بکات، لەبەر خاتری خۆی و مێردەکەشی). هەمان سەرچاوەی پێشوو ل .٦٦

٢١٦- (کەم قسە لەگەڵ دراوسێکانی بکات، مەگەر کاتی پێویستی ئەگەرنا نەڕواتە ماڵیانەوە). هەمان سەرچاوە.

٢١٧- (مافەکانی مێرد لە سەر ژن زۆرن، گرنگترینیان دووانن: خۆپاراستن و خۆگرتنەوە- لە کاری خراپ- لەگەڵ داوانەکردنی شتێك کە لە توانای مێردەکەدا نەبێت). هەمان سەرچاوە ل ٦٥.

٢١٨- (یەکێك لە مافەکانی مێرد لە سەر ژن ئەوەیە دەست بە ماڵییەوە بگرێت و زیادەڕۆیی تێدا نەکات). هەمان سەرچاوە ل ٦٥.

٢١٩- (نابێت ژن لەبەر جوانی بە سەر مێرددا بنازێت، یان لەبەر ناشیرینی مێردەکەی ببێزێنێت). هەمان سەرچاوە ل ٦٧.

٢٢٠- (پێویستە ژن بزانێت کە گوێڕایەڵیکردنی مێرد یەکێکە لە بنەماکانی ئیسلام). هەمان سەرچاوە ل ٦٤.

221- Aristotle, Economics, 1353-A (vol.2 p. 2147)

222- Ibid.

223- Aristotle, Ibid.

٢٢٤- ئەلکستیس، ژنی ئەدمیتۆسی پادشای تسالیا بوو، کە توشی نەخۆشییەکی درێژخایەنی کوشندە بووبوو، داوای لە خواوەند کرد کە نەمریی پێ ببەخشێ و مردنی لێ دوور بخاتەوە. ئەویش ڕازیبوو بەو مەرجەی لە کاتی مردندا، کەسێکی نزیکی بهێنێت تا لە جیاتی ئەم بمرێت. بەم جۆرە ژنە دڵسۆزەکەی هاتە پێشەوە و خۆی کرد بە قوربانی پادشای مێردی. کاتێك هێرکولیس بە تسالیادا تێپەڕی، بینی وا پادشا و گەلەکەی بۆ ژنەکەی دەگرین، ئەویش ڕۆشتە تاریکییەکانی ئەو دونیای ترەوە و لەگەڵ پاسەوانە بەهێزەکەیدا جەنگا، ژنە دڵسۆزەکەی هێناوە بۆ مێردەکەی، هەموو مەملەکەتیش بەو بۆنەیەوە کەوتنە خۆشی!

٢٢٥- پینیلۆپ، کە ڕێسەکەی کردەوە بە خوری، ژنی ئۆلیسی سەرکردەی گەورەی یۆنانی نێو جەنگی ترۆی بوو، هۆمیرۆس (ئۆدیسە)ی دەربارەی ئەمەی نووسیوە و تیایدا باسی گەڕانەوەی دەکات بۆ وڵات پاش تەواوبوونی جەنگەکە. ئۆلیس ڕاستەوخۆ نەگەڕایەوە بۆ وڵات، بەڵکو چەندین کۆسپ و تەگەرە هاتنە ڕێی و لەگەڵ ژمارەیەك سەربازدا سەرکێشیی زۆریان توشبوو، بەردەوام بۆ ماوەی نزیکەی بیست ساڵ بە وڵاتدا دەسوڕایەوە. لەو ماوەیەشدا خوازبێنیکەری زۆر

دەهاتنە خوازبێنی ژنەکەی، لەبەر ئەوەی گوایە مێردەکەی لە شەڕدا کوژراوە، ژنێکی وا جوانیش گوناهە بێ مێرد بمێنێتەوە. بەڵام پینیلۆپ هەستی دەکرد مێردەکەی نەمردووە و زوو بێ یان درەنگ هەر دەگەڕێتەوە. بۆیە پەنای بردە بەر خۆخەریککردن و فێڵ بۆ وەڵامدانەوەی خوازبێنیکەران، بەڵێنی ئەوەی پێدان کە پاش ئەوەی لە چنینی جلێك دەبێتەوە یەکێکیان هەڵبژێرێت، بەڵام هەموو ئێوارەیەك ئەوەی بە ڕۆژ چنیبووی هەڵیدەوەشاندەوە و بۆ ڕۆژی دواتر دەستی دەکردەوە بە چنین، بەم شێوەیە مایەوە تا مێردەکەی گەڕایەوە.

226- Aristotle, op. cit. 1353-B.

٢٢٧- بەڵام مێرد دەبێت لە دوانزە شتدا ڕەچاوی میانڕەوی و ئەدەب بکات: لە خوان-سفرە، پێکەوە ژیان، نوکتەبازی، سیاسەت، ئیرەیی، خەرجی، فێرکردن، سوێند خواردن، تەمبێکردنی، جوتبوون، منالبوون و جیابوونەوە بە تەلاق. احیاء علوم الدین، ب ٢ ل ٤٧.

228- Aristotle, Economics, 1353-B (vol. 2 p. 2147).

229- Ibid

230- Aristotle, Economics, 1353-B (vol. 2 p. 2149).

231- Ibid.

٢٣٢- ناوسکای پاکیزە، شازادەیەکی زۆر جوان بوو، کچی ئەلکنیۆسی پالەوانی پادشای ڤایکییەکانە، یەکەم کەس بوو ئۆلیسی بینی پاش ئەوەی لە کەنارەکانی ڤیاکی کەشتییەکەی تێکشکا، سەیری ئۆدێسە بکە لە وەرگێڕانی امین سلامة ل ١٦٦، بنك الادباء- القاهرة سالی ١٩٦٠.

٢٣٣- پاش کەمێك بۆمان دەردەکەوێت کە ئەم دەستەواژەیە تەواو دروست نییە!

٢٣٤- کریسیسی پاکیزە، کچی پیاوی ئاینیی ئاپۆلۆ بوو، کە ئاگامەمنون بە دیلـی گرتی و کردییە بەشێك لە (خێمە شـاهانەکەی) بـە یـەکجاری شـەیدای بووبـوو، باوکی کچە کە خزمەتکاری پەرستگای ئاپۆلۆ بوو، لە خواوەند پاڕایـەوە بـەڵکو تۆڵەی کچەکەی بۆ بکاتەوە، ئەویش هەوای لە هێزەکەی ئەگامەمنون بڕی تا ئەو کاتەی کچەکە دەدەنەوە بە باوکی، هەروەها بۆ گێڕانەوەی هەوا مەرجی ئەوەشـی دانـا کـە ئاگامـەمنون کچـەکەی خـۆی (ئـەڤیجینیا) بکاتـە قوربـانی. بـەڵام کلیتمنسترا ژنی ئەم پادشایە بوو و دڵسۆزیش نەبوو بۆی.

235- Aristotle, Economics, 1353-B.

٢٣٦- ئەمیان کالیپسۆی خواوەندی نەمر، کچی ئەتڵەسە، کە ئۆلیسی لە دورگەکەی خۆیدا بەنـدکرد و سێکسیشـیان پێکـەوە کـردووە، بۆیـە دەڵـێم دەسـتەواژەکەی ئەرەستۆ تەواو دروست نەبوو. ئەو ڕەتی نەکردەوە کە (لەگەڵی بخەوێت) وەك ئـەو دەڵێت، بەڵکو ڕەتی کردەوە کـە بـۆ ئەبـەد لای بمێنێتـەوە و واز لـە دۆزینـەوەی ڕێگەی گەڕانەوە بۆ لای هاوسەر و کوڕەکەی بهێنێت، داواکاری ئەو بریتیـی بـوو لەوەی (لای من بمێنەوە و لە نەمران بە) ئەویش مانەوەی ڕەتکردەوە، هەرچـەندە (کە شەو داهات، لە ئەشکەوتێکدا پێکەوە مانەوە، لە تەنیشتیدا دەست لە مـل ڕاکشا و شەوێکی پڕ سێکس و چێژیان بە سەر بـرد). سـەیری ئۆدیسـە بکـە لـە وەرگێڕانی امـین سـلامة ل١٥٣. هـەروەها Homer; The Odyssey, book .vv, n4, penguin books, p.93-4. trans. By. E.V.Rieu

٢٣٧- کێرکی خواوەندی جوان، خاوەنی چەندین فێڵ و تەڵەکە، کە ئۆلیس لـە سـەر کێشییەکانی خۆیدا چاوی پێکەوت و لەگەڵی جەنگا و توانی بیبەزێنێت، ئەویش

داوای کرد واز لە شەڕ بهێنن و بچنەوە بۆ ماڵەکەی خۆی: (لە سەر خۆ بە، شمشێرەکەت بخە کێلانەکەی و وەرە سەرجێم لەگەڵ بکە، تا ئەگەر پێکەوە لە سەر جێگەکە بە ئەشقەوە ئاوێزان بین، ئەو کات دەتوانین متمانەمان بە یەکتر هەبێت). ئەویش لە وەڵامدا پێی گوت: (بە چی متمانەت پێ بکەم کە ئەگەر وازم لە چەکەکەم هێنا و جلەکانم داکەند، نامکەی بە کەسێکی لاواز و بێ غیرەت؟ نایەمە سەرجێ لەگەڵت تا کاتێك سوێندم بۆ نەخۆی، کە بە هیچ جۆرێك ناپاکیم لەگەڵ نەکەی و هیچ نیازێکی خراپیشت نەبێت).هەرکە خواوەندی جوانیش سوێندی خوارد، ڕۆشت لەگەڵی خەوت. ئۆدێسەی هۆمیرۆس وەرگێڕانە عەرەبییەکەی ل ٢٤٨، وەرگێڕانە ئینگلیزییەکەشی ل ١٦٤- ١٩٦٥.

238- Aristotle, Economics, vol.2 p. 2149.

٢٣٩- ئۆدێسەی هۆمیرۆس. وەرگێڕانی امین سلامة ل١٧١، بەراوردی بکە بە ئەرەستۆ (الاقتصاد او تدبیر المنزل) کۆی بەرهەمەکانی، ب ٢ ل ٢١٥٠.